

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL NO. 913.47 A.S.

Tom Vi

D.G.A. 70

~~45668~~

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
Інститут археології

АРХЕОЛОГІЯ
АРХЕОЛОГІЯ

Археологія

Том VI

Vol. VI

14767

Д. 14767
— 1952 —
— 1952 — СР — 1952 —

A. M. Ukraine R.S.R.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

КІЇВ — 1952 ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІІ Р.С.Р.
УДАРУНІСТВУ Кієв 1952

Друкований за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР

РІТОЛІЗИЧНА

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор — дійсний член Академії наук Української РСР П. П. Сирбінський.
Члени редакції: член-кореспондент Академії наук Української РСР
П. М. Савін, В. М. Даниленко, О. І. Терепожкін, В. А. Борисенко.

ОПИЧКА, ДМІТРОВІЧ НАУКІВІ
УКРАЇНСЬКОМУ
ДІ

Дніп.
Дніп.
Дніп.

5-2-5
2-3, 1-2, 5-2
913. 47 / КАГД

The great fabric of Communism and its task
facing the Soviet archaeologists of the Ukraine

ВЕЛИКІ БУДОВИ КОМУНІЗМУ І ЗАВДАННЯ АРХЕОЛОГІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Радянський народ, керований партією більшовиків, з величезним патріотичним піднесенням приступив до спорудження великих будов комунізму — гідроелектростанцій на Дніпрі, Дону, Волзі, Аму-Дар'ї, каналів в пісках Каракумів, в степах України та Криму.

Ще ніколи в історії людства не було і не могло бути подібних прикладів одноразового будівництва такої кількості грандозних споруд.

Тільки в умовах соціалістичного суспільства під проводом партії Леніна—Сталіна стає можливим виконання цих гіантських завдань.

Через п'ять-шість років, коли загінтається вогні наших гідроелектростанцій і потече по каналах вода в пустині і посушені степи, сконалиться величезні простори півдня СРСР — від Дніпра до Середньої Азії.

Великі будови комунізму споруджують вся країна. Всі радянські народи незалежно від того, чи на землях їх республік, чи в сотнях і тисячах кілометрів від їх кордонів розвочаті ді будови, — активно включились у будівництво. Це є ще одиним свідченням сталінської дружби народів Радянського Союзу.

Історична постанова про будівництво Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів має вирішальне значення для перетворення природи іначією частини півдня Української РСР та півночі Криму.

Нові потужні джерела електроенергії дозволять ще більше розвинута промисловість, електрифіювати сільського господарства України.

Нові канали разом із лісосмугами покладуть кінець сухонім, черними бурами, посухам; вони забезпечать авоскі і сталі зрохії всіх сільськогосподарських культур, дозволить набагато розвинути бавовництво, плодівництво і тваринництво півдня нашої країни.

Зажлі семисот відсотків та десятків рідкостів південних степових областей Української РСР (Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської та Миколаївської) загальною площею 1200 тис. га будуть зрошенню водами Південно-Українського канала.

Обсяг робіт по спорудженню Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів величезний. Тут буде створено величі водоймища і прорізи декілька гілок кілометрів основних та відцільних каналів, буде збудовано понад тисячу водонапірних споруд; самих тільки залізобетонних робіт буде виконано обсягом понад 2.5 млн. м³; інтенсивно тут буде використовуватися в соретному близько тисячі видів будівельних матеріалів.

Радянські вчені та спеціалісти знаходяться на передовіх посадах цього грандіозного будівництва. Геологи та гідротехніки, будівельники та

електротехніки, агроеноми, зоотехніки і інші спеціалісти беруть активну участь у проектувальних, польових, будівельних та інших підготовчих роботах.

Активно включилися до праць на новобудовах і радянські археологи. Небувалі за своїм розмахом земляні роботи будуть проводитися в районах, насичених археологічними пам'ятками. Азово-Чорноморські степи, що є центральним будівництва Каховської гідроелектростанції та Південного-Українського каналу, мають у своїх пляжах величезні речові багатства, створені працею людини на протязі багатьох десятків тисячоліть.

Перша людина вперше з'явилася тут, як про це свідчать недавні відкриття в урочищі Круглик поблизу Запоріжжя, на досить ранньому ступені свого розвитку — в ашельську епоху раннього палеоліту.

Кам'яний, бронзовий та залізний віки історії культури людства залишили тут численні зваряди праць, насліку, прикраси, руїни місць поселень, поховання. Переход від найдавнішої стадії сусільного розвитку до інтріхрату, а пізніше і до патріархату, від первісно-общинного паду до класового — рабовласницького і феодального — сущісності простежується на місцевих пам'ятках дуже яскраво і переважно.

Особливо багаті представлени на цій території пам'ятки неоліту (відома Кам'яна Могила на Мелітопольщині), бронзової доби (на Азово-Чорноморському узбережжі) знаходиться одне з вогнищ найдавнішої металургії, про що свідчать скарби Херсонської, Запорізької та інших областей), скіфських та сарматських племен (тут височать сотні великих скіфських та сарматських курганів), древньогрецьких та греко-скіфських міст і поселень (досить згадати таку визначну пам'ятку, як Ольвія).

На території новобудов багато поселень і могильників ранніх слов'ян, вивчення яких має велике значення у зв'язку з проблемою походження і ранніх етапів історії східнослов'янських племен — предків російського, українського та білоруського народів.

Спорудження Каховської гідроелектростанції та Південно-Українського канала стимулює широке розгортання розшукуві розкопок всіх груп археологічних пам'яток українського Причорномор'я та нижньої Наддніпрянщини.

На трасах каналів, які переріжуть південно-східну Україну в різних напрямках, безперечно, буде виявлена велика кількість древніх міст, поселень, могильників. Створювані величезні штобоміни закриють доступ до сотень стоянок, селищ, городищ, гнізелів поховань. Досить сказати, що на одній тільки р. Малозем'ї, недалеко від Мелітополя, в районі виникло багатім на археологічні пам'ятки, буде споруджено грандіозне штобомінще на 6 млрд. м³ води.

Все це ставить перед радянськими археологами нездійсніваний науковий відальнішого значення.

Необхідно за дуже-стихи строки провести велику роботу по археологічним розіздкам і занести на археологічну карту України всі стоянки, селища, городища, могильники, скарби, окрім важливих знахідок, виявлені на спректированих трасах каналів, площах затоплення і залінках будівництва гідроелектричних і насосних станцій.

Одночасно погрібюю приладити археологічні розкопки, щоб до початку великих земляніх робіт розкрити та дослідити найважливіші археологічні пам'ятки, які мають наукове значення. Необхідно також організувати систематичний археологічний вигляд за земляніми роботами на будівництві, що дасть змогу зібрати і підповідним чином зафіксувати всі виявлені при цьому пам'ятки далекого минулого нашого народу.

При організації археологічних досліджень і нагляду за землянами роботами на будівництві археологи перш за все повинні врахувати високий рівень механізації земляних робіт (на будівництві будуть працювати багато сотень екскаваторів, скреперів, бульдозерів, землерозсників). Організація археологічного нагляду в них умовах потребує продуманої і добре розробленої методики.

Серед будівників повинна бути організована широка пропаганда завдань, які стоять перед археологами.

Оскільки археологи не зможуть обійтися тільки власними силами, на допомогу їм потрібно організовувати на місцях широкий актив та учительів, музейних працівників, краєзнавців, студентів, учнів, з робітників, службовців та інженерів будівництва.

Радянські археологи, в тому числі і археологи Української РСР, сочивають що велику роботу, маючи значний досвід подібних досліджень, одержаний під час грандіозних новобудов довесніх сталінських п'ятирічок. Роботи археологів на Метробуді, Волгобуді, Волго-Доні, Минчбуді, Баксавбуді і на десятках інших будівництв збільшили археологічні багатства СРСР і допомогли відкрити немало нових сторінок древніх періодів історії людства.

Свій вклад знесли в цю справу і археологи Радянської України, так звана Дніпробудівська експедиція в 1927—1933 рр. провадила значні археологічні дослідження в районі будівництва Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна.

В районах порівністо частині Дніпра, Нікополя, дуги, утвореної Дніпром та Конкою, поміж селами Іванівкою, Кам'янко-Дніпровською та Великою Знам'янкою, Запорізької обл., р. Молочної, поблизу Мелітополя, були відкриті сотні стоянок, селищ, городищ і могильників не тільки вже відомих, а й нових типів. Достільно згадати чудові відкриття пам'яток доби палеоліту, неоліту, бронзи, культури поляв поховань, історія винчення яких у цій частині Наддніпрянщини (а для доби неоліту та бронзи — і України в цілому) чітко розподілиться на два етапи із після Дніпробудівської експедиції.

Ці роботи мали істотні недоліки. Найголовніший з них полягає у тому, що допускається розрив між польовими дослідженнями, і одного боку, та камеральною і дослідовою розробкою знайдених матеріалів — з другого, внаслідок чого значна кількість добутого тоді археологічного матеріалу досі ще не видана.

Радянські археологи нині вже не ті, якими вони були 15—20 років тому. Успішно оволодіваючи методологією марксизму-ленінізму, вони починають застосовувати її в своїй практичній науково-дослідній роботі. Корифей науки, великий друг вчених товариш Сталін събрóв нас своїми геніальними теоретичними працями, зокрема такими, як „Про лінгвістичний і історичний матеріалізм“, „Марксизм і питання мовознавства“. Все це дає підстави вінажати, що роботи археологів на великих будівлях комунізму будуть новим вкладом, гідним передової радицької науки.

Інститут археології Академії наук Української РСР перебудував свої плані (експедиційний і науково-тематичний) на другу післявоенну п'ятирічку, підпорядкувавши їх в значній мірі завданням археологічних робіт на будівництві Каховської гідроелектростанції та Південно-Українського каналу. В Інституті створено декілька археологічних експедицій, що складаються з багатьох загонів, які повинні стати організаторами археологічних досліджень та нагляду за окремих зілнниках будівництва.

Однією з основних проблем плану науково-дослідної роботи інституту є вивчення археологічних багатств території народних будов.

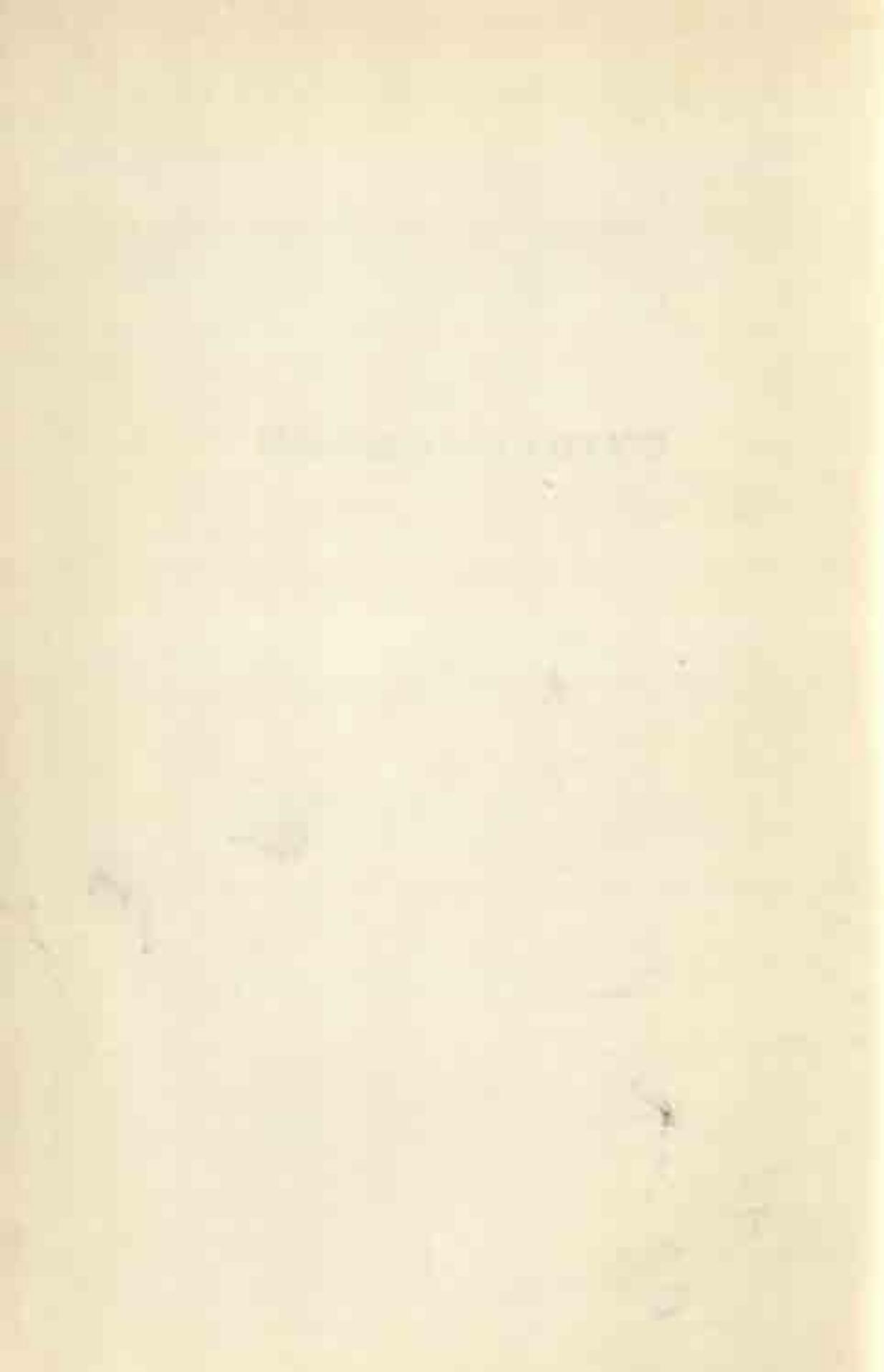
Археологічні дослідження на будівництві Каховської гідроелектростанції та Південно-Українського каналу колективом Інституту археології АН УРСР буде провадити разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР, з історичними та краєзнавчими музеями Української РСР. Таке об'єднання сил, дружна спільна праця, тісний повсякденний діловий контакт, взаємодопомога і обмін досвідом значно сприятимуть досягненню бажаних результатів.

Разом з усім радянським народом, з усіма іншими вченими і спеціалістами археологія Радянської України виконають ті почесні і відповідальні завдання, які поставлені перед ними спорудженням великих будов комунізму.

СТАТТІ І ДОСЛІДЖЕННЯ

• • •

В. Й. ДОВЖЕНКОК

*On the pre-feudal period in the history of Rus'*ПРО ДОФЕОДАЛЬНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ РУСІ¹

I

Товарищі П. Сталін, А. Жданов і С. Кіров у зauważенні з приводу конспекту підручника з історії СРСР у 1934 р. писали: „В конспекті відмінено в одному купу феодалізм і дофеодальний період, коли селяни не були ще закріпощені”².

Цим підиректирувалась необхідність виділити дофеодальний період — час формування феодальних відносин, як переходний етап історичного розвитку від первісно-общинного ладу до встановлення феодального ладу.

Питання про хронологічні межі дофеодального періоду на Русі в радянській історичній науці ще не вирішено. Розповсюджена в літературі точка зору про те, що дофеодальний період слід відносити до IX—X ст. ст., а, по суті, не доведеною і в підсумку не відповідає рівноюсті історичного розвитку древньої Русі в IX—X ст. ст.

Виділяючи дофеодальний період як окремий переходний етап історичного розвитку, не можна, однак, розглядати його поза певною соціально-економічною формациєю. І в цьому відношенні цілком були праві проф. К. В. Базилевець, який писав, що „поняття „дофеодального періоду”, або „дофеодальної держави”, не відноситься і до однієї з існуючих суспільно-економічних формаций, не має історичного смислу”³.

Якщо ж вважати період IX—X ст. ст. дофеодальним, то виникає питання, до якої соціально-економічної формациї, первісно-общинної чи рабовласницької, його слід віднести.

Відомо, що всяка держава виникає в результаті класового поділу суспільства і в апараті класового насильства. На які ж класи розподілялось працювальне суспільство в IX—X ст. ст. інтереси якого класу охороняла і захищала Київська держава в IX—X ст. ст., якщо заперечується наявність феодальних відносин і якщо разом з тим цікто не може твердити про наявність в Київській Русі рабовласницьких відносин і рабовласницького класу?

Радянська історична наука дієла, що древня Русь була передовою країною в Європі і в багатьох галузях культури стояла вище від країн Західної Європи. Це вказуєть і ті історики, які IX—X ст. ст. на Русі вважають дофеодальним періодом. Визнання того, що феодальний період на Русі починається тільки в XI ст. означало б, що древня Русь в соціально-економічному відношенні відставала від країн Західної

¹ Стаття публікується в дискусійному порядку.

² Журнал „Большевик“ № 3, 1936, стор. 63.

³ К. В. Базилевець. Опит переворотів в історії ССРР феодального періода. „Вопросы истории“ № 11, 1949, стор. 70.

Європи на кілька століть. Але на чому базувалась тоді передова культура древньої Русі, якщо відомо, що «культурний розвиток суспільства визначається рівнем розвитку виробництва і виробничих відносин, іншими словами — рівнем соціально-економічного розвитку?

На ці питання ми не можемо відповісти, якщо відносити древню Русь IX—X ст. ст. до дофеодального періоду.

II

Проф. К. В. Базилевич твердить, що феодальний спосіб виробництва «стає пануючим на Русі тільки після смерті Ярослава»¹.

Першою ознакою утворення феодального способу виробництва проф. К. В. Базилевич вважає розвиток величного землеволодіння з середини XI ст. Але, очевидно, ні сам К. В. Базилевич, ні хто інший не стали б заперечувати, що цей процес вілбувався ще раніше, так і пізніше. На протязі всього феодального періоду пануючий феодальний клас збільшував свої земельні володіння за рахунок общинних селянських земель. Чому ж тоді середина XI ст. вважається часом утвердження феодального способу виробництва, а не попередній чи наступний період?

Що ждо землевладіння сінів і внуків Ярослава, але, на думку К. В. Базилевича, начебто встановлювало «появу феодальних виробничих відносин», то тут всупереч положенням марксизму-ленинізму юридична побудова розглядається як причина соціально-економічного розвитку, а не як результат цього розвитку. Очевидно, законодавство другої половини XI і початку XII ст. оформило юридично давні існуючі і павуочі феодальні відносини. Більше того, ці відносини наказали відбиток на законодавство вже дуже давно. На думку акад. Б. Д. Грекова, вандивіща „Руська Правда“ веде походження з часу не пізніше IX ст. і цієї думки ніхто не заперечував. В тобі же часі відомо, що „Руська Правда“ відбиває вже відносини феодального часу.

Факт посилення класової боротьба в другій половині XI ст., всупереч думці К. В. Базилевича, також не доводить того, що саме до цього часу відноситься утвердження феодального ладу, тому що посилення класової боротьба супроводжує всю історію розвитку феодального ладу, відбувалася ж вона і раніше (повстання дреяня в 945 р., народний рух 996 р., повстання 1024 р. в Суздальській землі).

Нарешті, К. В. Базилевич посилюється на феодальну роздрібненість, яка підтверджується про новий соціальний устрій.

Феодальна роздрібненість чи ІІ відсутність є важливим показником форм держави, але не соціально-економічного суспільного ладу в цілому. Феодальні відносини у зв'язку з «квартирно-історичними» умовами можуть породжувати і півніцько-державні і феодальну політичну роздрібненість.

Отже, є одни з наведених К. В. Базилевичем ознак не сказувати про те, що утвердження феодального способу виробництва відбулося не раніше як у середині XI ст.

Товарищи П. В. Стадін, С. М. Кіров і А. О. Жданов вказують на визначальну ознакою дофеодального періоду: в дофеодальний час „селяни не були ще закріплені“². Таким чином, закріплення сінів в тією межею, яка відокремлює епоху феодалізму від попереднього дофеодального періоду, і питання про те, коли закінчується дофеодальний період і починається феодалізм, зводиться до визначення часу закріплення сінів.

¹ К. Базилевич. Огляд періодизації історії ССРР феодального періоду. „Вопросы истории“ № 11, 1949, стор. 71.

Відповідь на це питання ми знаходимо у В. І. Леніна. У праці „Лівонародництво і марксизм” В. І. Ленін писав: „Але кріпосництво може вдергати і віками держить мільйони селян в засудженості (напр., в Росії в X по XIX століття; в Китаї ще більше століть)!”¹.

Отже, відповідно до вказівок В. І. Леніна, IX—XIX ст. ст. в Росії — це період кріпакства, період феодального ладу.

Історичні джерела досить виразно змальовують класову структуру Київської Русі IX—Х ст. ст. Найдавніша „Руська Правда”, яка зведе походження в IX ст., а можливо і в більш раннього часу, а також угоди Х ст. Русі з Візантією, відбивають відносини розвиненого класового суспільства, в основі якого лежить феодальна земельна власність. Після робіт Б. Д. Грекова це положення вже не античне і в кого сумнівів.

Археологічні пам'ятки підтверджують і доповнюють письмові джерела про ступінь розвитку феодальних відносин у IX—Х ст. ст.

Руські літописи свідчать, що багато городів існувало на Русі вже в IX—Х ст. ст. Недаремно скандінави у Х ст. називали Київську Русь країною городів. Археологічна наука зафіксувала сотні городищ на території східних слов'ян. Ці городи і городища розглядалися деревою тими істориками і археологами поза зв'язком з їх соціальним характером і вважались містами у власному значенні слова — голівними чи новими торговими центрами. З такими поглядами пов'язувалася теорія про торгово-промисловий характер господарства східних слов'ян IX—Х ст. ст., найбільш ясно виявлено в роботах Н. А. Рожкова і В. О. Ключинського.

В результаті археологічного дослідження городищ, яке широко розгорнулося після Великої Жовтневої соціалістичної революції, стало можливим диференціювати городища за їх соціальним характером. Сучасна наука підрозділює укріплені поселення, які в історичних джерелах називаються городами, в основному на три соціальні типи: укріплені поселення родових общин, феодальні замки і міста — центри ремесла і торгування.

На території середньої Наддніпрянщини слов'янські укріплені поселення — городища — виникають в кінці I тисячоліття н. е. Ці городища не можна розглядати, як укріплені родові поселення, бо рід, як суспільна одиниця, не став існувати на цій території привійні в перших століттях н. е. Вони не були також місцями колективного захисту населення від нападу кочівників, бо городища виникали і в тих місцях, яким ніколи не загрожували кочівники. Соціальне значення цих городищ можна зрозуміти лише в тому випадку, якщо розглядати їх як феодальні замки, що з'явилися у зв'язку з розвитком феодальних відносин.

Феодальні замки, за археологічними джерелами, відомі вже в IX ст. Приміром може бути Вишгород, про який під 945 р. „Повесть временінъ лет” говорить як про власність київської Ольги. Розкопки Вишгородського городища підтверджують його існування вже в IX ст. Біля Вишгородського замка вже з X ст. зосереджується ремісниче і торгове населення, у зв'язку з чим він стає одним з великих міст Київської Русі.

До числа городищ, які були місцями феодальних замків IX—Х ст. ст., крім Вишгорода, можна віднести городище на Княжій горі в гирлі Роста, яке ототожнюють з літописним городом Роднею; кілька городищ біля м. Коростени; Городецьке городище, Коростишівського району, Житомирської області; Овруцьке городище, Плесецьке городище, Олеського району, Львівської області та ін. Знайдені на всіх зазначених городищах

¹ В. І. Ленін. Твора. т. 20, стор. 342—343.

Матеріали дозволяють встановити, що ці городища виникли не пізніше як у IX ст.

На прикладі Історії Княжої гори — Родні видно одну з функцій феодального замка. Тут у 980 р. Ярополк украївався від військ Володимира під час антихусобної феодальної боротьби між синами Святослава. Про військові функції феодального замка в Онуфрії свідчать сповідання про боротьбу Ярополка з Олегом у 977 р.

Але основне значення феодального замка подігало в тому, що він був засобом панування феодала-землевласника над оточуючим населенням, засобом позаекономічного примусу, характерного для феодального способу експлуатації. В замку знаходився адміністративний апарат феодала, замок був захистом феодала від ворожого вогню оточуючого експлуатованого населення і був центром його власного господарства.

Біля феодальних замків зосереджувались багаті поховання, що відносяться до IX—X ст. ст., відомі під назвою дружинних поховань. У великій кількості вони знаходяться біля Києва, Чернігова, Смоленська, Старої Ладоги і Новгорода, але відомі також і в інших містах. Характерною рисою цих поховань є багатий інвентар, що включає і зброю.

Буржуазні учесні вважали, що дружини поховання — це поховання представників військового стану, які живуть за рахунок воєнних трофеїв. Норманісти бачили в них поховання варягівських воїнів і використовували це як аргумент для своїх тверджень про те, що варяги були пануючою верствою древньої Русі. Радянська наука доказла, що поховання у переважній своїй більшості були похованнями місцевих слов'янських феодалів¹.

Проф. Б. А. Рибаков звернув увагу на те, що дружини поховання IX—X ст. ст. в районі Чернігова, розташовані вздовж Десни на 18 км, розділяються на кілька окремих груп. „Таке розжередження чернігівських дружинних поховань, — пише Б. А. Рибаков, — можна пояснити, мені вдається, повною у дружинів земельних володінь навколо міста, частини чиїх відома нам по назвах (Горючев, Семин та ін.)”². Кожну з хурганих груп автор пов’язує з окремими літописними селами біля Чернігова і приходить до висновку, що „чернігівські бояри-воїни IX—X ст. ст. — це не юрба безземельних кінських мужів, що оточують князя, це — землевласники, співзені своїх дружинників, тисячі яких нам по літопису біля самих стін Чернігова”³.

Найменше у IX—X ст. ст. численного напукочного класу, що володіє великою земельною площадтю, що викликав сумніви. Основним джерелом збагачення цього класу була експлуатація оточуючого населення. Цьому нітрохи не суперечить і той факт, що в історичних джередах, як писемних, так і археологічних, пануючий клас виступає як оброблений клас. Зброя і замки були йому необхідні перед за все як засіб експлуатації шляхом позаекономічного примусу. Пануючий феодальний клас одночасно виступає собою і постійну військову силу держави, що характерно для епохи раннього феодалізму взагалі.

Появу феодального класу, очевидно, слід ідтисти ще до більш раннього часу під IX—X ст. ст. Дружини похованні, відповідно поховання феодальної обробленої знаті, в цей час мали вже велике поширення. Але обряд поховань дуже повільно змінюється. Перш піж почали

¹ А. Б. Архаковский. Русские дружинные похороны в археологических данных. „Историк-археолог“ № 1, 1939, стор. 19.

² Б. А. Рибаков. Древности Чернигова. МИА № 11, стор. 51.

³ Так же, стор. 52.

ховати людей за таким обрадом, який відбивав феодальну суспільну відносину, під відносинами почини були реально існувати в суспільстві все досить значний час.

Немає сумнівів, що в замках-городах і селах, про які свідчать історичні джерела із про феодальну власність, аже в IX—X ст. ст. існували власні феодальні господарства.

Не можна вважати, що основною робочою силовою в цих феодарствах були раби або якось інші категорії залежного населення, які були позбавлені власних земель, праці та свого господарства і входили в склад дворової челяді. Рабська праця, як непродуктивна, не могла бути основною в цей час. Більш продуктивною була праця залежних від землевласника селян, які володіли власними знаряддями праці і мали своє господарство.

Якщо ми визнамо власність в IX—X ст. ст. власністю феодального господарства, то ми повинні будемо визнати і напівність в цей час від робітків. Про відробітків згадує літопис під 946 р., де розповідається про реформи феодальних лавиністостей, проведених Ольгою після древлянського повстання. „Урохи”, які вводила Ольга, є не що інше, як відробітки феодальної залежності селян у господарстві землевласника. Це перша вказівка на відробіткову феодальну ренту. В такому значенні слово „урохи” відоме на протязі всього феодального періоду на Русі.

Однак для IX—X ст. ст. власні феодальні господарства ще не було основним джерелом забагачення феодального класу, а відробіткова рента ще не була головною формою феодальної експлуатації, тому що, як говорить, акад. Б. Д. Греков, „у знатного землевласника в цей час ще не було засобів для розширення і інтенсифікації свого панського господарства”. Основним джерелом забагачення панувального класу в цей час будо, а за спрavedливим зазначенням Б. Д. Грекова, „збільшення кількості залежних від боярства людей, але не тих, яким вому треба було утримувати за свій рахунок, а тих, які не тільки б годували себе, а й могли б віддавати частину свого продукту на утримування боярства і його численні, не зайнятих у широбітні службах”¹.

Нам добре відома ця форма феодальної експлуатації під позовою дані; про неї неодноразово говорять древньоруські літописи.

III

Питання про соціальне значення дані відноситься до найменших розділених в історичній науці питань. Вважалося, що дань в IX—X ст. ст. не була феодальною формою експлуатації, не була продуктовою рентою.

Але що ж в такому разі явила собою дань в IX—X ст. ст. і чому вона з'явилася?

К. Маркс розрізняє три форми феодальної ренти — відробіткову, натуральну і грошову. Він визначив, що відробіткова рента є „найбільш простою і первісною”² формою ренти, яка відповідала найнижчому рівню розвитку продуктивних сил феодального часу. Продуктова (натуруальна) рента має передумовою „більш високий культурний рівень без-

¹ Б. Д. Греков. Крестьянин на Руси. М., 1941, стор. 8.

² Е. Маркс і Ф. Энгельс. Соч., т. XIX, к. II, стор. 351.

посереднього виробника, отже, більш високий ступінь розвитку його праці і суспільства взагалі"¹.

У східних слов'ян в епоху зникнення феодальних відносин були асоціймічні передумови для розвитку продуктової ренти. На цьому має детальніше зупиняюся підвісі.

Розглядаючи підробіткову ренту як початкову форму, К. Маркс мав на увазі процес розвитку феодалізму на базі розкладу рабовласницького способу виробництва, коли безпосередній виробник був позбавлений засобів виробництва взагалі. Це випливає з такого висловлювання К. Маркса: „Власність на умові праці, кількінні від землі, землеробські знаряддя та інше рухоме майно, спочатку фактично, а потім і юридично перетворюється у власність безпосередніх виробників уже при попередніх формах, і тим більше доводиться припускати ще для такої форми, як грошова рента"². К. Маркс мав тут на увазі такого виробника, який спочатку не мав у своєму розпорядженні власнії знарядь праці та іншого рухомого майна і одержував від господаря засоби виробництва, які поступово перетворювалися в його власність спочатку фактично, а потім і юридично.

Очевидно, форми феодальної ренти знаходяться в прямій залежності від наявності у виробника засобів виробництва. Якщо у виробника немає своїх знарядь праці і свого господарства, то про продуктову ренту не може бути і мови. Умовою продуктової ренти є ....виробництво на фактично йому самому належному полі виробництва, ним самим експлуатованій землі, замість виробництва у панському поїзді коло і поза своїм господарством...³

Таким чином, спосіб феодальної експлуатації шляхом відчуження частини робочого часу виробника, що проявляється у підробітковій ренті, був найпростішим і початковим там, де феодальні відносини розвивались на базі розкладу рабовласницького ладу, де феодально залежним виробником став колишній раб, який не мав ні власних знарядь праці, ні великого господарства, чи позбавлений засобів виробництва общинник, а феодалом ставав колишній рабовласник, що мав організоване велике господарство, забезпечене всіма знаряддями праці. Спосіб феодальної експлуатації шляхом відчуження частини продукції праці виробника, що проявляється у продуктовій ренті, виник там, де феодальні відносини розвивались на базі розкладу сірко-общинних відносин, де феодально залежним виробником ставши колишній общинник, які мав своє господарство і всі необхідні засоби праці, а у феодала спочатку не було організованого великого господарства і необхідні хількості знарядь праці, щоб забезпечити ними виробників.

У східних слов'ян безпосередній виробник-общинник, потрапивши у феодальну залежність, спочатку мав у своєму розпорядженні всі засоби праці, які належали йому фактично і юридично.

Цікаво підзначити, що виникнення феодальних відносин у древніх германців до того часу, поки вони зазнавали сильного впливу римської рабовласницької имперії, починалось також з розвитку продуктивної ренти. Таці пише: „раби вони не живористовували для служб, правильно розподіляли між слугами, із наш минир: кожний сам веде своє господарство, керує своїм домом. Господар наїдає на раба, як на привладника, незу плату хлібом чи скотом, чи одягою. і цим обме-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соц. в XIX, в. II, стор. 356.
² Там же, стор. 360

³ Там же, стор. 367.

жується підкорення раба"¹. У східних слов'ян, які мало зазнавали безпосереднього шлину римської цивілізації, процес цей розвинувся природним способом і виникнув у зв'язку з продуктової феодальної ренти як первісно виниклої форми експлуатації.

Але не залежи початковою формою феодальної експлуатації була натуральна рента, якщо феодалізм розвинувся на базі розкішду первісно-общинного ладу. Необхідно також мати на увазі форми общинної власності, на базі яких апікала феодальна земельна власність.

У деяких європейських країнах форми общинної власності, наприклад, були підставою для розвитку підробіткової ренти. Про румунські провінції К. Маркс пише: «Іх первісний спосіб проприєтва був оснований на общинній власності, підмінній як слов'янської і особливо від індійської форми. Частини земель самостійно оброблялися членами общини як вільна приватна власність. Інша частини — інші *publens* [общинне насл.] — оброблялися кімн гуртом. Продукти цієї спільноти праці частково служили резервним фондом на випадок відсутності та інших випадковостей, частково державним фондом на покраття витрат на війну, з релігійними пільгами та інших общинних витрат. З бітом часу військова і духовна знать разом з общинною власністю узурпувала і пов'язані з нею повноважності. Права пільгих селян на їх общинні землі перетворились у панщинну працю на загробнінів общинної землі»².

К. Маркс підкреслює, що ця форма общинної власності відрізняється від слов'янської і індійської. У східних слов'ян, очевидно, не було общинних земель, які оброблялися спільно, підле общинного тирада з землями, які були приватною власністю отриманих сімей і оброблялися окремими сім'ями. Вказавку на це ми знаходимо у Ф. Енгельса. Характеризуючи територіальну сільську общину, Ф. Енгельс пише: «рідко і дуже, що були до того в спільному володінні, навіть за відомим уже способом ділити між винеслими тепер окремими домогосподарствами, спершу за кожий час, пізніше — раз на завжди, тоді як діси, витони і всі інші спільні»³.

Така форма власності, при якій земля земля розділяється між окремими господарствами і у громадському володінні зберігаються лише ліси, витони і води, очевидно, була виниклою у східних слов'ян в добреоладний період. Ф. Енгельс підкреслює: «Дав Росії таїй хід розвитку є підлом доведений історично»⁴.

Общини залишили покраття різноманітних витрат створювались у східних слов'ян, очевидно, підломом інших членів цієї спільноти окремими домогосподарствами в спільній формі общини. Ці залиси і право збирати їх з общинників період за все і узурпувались тирадою верхівкою сільського суспільства, так само як в румунських провінціях вони привласчилі общинні поля і право членів общини на цих полях.

Про подібні звики у древніх германців повідомляє Тацит: «Общини мають зачини, в силу якого кожний з доброл. землі повинен віддавати що-небудь з худоби або сільськ.-зембудь, згідно, що призначається та пана віданням і в той же час служить для задоволення необхідних потреб»⁵.

¹ Сокращення Корнелія Тацита. Германия, перекл. В. Н. Милетова. СПБ., 1866, стор. 53.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. XVII, стор. 290.

³ Ф. Енгельс. Підходження до і приватної власності і держави. Українською. К., 1948, стор. 114.

⁴ Там же.

⁵ Сокращення Корнелія Тацита. Германия, перекл. В. Н. Милетова. СПБ., 1866, стор. 49.

Продуктова рента, нізома в письмових джерелах під назвою дані, які з самого початку розвитку феодальних відносин супроводжувалась відробітковою рентою. Вище ми вказували, що літопис згадує про відробіткову ренту якже в середині Х ст. Надалі в зв'язку з розвитком іанського господарства ця рента стає більш поширеною.

Пространна „Руська Правда”, яка склалась у другій половині XI ст., майдоє картину вже розвиненого панського господарства. Таку ж картину змальовують літописні відомості, що відносяться до XI і особливо до XII ст., а також археологічні розкопки горищ — феодальних замків того часу. Але при цьому не прогляді всього періоду древньої Русі, як і пізніше, проповідує існування і продуктивної ренти, прямому і феодальному суспільству вона постійно зберігає за собою назву дані.

У праш „Родзинок капіталізму в Росії” В. І. Ленін писав, що „відробітки тривають мало не з початку Русі (землевласники кабаліли смердів ще за часів „Руської Правди”)”¹. У „Проекті промови з аграрного питання у другій Державній думі” В. І. Ленін порівнював закабалення селян поміщиками після реформи 1861 р. з закабаленням смердів у XI ст. „Вільний” російський селянин у 20-му столітті все ще змушений тіснитися в кабалу до сусіднього поміщика — цікаво так само, як в II-му столітті йшли в кабалу „смерди” (так називав селяни „Руська Правда”) і „занесувались” за поміщиками”².

Історики, які відносять Київську Русь до феодального періоду і вважають, що епоха феодалізму починається з XI ст., в цих висловлюваннях В. І. Леніна складні вібачти підтвердження своєї точки зору. Але В. І. Ленін, говорячи про XI ст., час „Руської Правди”, коли землевласники кабаліли смердів, не зазначає, що саме з цього часу починається панування феодальних відносин. Мається на увазі, що в цей час відробітки і феодальні закабалення виникли Особливо відразу і відбиті в „Руській Правді”. Але відробітки є лише однією з форм феодальної експлуатації, яка в часу „Руської Правди”, з XI ст. стає пануючою формою.

Відомі вказівки В. І. Леніна про те, що кріпацтво в Росії існувало з IX по XIX ст. Кріпацтво на Русі почалось не з панування відробітків, а з дані у вигляді предухтової ренти, яка відбивала кріпосницькі феодальні відносини. Коли В. І. Ленін писав, що кріпацтво в Росії тривало мільйони сілля в зайнятості з IX по XIX ст., то тут він мав на увазі не кріпосне право, що з'явилось на пізніх стадіях феодалізму, а особисту залежність селянинів від феодали-землевласників, за допомогою якої здійснювався посакономічний примус, що є характерною рисою феодального способу виробництва. „Форми я ступені цього примусу, — писав В. І. Ленін, — можуть бути найрізноманітніші, починаючи від кріпацького стану і юнацькою становою неправопрavnістю селянинів”³.

Дані також буде виявом кріпосницьких феодальних відносин, бо землевласник-фіціал шляхом позакономічного примусу присвоював частину праці безпосереднього виробника у вигляді продуктів їхніх праць, керуючись тим, що виробник користувався землею, яка віддано належала феодалу. Таким чином, давнинські відносини базувались на феодальній земельній власності. Якщо ми це визнаємо, то тим самим необхідно

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 187.

² В. І. Ленін. Твори, т. 12, стор. 290.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 157.

визнати панування феодальних відносин в IX—X ст.ст. | необґрунтованість погляду на цей період як на дофеодальний.

У „Повести временных лет“ сповіщається про те, що варяги і хозари брали дань із східнослов'янських племен. Під 885 р. говориться, що варягам давали дань чудь, новгородські слов'яни і меря, а хозарам — волинь, с'верини і в'ятичі „по белзі венерите от дъма“¹. Під 862 р. сповіщається, що слов'яни вигнали варягів за море „и не даша им дань“². Під 964 р. говориться, що в'ятичі давали дань хозарам „по шильгу от рала“³.

З цих повідомлень „Повести“, однак, не випливає, що дань у східних слов'ята з'явилася в результаті завойовань. Анал. б. Д. Греков звернув увагу на ту важливу обставину, що данню обкладалася господарча одиниця „дым“ (дім), де жила сім'я, ака мала господарство, а також основне сільськогосподарське знаряддя — рало (а в'ятичі давали дань ки. Володимиру від плуга). Це свідчить про те, що при обкладенні данин вразлювалось саме господарство, виробничі одиниці, а також знаряддя праці, які визначали розмір господарства, перш за все розмір оброблюваної землі — площа оброблюваної землі ще в пізніше визнавалася кількістю орніх знарядь. Така дань не могла виникнути в результаті завойовання, воне могла означати лише поширеність землеробського населення феодалу за користування землею, икже юридично буда його власністю.

Немає підстав припускати, що завойовники встановили на Русі таку систему обкладання данню. Вони могли лише пограбувати і розоряти завойоване населення, відібрати в нього все, що Ім потрапляло від рук, але вони не могли встановити систематичної дані від господарства і знарядь праці. Важко припустити, щоб завойовники могли врахувати кількість господарства і сільськогосподарських знарядь в них.

Якщо варяги і хозари дійсно збиралі дань у слов'ян від „дъма“ і рала, то, очевидно, вони скористувалися цією системою обкладання данню, яка існувала у слов'ян значно раніше і незалежно від них.

Розглядати ж дань як вияв насильства завойовників по суті означає визнати норманську теорію, якію пануючу верстю на Русі в IX—X ст.ст. були варязькі завойовники.

Радянська історична наука остаточно викрила норманську теорію, як антинаукову, тенденційну, не основану на історичних фактах. Ця теорія намагалася довести культурно-історичну відсталість східних слов'ян в порівнянні з іншими народами, намагалася показати їх нездатність до самостійного історичного розвитку. Доведено, що варяги не тільки не були пануючою верствою Київської Русі, а й взагалі не відігравали скілько-небудь значової ролі у суспільному житті східних слов'ян.

Не можна назвати жодного київського в Київській Русі в салузі господарства, матеріальної культури, в галузі соціального і політичного життя чи в галузі ідеологічних ллящ, які можна було б вважати результатом варязького впливу. Пояснюють це не тільки тим, що варяги були на низчому рівні культури, ніж слов'янське населення, і не могли в силу цього впливати на нього, але також і тим, що варяги ніколи не були на Русі численними і не могли хоча б тому підкорити слов'янське населення. Русь знала варягів як окремі озброєні дружини, які час від часу робили грабіжницькі напади на ту чи іншу східнослов'янську територію.

¹ Лаврентьевская летопись, ПСРЛ, 1925, т. I, стор. 19.

² Там же.

³ Там же, стор. 65.

торію. Під час цих нападів варяги могли вступати в цеві відносин з місцевою пануючою верхівкою. Ця верхівка могла використовувати варязькі дружини та свою військову силу. Про впіхристиння варязьких дружин їх військової сили в інтересах київських князів в X—XI ст. ст. є призначені джерела; очевидно, що тільки таку і не більшу роль відігравали варязькі дружини на Русі і раніше, в IX ст. Немає чіткого доказу, що одному з ватажків варязьких дружин на деякий час вдалося здобути владу в Новгороді, але це не могло вплинути на хід соціального і політичного розвитку.

У ш'язку з цим необхідно згадати слова Ф. Енгельса про відношення населення до суборигіонного апарату варяган в початковий період й існування, сказавши з приводу молодої афінської держави: „Держава не могла існувати без поштів, але вона була ще молода і не користувалася ще достатнім моральним авторитетом, щоб привізити пошту до ремесла, інші колишнім членам родового суспільства неминуче мало здаватися ганебним”¹. Поліщеське ремесло у сільських селах від почутку існування у них держави, очевидно, також не користувалось пошагово, і постійно варяжий апарат панував був частково відокремлений від людей, які не були колишніми членами місцевого родового суспільства, з людей, чужих для суспільства, як в афінській державі, де пізні складався з рабів. Такими людьми могли бути варяги. Підбіткою відомі є для інших країн середньовічної Європи.

V

Утворення феодальної держави в XI ст. проф. С. В. Юшков уявляє трохи не як революційне захоплення влади новим феодальним класом. Але при цьому не вказується, у якого класу феодали відняли владу в XI ст. Він пише, що утворення феодальних держав „аввали собою домінку попередньої варварської держави, вону боротьби з тими елементами народження, які в першу чергу потинн буди віднести експлуатацію класу феодалів, що прийшла до влади, а також з посягами попередньої варварської державності”².

І далі „Утворення руської феодальної держави пройшло в результаті ломки суспільних відносин, які склалися в руській варварській державі, діяючи якій феодальний ляд перетворюється в позуючий спосіб виробництва, а клас феодалів захоплює в свої руки політичний апарат”³.

Зимільовується картина, після боротьби з жителями попередньої „варварської” державності, в результаті чого руйнувалася попередня „варварська” державність і власні феодали захоплюють в свої руки політичну владу. Однак автор так і не вказує, хто був посім попередньої „варварської” державності в цих руках в IX—X ст. ст. значо- дився політичний апарат, захоплений в XI ст. класом феодалів. Під цими поясловими посімами „попередньої варварської державності” можна розуміти людей, що захопили владу шляхом завоювання.

З цим, очевидно, пов'язане уявлення про дружину як про лише характерне для феодальної держави; при цьому розклад дружини і осілість її на землі розглядалися як величезні показники встановлення феодального ладу.

¹ Ф. Енгельс. Пояснення смт. приватної власності і держави. Учені заповіді. К., 1928, стор. 93.

² С. В. Юшков. К вопросу о политических формах русского феодального государства. „Вопросы истории”, № 1, 1950, стор. 75.

³ Там же.

К. Маркс визначав соціальний устрій Київської держави в IX—X ст. ст., як „асалтет без ленних відносин чи лені, які складалися з давнини”¹. Такий лад характерний для феодальної держави. Тут є і низькото бурхічна шкала феодального класу, на чолі якого стоїть князь-сюзерен. Дружинник-васал за військову службу князю одержував від нього землю, населену селянами, і право збирати дань з цих селищ або ж безпосередньо від хижа одержував готовий продукт, який зборяв з населення сам князь а допомогою дружини.

Ця система искаліту-сюзеренітету відповідала тому періоду феодалізму, коли продуктивна рента-дань була пануючою формою феодальної експлуатації. Цю систему нам'ятив автор „Начинного свода“. Згадуючи часи перших київських князів, він писав: „ти бо князя по збиралу твоєго імені, ти творчим вир, ти продажи вскладаху на люди по оке будище правая иира, б ту возьми да же дружине на оружие“².

Київська держава IX—X ст. ст., звичайно, відрічалася ще рисами примітивності у порівнянні з наступним періодом. Частини, які входили в склад Київської держави в IX—X ст. ст., були не на одинаковому рівні соціального і культурного розвитку, не було між ними політичної єдності. Саме цю сторону мав на увазі К. Маркс, коли називав Київську Русь „варварською“, тому що це назав є штучною і не відповідає рівню історичного розвитку Київської Русі IX—X ст. ст. До речі, К. Маркс не вживав виразу „варварська держава“ по відношенню до Київської Русі; цим виразом замінивши вираз К. Маркса про „готичний“ період в історії Росії, вважаючи що два терміни синонімальні.

Примітивна організація Київської держави у IX—X ст. ст. в порівнянні з наступним періодом природно підсилює менш розинні класові відносини, ніж відносини у XI—XII ст. ст. Однак як в XI—XII ст. ст., так і в IX—X ст. ст. ця держава була феодальною. Природний розвиток і вдосконалення держави, пов'язані з розвитком феодальних відносин, не можна розуміти як дикорінні зміни в класовій природі і класових функціях.

І. В. Сталін вважає „Дві основні функції характеризують діяльність держави внутрішня (головна) — тримати експлуатовану більшість в узді і зовнішня (не головна) — розширяти територію свого, пануючого класу за рахунок території інших держав, або захищати територію своєї держави від нападів з боку інших держав. Так було діло при рабовласницькому ладі і феодалізмі. Так стоїть справа при капіталізмі“³.

Зазначені дві основні функції характеризують і Київську державу IX—X ст. ст.

Вже на початку свого існування вони відігравали зовнішньополітичні завдання — розширення території пануючого класу чи тихон рідкорення східнослов'янських племен, які ще не ввійшли в І склад, та від з іншими державами. Про це, головним чином, і говорять історичні цитатки.

Внутрішня, головна функція Київської держави у IX—X ст. ст. менше письменна історичними джерелами. Але існують незаперечні докази того, що Київська держава в цей час була апаратом класового саме феодального панування;

¹ К. Маркс. Секретна дипломатія XVIII в. Цитую по книзі В. Д. Грекова „Феодальне панування в Київському господарстві“. М.—Л., 1937, стор. 14.

² Новгородський перший літопис. СПВ. 1888, стор. 2.

³ І. Сталін. Погляд звичайну, вид. II, Укрполітиздат, 8., 1947, стор. 511.

Політ 945—947 рр. особливо показаво свідчить про те, що Київська земля була апаратом князівського пригноблення.

В „Повести временных лет“ під 945 р. розповідається про те, як Ігор „на древляни хоті привислити большу дань“. Його дружина говорила: „Отроци Свенельські! изодалися суть оружием и порты, а мы нази, поиди, княже, с тими в дань да и ты добудеш и мы“¹. Ігор з дружиною зібрали дань з древлян. Його дружина повернулася „в град свой“, а сам він з малим числом дружинників, „желая больша иммия“, хотів підняти дань вдруге. Повідавши про це, древляни сказали: „ваше ся вводить волк в овець, то шиностіть все стадо, що не убъють его, тако ся и те, що не убъют его, то все мы погубить“². Древляни повстали, вбили Ігоря і знищили його дружину.

У цих подіях дружина на чолі з Ігорем виступає як апарат феодальної експлуатації, бо данина була формою феодальної експлуатації.

Характерно, що древляни в перший раз дозволили Ігорю зібрати них данину, хоча й мали у своєму розпорядженні такі самі можливості для опору, як і пізніше, коли Ігор в другому спробував зібрати данину. Очевидно, вони вважали збирання данини природним чином і визнавали право Ігоря на данину. Повстанці зиніклі тоді, коли Ігор пішов збирати данину вдруге, що загрожувало древлянам позбавленням засобів існування і засобів виробництва, тобто загрожувало втратою аже не земельного, а необхідного продукту. Причили древлянського повстання 945 р. були типовими для селянських повстань проти феодальної експлуатації.

Княгиня Ольга придушила повстання древлян і наклада на них „дань тиску”. Однак вона була змушена застосувати деякі заходи для упорядкування і нормування феодальних повинностей. В 946 р. „де Волыг по дерев'ятей землі с сином своим и с дружиною устанавливающи уставы и уроки и суть становище ее и ложища”². У наступному році ці заходи вона запроваджує у Новгородській землі. Треба тадати, що ці реформи стосувались не лише приватних володінь княгині Ольги. Держава, таким чином, не лише припиняла опір проти феодальної експлуатації, але й намагалася шляхом реформ запобігти подібним повстанням у майбутньому.

Під 996 р. у „Повести...“ згадується про разбій, які зростали. Очевидно, під разбоями треба розуміти не окремі напади на дорогах, а якийсь масовий рух, спрямований проти пануючого класу. Про значущість розмірів цього руху говорить уже той факт, що переказ про цього зберігався в народі довгий час і потрапив на сторінки літопису. Дерокава зажила заходів для охорони пануючого класу: кн. Володимир „нача казнити разбійників“⁴.

В інтересах забезпечення панування феодального класу над масами населення в кінці XI ст. державою було введено християнство, яке виховувало маси в дусі покірності феодальному класові. Проф. С. В. Юшков вважає введення християнства одним із показників „переходу від дофеодального суспільства до феодального“¹².

Хоча введення християнства було здійснене в кінці X ст., але передумови для цього вже існували раніше Язичеська релігія, яка була

Логотипы изображены авторами страницы. Страница 54

卷之三十一

• Tum stop 60

* TUES. NOV. 2000 127

⁹ С. В. Юшков, К вопросу о политических формах русского феодализма. «Вопросы истории» № 1, 1960, стор. 79.

породжені родовим ладом і відповідала бону, вже вступила в конфлікт з феодальними відносинами. Серед пануючого класу закріпилася вже свідомість необхідності релігії, яка відповідала б його інтересам. Саме такою релігією було християнство. Вони починили впроваджуватись в руське суспільство досить рано — якщо кн. Ольга була християнкою.

Не можна думати, що введення християнства тільки розширяло шляхи для розвитку феодальних відносин. Вони було наслідком вже розвинених і давні існуючих феодальних відносин. Ясно, що введення християнства сприяло дальншому розвитку феодалізму і зміцнило феодальну державу.

Християнство сприяло і розвиткові феодальної культури, яка в першій половині XI ст. досягла розквіту.

Рівень культури Київської Русі в першій половині XI ст. — це також відображення початкового феодального суспільного ладу, в результаті його попереднього розвитку.

Немає нікаких підстав вважати суспільний устрій Київської Русі IX—X ст. ст. і державу цього часу дофеодальними. Історія древньої Русі починаючи з IX ст. — це розвиток єдиного соціально-економічного періоду — феодального періоду.

Дофеодальний період, на протязі якого виникли і зміцнили феодальні відносини, слід віднести до часу, що передував Київській державі.

VI

Східні слов'яні пройшли довгий шлях історичного розвитку, перш ніж утворили Київську державу. Цей шлях розвитку не враховували більшість дореволюційних істориків, які починали історію Росії з часу утворення Київської держави, коли історичний процес починає видбиватися в древніх російських літописах. Але іже В. О. Ключевський відносив початок російської історії до VI ст., до часу, коли у південних східнослов'янських племенах існувало політичне об'єднання, що відбилось в „Повести временных лет“, в арабських та візантійських джерелах.

Однак обмеженість буржуазної науки і недостатність історичних джерел не дозволили розійтися зе положення, побудоване В. О. Ключевським. В взуті продовжувала панувати точка зору на період в історії східних слов'ян, що передував Київській Русі, як изо люторічний період з наїзничайно низьким рівнем господарського, соціального і культурного розвитку.

Рядинська історична наука має в своєму розпорядженні джерела, які дозволяють в загальніх рисах висвітлити історичний процес у східних слов'ян до утворення Київської держави. Серед цих джерел велике значення мають археологічні пам'ятки, добуті, головним чином, в рядинській час. Зарва не можна не враховувати археологічних пам'яток при вивченні соціально-економічного розвитку древніх східних слов'ян.

Археологічні пам'ятки східнослов'янських племен середньої Наддніпрянщини, Надбужанщини та Наддністрианщини першої половини першого тисячоліття н. е. до VI—VII ст. ст. представлені культурою полів поховань.

Визначальним фактором у господарському житті населення, що залишило пам'ятки культури полів поховань, було землеробство. Плужне землеробство, яке виникло ще у скіфську епоху, в першій половині першого тисячоліття н. е. стає пануючим. Найважливішим технічним надбанням того часу було орн зварідля з залізним наконечником,

тимчасом як серед пам'яток сібського часу залиши наконечники орніх знарядь досі не відомі.

Судачи з фоом вахонечників, так званих наральників, і араховуючи етнографічні знаряддя, так звані раза «пшібними наральниками», слов'янські орні знаряддя першої половини першого тисячоліття н. е. підзначались ще примітивністю. Характерною агротехнічною особливістю їх було те, що вони діяли під кутом до поверхні ґрунту і тому не підрізували шару землі горизонтально, а розгущували її¹. Однак і таке знаряддя свідчало про великий технічний прогрес у землеробстві. Воно дозволило обробляти значні площі і збільшувати продуктивність праці. «Завдяки плугам, — говорить Ф. Енгельс, — стало можливе у великому розмірі землеробство, пільництво, а разом з тим і практично необмежене для годівників у збільшення життєвих пропасів»².

Археологічні пам'ятки другої половини першого тисячоліття н. е. відбивають дальший прогрес техніки орного землеробства. Наконечники орніх знарядь, знайдені на поселеннях VII—VIII ст. ст., відносять собою уже частину знарядь, що підрізають ґрунт горизонтально. Відмінною рисою цих наконечників є те, що ширина їх лопатей більша під ширинами штук, тоді як у наратиниках культури полів поховань, штуки дорівнюють лопатям або ширші під них. Наральники з вузькими лопатями і широкими штуками не могли діяти в горизонтальному положенні, і плаваки, наконечники з широкими лопатями і вузькими втулками не були пристосовані для роботи під кутом до ґрунту. Наконечники, що підрізували ґрунт горизонтально, знайдені на Пастирському городищі Златопільського району, Кіровоградської області, в шарі (як че ІІІ—ІІІ) під час розкопок городища у 1949 р., що відноситься до VII—VIII ст. ст. та на поселенні цього періоду в с. Сахнівці, Корсунь-Шевченківського району, Кіровоградської області під час розкопок у 1949 р.

Можна припустити, що знаряддя з широколопатевими наральниками мали підіймальні вони і після не тільки підрізували шар ґрунту, але і підіймали міри й перевертали його.

Також знаряддя було знаряддям підучного типу з повнім значенням цього слова, його технічний ефект і отже, економічний результат важко перевірити. Воно збільшувало прожайливість поля заради досконалішому обробітку землі. Рало, яке діяло під кутом до ґрунту, не могло підрізувати довгі коріння степової рослинності; тому розширення орних полів могло проходити в основному за рахунок розчистки лісової ділянки. У Наддніпрянщині вдосконалене знаряддя VII—VIII ст. ст., підрізуючи шар ґрунту, знищувало бур'яні, що дозволяло в широких масштабах освоювати під орні поля високоурожайні степові площи.

Так само на Наддніпрянщині, Надбужанщині та Наддністрянщині в I тисячолітті н. е. ми спостерігаємо ширшій розвиток ремесличного виробництва. Показником цього процесу є відділення ремесла від землеробства. Вже в першій половині тисячоліття в самостійні групи виробництва виділились плавлення і обробка заліза та гончарне ремесло; про це свідчать знахідки в пам'ятках культури полів поховань залишків майстерень по обробці заліза, гончарських горнів і технічно досконалої ремесличної продукції³.

¹ П. Я. Довженко. Археологічні матеріали до історії хліборобства у древніх слов'ян на території УРСР. «Вчені Академії наук УРСР» № 2, 1949, стор. 63.

² Ф. Енгельс. Позаджання соції, працьової власності і держави. Український відділ. К., 1948, стор. 24.

³ Є. В. Матію. Поселення культури полів поховань на південно-західному Причорномор'ї. Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 174.

У другій половині I тисячоліття ще більше вдосконалюється техніка ремісничого виробництва, особливо в галузі обробки металів. Речі з бронзи, срібла і золота, що відносяться до VI—VIII ст. ст., відзначаються високою якістю обробки, а кількість цих речей, які зустрічаються у вигляді окремих знахідок і скарбів, свідчить про масовість виробництва. Цілком очевидно, що в цей час на Наддніпрянщині існували кадри висококваліфікованих ремісників, що виготовляли свої вироби для збуту на широкий ринок¹.

На базі суспільного поділу праці, що виникла у відокремленій ремесла від землеробства та в спеціалізації ремісничого виробництва, розвивалась внутрішня торгівля. Ремісничі вироби розповсюджувалися на значні відстані від центрів їх виготовлення. Про це красномоно свідчать картки розмежування окремих типів прикрас, наведені в роботі Б. А. Рибакова „Ремесло древней Руси”.

Немає сумніву, що предметами внутрішньої торгівлі були не тільки ремісничі вироби, а й сільськогосподарські продукти, головним чином хліб, реалізація якого давала землеробському населенню можливість придбати вироба ремесла.

Про запанію торгівлі східних слов'ян в I тисячолітті н. е. свідчать іноземні монети, що були знайдені на східнослов'янській території. Римські монети II—IV ст. ст. зустрічаються у великій кількості окремими екземплярами, групами і скарбами, що складаються з сотень, а іноді й тисяч монет. Цілком ясно, що іноземні монети опинилися на східнослов'янській території не випадково, а в результаті торгівлі.

У зв'язку з цим дуже цікавим є питання про те, що вивезли східні слов'янам в інші країни. Це питання має пряме відношення до визначення рівня виробництва східних слов'ян. Б. А. Рибаков віставляє факти знахідок великої кількості римських монет на території Наддніпрянщини та абсолютний збіг римської і руської міри спичух тільки відповідь на це питання. „Здійснені товари, — говорить він, — куплені в Наддніпрянщині, розпапуналися римські кущі також кількістю римських монет? Пояснення, очевидно, слід шукати в діловому збігу руських і римських зернових мір. Основна руська міра спичух тільки — четверик (26,24 з) пільмо відповідає римському четверику — квадранталу (26,24 з)”². На підставі цього факту можна думати, що східні слов'янини в перший половині тисячоліття виготовляли хліб не тільки для власних потреб всередині країни, а й для експорту в Римську імперію. Це переважно свідчить про високий рівень розвитку землеробства, яке було основою галузі виробництва.

VII

Розвиток засобів виробництва і суспільний поділ праці приводять до змін способу виробництва. Рівень розвитку техніки землеробства дозволяє обробляти землю невеликими виробничими колективами, що підтримують виробництву базу общинного землекористування. Територіальна община, яка об'єднувала окремі сім'ї, що вели індивідуальні господарства, і яка, очевидно, з'явилася ще в скіфську епоху, в першому тисячолітті н. е. стає пануючою формою суспільної організації населення.

¹ Б. А. Рибаков. Ремесло древней Руси, глава „Происхождение русского ремесла (IV—VIII вв.)”, вид. АН ССР, 1948.

² Б. Рибаков. Ранняя культура восточных славян. „Исторический журнал“ № 11—12, 1943, стор. 75.

Не можна твердити, що в цей час на Наддніпрянщині, Надбузянщині та Наддністрианщині вже не було патріархальних сімей. Але археологічні пам'ятки вказують на ґрунтування індивідуальної сім'ї, як виробничої і соціальної одиниці. Про це свідчить характер поселень, культурні волів поховань, які мають два чи більше рядів жителів з господарськими будівлями, причому кожне з жителів розташоване окремо і на віддалі від інших, а також розміри та планування жителів, пристосовані для потреб індивідуальної сім'ї.

Показником майнової і соціальної диференціації східнослов'янського суспільства на середній Наддніпрянщині, Надбузянщині та Наддністрианщині є скарби римських монет та дорогоцінних речей, які вражают своєм багатством.

Сотні і тисячі екземплярів римських монет виявилися закопаними в одному місці; природно, що вони належали окремим особам. Окремим скобам належали і дорогоцінні речі ювелірного ремесла з срібла і золота, знайдені в скарбах, вагою по кілька кілограмів.

Велика кількість цих скарбів не дозволяє думати, що багатство в руках окремих осіб з'явилось лише в результаті воєнних пограбувань. Концентрація багатства в руках окремих осіб була результатом виділення імущого класу і є зовнішнім виразом економічної могутності цього класу, основаної на приватній власності на засоби миробництва.

С忠诚ні візантійських авторів VI–VII ст. ст. про східних слов'ян, відомих їм під назвою антів, підтвірдають ці висновки про соціальну структуру суспільства, які напрощуються при розгляді археологічних джерел. Якщо Іоанн Ефеський говорить, що анти „стали багатими, мають золото і срібло, табуни хоней і багато зброя”¹, то звичайно, він мав на увазі не всіх антив, а їх соціальну верхнюку.

Іоанн Ефеський і інші візантійські автори говорять про грабування, які робили слов'яни в час військових нападів на Візантійську імперію. Вони грабували, природно, сприймали штурмадження багатства у антив. Але не варто перебільшувати їх значення. Воєнні грабування були не причиною, а наслідком існування майнової і соціальної диференціації антивського суспільства, які свідчать про те, що штурмадження багатств стало метою.

Склад слов'ян середньої Наддніпрянщини, Надбузянщині та Наддністрианщині в середині I тисячоліття н. е. переживали період швидкого розвитку класових відносин. Візантійські письменники наводять імена представників соціальної верхнії антивського суспільства, які вони називають вожаками, правителями та велиможами. Це були не тільки військові вожди, а й постійні службові особи, які мали публічну владу в мирний час над своїми підданими. Менандр, розповідаючи про боротьбу антив з аварами в VI ст., згадує імена цілих династій антивських велимож — Меземіра, його батька Ідрона та брата Калагеста. Своє суспільне становище Меземір і його брат, природно, успадкували від батька. Очевидно, що власна антивська вождя визначалася не стільки їх особистистю авторитетом, скільки чайновим і соціальним станом, що переходили в спадщину.

Відносити таке суспільство до періоду воєнної демократії можна тільки в тим застереженням, що це був кінець воєнної демократії, коли влада віддається під мироду.

У радянській історичній науці прийнята точка зору, що анти являли собою племінний союз, створений необхідністю об'єднання східнослов'ян-

¹ А. В. Мішулін, Древние главы в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., ВЛН. № 1, 1941, стор. 252.

ських племен у боротьбі з готами та Візантійською імперією. Немав сумніву, що зовнішня політична обстановка сприяла цьому об'єднанню, але воно було б неможливим без відповідних соціальних умов всередині країни. Основною причиною античного об'єднання слід вважати розинок класових відносин у суспільстві, які неминуче приводять до утворення держави і державного об'єднання племен.

Візантійські автори шіразмо вказують на використання праці рабів у господарстві античних і в інших слов'ян. Прокопій розповідає, як слов'яни після вдалих походів на Візантійську імперію „ поверталися додому, ведучи з собою багато десятків тисяч подрібнених”¹. Інші візантійські письменники пишуть те ж саме про античні.

У свідченнях Прокопія цікаво відмітити поширення, що слов'яни раніше вбивали полонених, пізніше ж вони гнади їх до себе. Очевидно, це північне знаходитьться у взаємному в застосуванням рабської праці в господарства античних і слов'ян. К. Маркс говорить про миту захоплення раба під час війни: „В особі раба захоплюється безпосередньо знаряддя виробництва. Однак виробництво тієї країни, для якої він захоплюється, повинно бути влаштоване так, щоб допускати застосування рабської праці...”². Рабська праця займала значне місце в господарстві пануючого класу античного суспільства. Але у східних слов'ян рабовласництво не розвинулось в рабовласницький спосіб виробництва. До середини I тисячоліття н. е. рабовласницька формация вже пережила себе історично. Рабська праця, несумісна з технічним прогресом, гальмувала суспільний розвиток, що призвело до краху рабовласницького ладу. І в східних слов'ян в епоху розкілу перацію-общинного ладу і віддання класового суспільства непродуктивна рабська праця не могла стати пануючою в суспільному виробництві.

Більш продуктивною і економічно більш вигідною була праця селищ-общинників, яких і намагався підкорити собі і примусити працювати на себе пануваний клас. Письмові джерела досить виразно свідчать про розвиток феодальних відносин у древніх германців, „для яких, — говорить К. Маркс, — землеробство за допомогою аріаків було традиційним способом виробництва.”³ Цей процес слід відзначати і у східних слов'ян, якщо не виходити з упереджененої думки, що слов'яни на багато століть відставали в своєму розвитку від народів Західної Європи. Таку думку заперечує рівень розвитку виробництва і культури у східних слов'ян в перший половині I тисячоліття, і перш за все рівень розвитку землеробства — визначальної галузі виробництва.

Римські та візантійські письменники мало знали життя східних слов'ян, і цим пояснюється той факт, що в письмових джерелах ми не знаходимо прямих вказівок про виникнення феодальних відносин у них. Але ця окрема обстановка не чине бути підставою для того, щоб заперечувати розвиток феодальних відносин, що відбувався в дійсності. Якщо безнеречним + той факт, що античне суспільство розкидалось, як класове суспільство, і цю суспільній розкіш зе міг піти по ділі утвердження рабовласницького способу виробництва, то природно припустити виникнення і розвиток феодальних відносин.

В одному із свідчень Маврікій Стратега про античні слід зважати відбиток пришесу піднесення рабської праці в господарстві пануючого класу античного населення, яке знаходитьться не в рабстві, а в іншій залежності від господаря. Маврікій Стратег вказує, що античні відмали

¹ ВДИ № 1, 1911, стор. 241.

² К. Маркс. Критика позитивної економіки. Госполитиздат, 1919, стор. 210.

³ Там же.

полонених постійно в рабстві, а після певного строку пропонували їм на вибір: „чи бажають вони за певний вакун повернутися додому, чи залишитися там, де вони знаходяться, в становищі вільних і друзів”¹.

Значайно це місце коментується в тому разумінні, що полонені у ціні, які не могли дати за себе викуп, залишались рівноправними членами родової організації. Але в такому випадку буде незрозумілою мета захоплення полонених у великий кількості. Також незрозумілим був би соціальний стан полонених, які залишилися на місці, вважалися вільними, але не мали права повернутися додому, поки не сплатять викупу. Вільш правдоподібним було б припущення, що полонений, який не міг заплатити за себе викуп, потрапив в іншу, відмінну від залежності раба, залежність, яка не виключала земельної скобистої землі, що й могло бути підставою вважати його в становищі вільного. Це була саме феодальна залежність.

VIII

Фізико-географічні умови лісових північних районів східнослов'янської території і Полісся сприяли збереженню архайчних форм господарства, що відповідною чином вплинуло і на розвиток сучасних відносин. Лісомай покрив та маловрожайні лісові ґрунти обумовлювали більш тривале існування вирубного землеробства. Розчистка лісу буде необхідною умовою залізничної площини для посіву, а маловрожайні підзолисті ґрунти в умовах примітивного їх обробітку і примітивної агротехніки були непридатні для постійного і тривалого обробітку земельних площ і перетворення їх в орні поля. Розширення орного землеробства на цих територіях природно затримувався у порівнянні з цим процесом на середній Наддніпрянщині, Надбужанщині та Наддністрианщині.

Відомо, що вирубне землеробство є надзвичайно трудомісткою формою господарства. Трудові процеси, пов'язані з вирубним землеробством, вимагають одночасного застосування великої кількості робочої сили. П. М. Третьяков на основі вивчення статистичних матеріалів про вирубне землеробство прийшов до висновку про те, що для того, щоб підготувати для посіву одну десятину лісової площи, потрібно в середньому 96 робочих днів. Для забезпечення безперервного ведення господарства необхідно мати не менше трьох-чотирьох різних ділянок, перша з них готовиться до посіву, а остання засівається в останній раз, тому що кожна нова ділянка експлуатується не більше двох-трьох років. Якби площа кожної ділянки дорівнювала пілки однієї десятини, то єгоді для їх обробітку треба було б втратити щорічно в середньому 180—207 робочих днів². При цьому загальна площа посіву, природно, повинна бути значно більшою ніж 2—3 десятини. Всі ці роботи «сезонними» і повинні виконуватися на протязі короткого часу. Таким чином, вони вимагають одночасно затрати великої кількості праш, а не викликав високу залежність існування великих виробничих колективів. Природно, таким колективом була велика патріархальна сім'я, яка, до речі, існувала ще в XVI—XVIII ст. під назвою „лечице” і „дмирине” в тих лісових місцевостях, де вирубне землеробство зберігалось як система.

Археологія встановлює залежність характеру поселень від рівня суспільного розвитку населення, яке на них живло. В епоху первісно-общинних відносин, коли між окремими родовими землевласниками могли

¹ ВДН № 1, 1949, стор. 253.

² П. М. Третьяков. Палеосело землеробие в Восточной Европе. ИГАНМК, т. 14, вып. 1, стор. 34.

зникати півські сутини, була необхідність будувати поселення у трудноприступних місцях і обгороджувати їх укріпленими. В першій половині I тисячоліття городища лісової смуги Східної Європи, які відзначаються невеликими розмірами, очевидно, належали окремим патріархальним общинам. Такі городища відомі в басейнах Оск. Верхньої Волти, Верхнього Дніпра, Десни, Верхнього Дону, Сейму та Ворскли.

На території середньої Наддніпрянщини, Надбужанщини та Наддніструйщини поселення першої половини I тисячоліття було відкритою. Очевидно, це повинно бути зумовлено тим, що на цій території населення жило тоді не родовими, а територіальними общинами, які були автономні єдиною політичною об'єднаннями. Городища, які з'явлюються на цій території у VIII—IX ст. ст., відбивають уже інші суспільні відносини і відносять собою місця укріплених феодальних центрів — замків.

Типовим укріпленим поселенням патріархальної общини є городище IV—VI ст. ст. біля с. Березняків на р. Сакозі — правій притоці Волти, досліджене П. М. Третьяковим. Це невелике укріплене поселення, за валами якого розташувались жилини окремих сімей, що входили в патріархальну общину, і господарські приміщення, які були колективною власністю всієї общини в цілому¹.

Раси патріархально-общинних відносин збереглись, на північ і північний захід, в другій половині I тисячоліття.

Розкопки в Старій Ладозі, проведені В. П. Равдонікесом, вивели житлові будинки VII—IX ст. ст. з прилягаючими господарськими приміщеннями, які могли належати іншим великим патріархальним сім'ям. Вони відрізняються від житла індивідуальних сімей своїми розмірами і плануванням.

Житла VII—IX ст. ст. в Старій Ладозі мають площину від 42 до 100 м². В таких житлах постійно були жити колективи від 15 до 25—35 чоловік. Особливо важливими для розуміння соціальної приналежності цих жителі є їх планування, зокрема розташування печей, які знаходилися посередині величезних жителів, що свідчить про спільність споживання і господарювання мешканців будинку. На основі цього В. П. Равдонікес пише, що „патріархальний рід навряд чи існував в той час в Ладозі, але велика патріархальна сім'я типу задруги, очевидно, існувала і, очевидно, в цей самий час (VII—X ст. ст.) в середовищі східних слов'ян, які досігли високого для того часу рівня культури, уже складалася держави, що включала існування дрібних підкорених громад, археологічними залишками яких є великосімейні городища”².

Характерно, що в ширі, який відноситься до більш пізнього часу, подібних колективних жителів не виявлено. Всі житла X в. і пізніше, виявлені в Старій Ладозі, за розмірами і плануванням є типовими для індивідуальної сім'ї. В IX—X ст. ст. велику патріархальну сім'ю в Старій Ладозі замінила індивідуальна сім'я.

Процес розкладу патріархально-родових відносин був пов'язаний із розвитком господарства, верш за яго землеробством. У VII—IX ст. ст. в басейні Волги розширюється оріє землеробством, про що свідчить сонник, згаданий в Старій Ладозі в ширі цього часу³. Оріє запреділ, частиною якого був цей сонник, було подібне до запреділ культури полів

¹ П. Н. Третьяков. К истории алемонов Верхнего Поволжья в I тысячелетии н. э. МИА № 3, стор. 61.

² В. П. Равдонікес. Старая Ладога. Советская археология, XII, стор. 30.

³ Там же, стор. 40.

поховань. Аналогічні соціальні чи нарильники знайдені на поселенні VII—VIII ст. ст. і городищі IX—X ст. ст. біля с. Волтицеве, Путівського району на Сеймі¹.

Територія басейну Водхова, або територія новгородських слов'ян, у господарському і соціальному відношенні була в числі передових. Однак процес «статочного» розкладу патріархально-родових відносин відбувався приблизно в той самий час і в навколоцінних районах східнослов'янської території. П. П. Ефименко і П. М. Третьяков, які вивчали дрегваруські поселення по Дону, їх, відповідно до екзігот літопису, жило одне з відсталіх слов'янських племен — в'ятичі, тільки на одному з городищ винесли житло, що належали патріархальним сім'ям. На Великому Боршевському городищі житла мали криті переходи, що з'єднували їх в групи, до яких входили і господарські приміщення. На думку авторів, це „зникало очевидно, тією обставиною, що мешканці їх складали єдину общину, очевидно велику патріархальну сім'ю”².

Однак такий факт простежений тільки на одному з розкопаних городищ. В інших же городицях житла були розташовані по одніму. „Можливо, що в цьому, — говорять автори, — слід вбачати господарське відокремлення скрізь стає пануючою формою суспільної організації. Природним результатом розкладу первісно-общинних відносин була майнова соціальна диференціація, яка приводила до утворення феодального класу”.

Отже, якщо в середині I тисячоліття н. е. в лісовій частині східнослов'янської території ще панували патріархально-родові відносини, то на кінець I тисячоліття і на цій території вони остаточно розкладаються. Очевидно, в IX—X ст. ст. територіальна община у всіх східнослов'янських племен скрізь стає пануючою формою суспільної організації. Природним результатом розкладу первісно-общинних відносин була майнова соціальна диференціація, яка приводила до утворення феодального класу.

Археологія має достатню кількість фактів, що ілюструють майнову диференціацію у лісових східнослов'янських племенах у IX—X ст. ст. Так, наприклад, в більшості жител, розкопаних на городищі IX—X ст. ст. біля Кузнецової Даї на Дону, знайдені тільки звичайні пасові предмети, головним чином залишки глинного посуду і вітчизні вироби. Але в деяких житлах знайдені більш пізні речі — залізні вироби і бронзові прикраси, а в одному випадку — золотий перстень.³ В них же найбільші багатих житлах знаходились і найбільша кількість запасів зерна; біля одного з них виявлено спеціальний засік значних розмірів ($1,25 \times 1,50$ м) з великою кількістю зерна пшениці, якій, природно, належав скрізь сім'ї.

Але найбільш іскравим показником майнової і соціальної диференціації у східних слов'янах IX—X ст. ст. на лісовій території є курганні могильники, в яких поряд із звичайними похованнями знаходяться поховання, які належали досить багатій і оброблені знаті. Ми вже говорили про належність цих та земель дружинів поховань до феодального класу.

¹ В. Н. Демченко. Археологічні матеріали до історії залізобудівства у древніх слов'ян території УРСР. „Вісник АН УРСР“ № 2, 1949, стор. 62.

² Г. П. Ефименко і П. М. Третьяков. Дрегваруські поселення на Дону. МИА, № 8, стор. 11.

³ Там же.

⁴ Там же.

IX

У IX—X ст. ст. класові феодальні відносини стали пануючими як на всій східнослов'янській території. У зв'язку з соціальним розвитком змінились і форми суспільної організації, що привело в IX ст. до утворення дрэвіоруської держави.

На території середньої Наддністрийщини, Надбужанщини та Наддністрянщини формами суспільної організації вже в першу половину I тисячоліття н. е. були не рід і плем'я, а територіальні об'єднання, які входили до складу хитської держави. Ніяких істотно відмінних ознак окремих племен ми не знаходимо на цій території уже серед пам'яток першої половини I середини I тисячоліття. Тут була розповсюджена в основному єдина культура поділів поховань, яка, без сумніву, підчищалася етнічну єдність населення, що жило в той час. Це були вже не племена, а народність.

Хитська держава припинила своє існування після аварської навали. Вона не могла бути міцною і стійкою в умовах, коли феодальні відносини ще не встигли перетворитися в пануваний спосіб виробництва, а робітницькі відносини вже пережили себе і не могли стати пануючими.

Однак після розпаду хитської держави на цій території не могли відродитися первісно-общинні відносини і родоплемінний устрій. Суспільний і політичний розвиток не міг припинитися, а тим більше повернутися назад. Природно, що класові феодальні відносини розвивалася далі і відповідно до цього продовжувався процес політичного розвитку. Нам мало ще відомо, як і в яких формах відбувався цей процес, але очевидно, що в лісостепової смугі Східної Європи, де колись існувала хитська держава, утворився ряд самостійних політичних організацій на територіях, що збігалися, можливо, з попередніми племінними територіями.

На півночі процес розвитку первісно-общинних відносин і складання класово-феодальних відносин почався пізніше, ніж на півдні, і племена зберігали свою відокремленість більш тривалий час. При складанні археологічної карти східнослов'янських племен виникло, що відмінні риси пам'яток матеріальної культури більш чітко простежуються на території північних племен — новгородських слов'ян, кривичів, в'ятичів, сіверян і зовсім не простежуються на території південних племен. Відомо, що ще в X ст. київські князі вели боротьбу з сіверянами, в'ятичами і радимичами з мотою підкорення їх Київській державі. І тільки при Володимирі Святославичі закінчився процес об'єднання всіх східнослов'янських племен у Київській державі.

Але в часі утворення Київської Русі східнослов'янські племена як на півдні, так і на півночі не були племенами у повному значенні слова, тобто не були утвореннями, основаними на родинних зв'язках, в явлдали собою територіальні політичні об'єднання, які виникли в межах племен чи союзів племен, носили племінні найменування і зберігали певні етнографічні риси, що виникли в особливостях побуту, культури і відмінностях діалектів. Племена, засвідченнем „Повесті временных лет“, були, очевидно, етнографічними категоріями, в соціальному ж значенні не були політичні об'єднання.

Складач „Повести временных лет“ тільки з неясних переказів знає про ті далекі часи, коли східні слов'янини „живяли кождо со своим родом и на своих местах, владеюще каждо родом своим“. Але він не знає ніяких конкретних подій цього часу. Коли ж літописець викладає

конкретні факти з життя племен, то ці факти говорять уже не про радо-племінний устрій.

Підтік зберіг імена князів деяких слов'янських племен. Полінський князь Кій ще до утворення Київської Русі, згідно з переказами, робив далекі шайкові походи, побував у Візантії, де був прийнятий з почестями. В ньому важко вбачати вождя племен, що обирається народом. Якщо Кій визнати реальною особою, то, безперечно, це буде особа, наділена політичною владою.

Більш показовий у цьому відношенні древлянський князь Мал, який, безсумнівно, є історичною особою. Незважаючи на явну тенденційність повідомлення, літописне, в ньому неважко вбачити «князя древлянських вельмож і дріжданого діча». Як відомо, Мал очолював боротьбу древлян проти кінських князів Гора і Ольги. Якщо для древлян ця боротьба була боротьбою проти феодальної експлуатації, то Мал мав тут іншу мету — утримати владу над древлянами в своїх руках. Характерно, що Мал, як це випливає з літописної розповіді про його святання до Ольги, вважав себе за сусідівським ствокашем рівним кінській княгині.

Мала оточувала місцева древлянська знать — «лучні чужі». Ім він доручав дипломатичні завдання — посылав як послів у Кіїв до Ольги. «Лучні чужі» володіли древлянськими містами, а сам Мал володів головним містом древлянської землі — Іскоростем. Ольга говорила: «всі ваши гради предалися мені и якісне по діам и делают иниши своя и землю свою, а ви хощете голодом измерти!»¹.

В історичних джерелахгадуються представники місцевого пануючого класу не тільки у древлян, а й в інших племен. Вони називаються їх князями, «лучнimi чужими», «старцами», боярами. В договорі Олега 907 р. говориться про те, що Олег звелів виділити частину одескою з Візантії для руських міст — «по тем бо горады сечаху величи князи под Ольгом суть»². Безсумнівно, що тут малися на увазі місцеві, таї звані племінні князи, які визнавали над собою владу кінського князя. Тімена цих князів нам не відомі.

Про майновий і соціальний стан місцевого пануючого класу свідчать так звані дружинні поховання, про які вже йшло мова. Особливий інтерес представляє собою Чорна Могила в Чернігові, де, за народними переказами, був похований кінський князь Чорний Резноши. Чорна Могила дозволяє зробити ще тут дійсно похідною князя, який жив на початку Х ст. і був однозначно і жерцем³. За своїм багатством Чорна Могила перевершила всі інші розкопані слов'янські кургани. Крім різноманітних дорогих речей і зброя, разом з небіжчиком були поховані ябита з цією метою рабіння з 10 серпами. Розміри могильного насипу також показують особливо високий соціальний стан покійника. Можна припустити, що для спорудження такого насипу було використано працю великої кількості залежного населення. Поховання в Чорній Могилі свідчить не тільки про високий майновий і соціальний стан покійника, але й про те, що цей стан був оснований на величному землеволодінні і землеробському господарстві. Рабіння з серпами, поховане разом з господарем, симболізує власне господарство князя, основане на праці залежного населення.

В IX—X ст. ст. феодальні відносини у східних слов'ян стали все пануючими відносинами як у тих племен, які вже входили до складу

¹ Нікітський левшин, СПВ, 167, стор. 37.

² Давидентський літопис, ПСРЛ, стор. 31.

³ Б. А. Рибаков, Древности Чернігова, МИА № 11, стор. 34.

Київської держави, тає і у тих, які зберегли свою політичну відокремленість. Відносини ці розивалися в міру розкладу первісно-общинних відносин. Поряд з цим органи родоплемінного ладу «з'явили народи, які перетворюються на самостійні органи панування і правління, спримісні проти власного народу»¹.

Поряд із внутрішніми процесами розвитку феодальних відносин державності, які відбувалися в кожному східнослов'янському племені, посилюються зовнішні економічні і культурні зв'язки між сусіднimi племенами, що неизпинче приводять до встановлення політичних зв'язків. Як конкретно зафіксовалось політичні зв'язки східнослов'янських племен на південній узбережжі Київської Русі, на це знатно, але про їх існування нам відомо. Про не свідчать повідомлення арабських письменників про три головні центри Русі до утворення Київської держави. Відносно місцеположення Артани існують різні думки, але не виникає сумніву, що Кумба — це Київ з прілеглою до нього територією, а Славія — це територія слім'янських «сіль» з центром у Ладозі чи Новгороді. Нафтійськ розвиненою в господарському і культурному відношеннях була територія середньої Наддніпрянщини з центром у Києві, який і став політичним центром великої дрізньоруської держави, яка об'єднала всі східнослов'янські племена. Утворенням Київської держави закінчується дофеодальний період в історії Русі.

В. И. ДОВЖЕНОК

О ДОФЕОДАЛЬНОМ ПЕРИОДЕ В ИСТОРИИ РУСИ

Резюме

Замечания товарищей И. Сталина, А. Жданова и С. Кирова по поводу конспекта учебника по „Истории СССР“, сделанные в 1934 г., поставили перед исторической наукой задачу выделить дофеодальный период в истории Руси — период формирования феодальных отношений, якій переходящий этап от первобытно-общинного строя к феодальному. Принятая в литературе точка зрения, по которой дофеодальный период относится к начальному периоду Киевской государства (IX—X вв.), противоречит имеющимся данным об уровне исторического развития Руси в это время.

Определениеющим принципом дофеодального периода является личная независимость крестьян, „крестьяне не были еще зависимы“². В. И. Ленин отходит дальше крепостничества в Ростове в IX в. Письменные и археологические источники подтверждают ленинское положение и рисуют древнюю Русь IX—X вв. как феодальное общество. К таким источникам относятся договоры Руси с Византией, древнейшая редакция „Русской Правды“, „Повесть временных лет“, городища — феодализующие замки IX—X вв. — и погребения феодальной знати IX—X вв., погребальные под наземным дружинных могребаний.

Основной формой феодальной эксплуатации на Руси в IX—X вв. была дань, представлявшую собою натуральную продукторную ренту. Господство феодальных отношений на Руси началось с установления

¹ Ф. Баггаж. Позади земель приватної власності і держави. Українська, К., 1948, стор. 125.

² И. Сталин, А. Жданов и С. Киров, Замечания по поводу конспекта учебника по „Истории СССР“, „Большевик“ № 3, 1936, стр. 63.

продуктовой феодальной ренты, что объясняется развитием феодальных отношений на базе разложения первобытно-общинного строя, а не рабовладельческого способа производства. У восточных славян непосредственный производитель посадка и феодальную зависимость имел первоначально все необходимые собственные орудия труда, чем не располагал прежний раб в период смешения рабовладельческого строя феодализмом. Формы общинной собственности у восточных славян, при которой вся пахотная земля разделялась между отдельными домохозяйствами при отсутствии общинного поля, также способствовала развитию первоначально именно продуктовой ренты Господствующей верхушкой общества узурпировались не общинные поле и труд общинников по обработке этого поля, а общинные продукты, собираемые с отдельных домохозяйств на покрытие общинных расходов.

Две основные функции государства — „внутренняя (главная) — держать эксплуатируемое большинство в узде и внешняя (не главная) — расширять территорию своего, господствующего класса за счет территории других государств или защищать территорию своего государства от нападений со стороны других государств“¹ — характеризуют и Киевское государство IX—X вв. Главная функция государства отражена в сообщениях исторических источников о подавлении дреавинского восстания 945 г. о мерах Владимира Святославича, направленных против народных движений, и т. д.

Дофеодальный период необходимо относить ко времени, предшествующему образованию Киевского государства. Экономическое развитие восточных славян в I тысячелетии н. э. достигло высокого уровня. На лесостепной территории уже в первой половине I тысячелетия было развито пахотное земледелие. Население культуры полей погребений пользовалось пахотными орудиями, сплющенными железными наконечниками. Во второй половине I тысячелетия н. э. на этой территории появилось орудие плужного типа. В лесной полосе подсевочное земледелие во второй половине I тысячелетия сменяется пахотным земледелием. Развиваются ремесла и торговля.

Развитие производства способствовало разложению первобытно-общинных отношений и накоплению богатств в частных руках. Монетные клады и клады драгоценностей, а также сообщения византийских авторов VI—VII вв. отражают имущественную и социальную дифференциацию славянского общества. Источники указывают на наличие рабовладения у антиев, однако общественное развитие у славян шло по линии сложения феодальных отношений, о чём имеется косвенное сообщение у Маврикия Стратега.

У антиев наблюдаются признаки государственной организации.

После распадения античного объединения общественное и политическое развитие осуществлялось в границах отдельных племен, которые к этому времени представляли собою не родоплеменные объединения, а территориальные политические образования, сохранявшие племенные изменения и особые этнографические черты. Объединение этих образований в возникновение Киевского государства является концом дофеодального периода.

¹ И. Стала. Вопросы феодализма. № 11, стор. 504.

Ю. В. КУХАРЕНКО

The Novopokrov cemetery + village

НОВОПОКРОВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК I ПОСЕЛЕННЯ

Новопокровський безкурганний могильник був відкритий випадково восени 1936 р. співробітником Харківського музею І. Ф. Левицьким на розчищаній вітром частині піщаної дюни. При пробних розкопках, проведених в тому ж році, виявилось, що в цьому місці, крім залишків плавильного горна, який виступав на поверхню, є і поховання з трупоспаленням, які стратиграфічно знаходилися вище від пізньоскіфського комплексу, відомого з горном. Розкопки проводилися в наступному році. Було розкрито 14 і виявлено сліди ще шести подібних, але цілком зруйнованих поховань.

Датувати розкопані поховання І. Ф. Левицький затруднявся, тому що в них поряд з посудом черняхівського типу зустрічався посуд, подібний до салтівського. Ця обставина наштовхнула дослідника на думку про якийсь зв'язок між культурами подібних поховань і салтівсько-майською культурою. І. Ф. Левицький припустив, що могильник слід віднести до війнішнього періоду культури підів поховань. На жаль, всі матеріали, здобуті на могильнику, в також майже всіх документацій розкопок загинули в період тимчасової німецько-фашистської окупації Харкова. У І. Ф. Левицького збереглися лише декілька фотознімки, рисунки і чорнові записи щоденника, чого було явно недостатньо для характеристики такої шкільної пам'ятки. Тому влітку 1949 р. за дорученням Інституту археології Академії наук Української РСР мами було закінчене дослідження могильника, а також розкопано відкрите поряд з ним поселення культури підів поховань¹.

Могильник розташований на південно-східній околиці селища Новопокровка, Чугуївського району, Харківської області, на лівому південному піщаному березі р. Уди — притоки П. Дніця.

Розкоп 1936—1937 рр. знаходився на вищій частині дюни, зруйновані тепер вітром, внаслідок чого центральна, західна, північна і частково східна частини могильника виявилися знищеними. Поховання збереглися лише на початку досить крутого схилу дюни в бік заплави річки, тобто на південній і південно-східній околиці могильника.

Загальна площа, розкрита мами на могильнику, становить 860 м². Тут виявлено шість тією чи іншою мірою зруйнованих поховань з трупоспаленням. Крім того, поза похованнями знайдені два цікавих комплекси речей, що лежали в певному порядку.

Поховання, розкриті мами в 1949 р., за своєю будовою підіймуть, крім першого збереження, не відрізняються від поховань, дослідженіх І. Ф. Ле-

¹ В роботах, крім автора, браво участь археолог співробітник Інституту археології І. Ф. Левицький та студент Київського університету І. П. Косточенко.

зицьким. Розташовані зони на південь та південний схід від останніх становлять з ними одне ціле. Але це аже самий край, південно-східна кінцева частина могильника. Тут починається досить крутий схил дюни і місце менш зручне, ніж те, на якому були поховання, розкопані І. Ф. Левицьким. Тому можна припустити, що поховання ці провадилися після того як на верхній частині дюни, що нагадує піщано, не лишилося вже вільного місця. Це припущення підтверджується і зіставленням інвентаря дослідженіх нами поховань з інвентарем поховань, розкопаних у 1936—1937 рр.

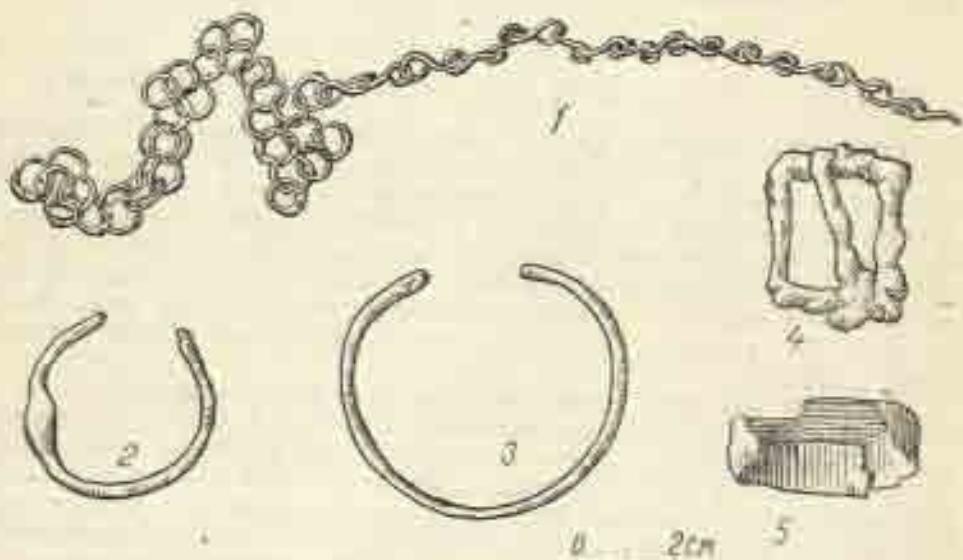

Рис. 1. Металеві речі з поховань.

Поховання № 15¹. На глибині 0,40 м виявлено чотирикутна яма з закругленими кутами, орієнтована із сходу на захід. Довжина ями 1,40 м, ширина 0,80 м, глибина 0,30 м. Стінки ями похилі. Яма заповнена землю і невеликою кількістю деревного вугілля. Частина землі, що не помістилася в ямі, лежала над нею у антициклонічного горобка висотою до 0,10 м. Цей своєрідний насип пояснює перекривання ями і заходить за її край приблизно на 0,50 м.

В ямі серед землі виявлено близько сотні дрібних уламків перепалених людських кісток, причому з західної сторони ями лежали, голими чином, черепні кістки. Серед них знайдено браслет круглий у перерізі, зроблений з тонкого гладенького бронзового дроту. Кінці браслета мають легке помітні потовщення і не з'єднуються між собою. Діаметр браслета 6 см (рис. 1, 3).

Близько від центра ями лежала невелика повсична пряжка, одна піла і дві фрагментовані намистини. Пряжка, зроблена з круглого залізного дроту, має чотирикутну форму з трохи звуженими до середини довгими сторонами. Кінець віничка пряжки сплющений і згинутий. Довжина пряжки 3 см, ширина 2,5 см (рис. 1, 4), піла сердолісова кулеподібна намистина (діаметр 1,2 см) — білого колору, перепалена. Одна

¹ При окисі поховань, розкопаних у 1939 р., для більшої зручності не дали номери, застосувавши номерами старих поховань. У звіті і шифруванні відокремлюється позначення з № 1.

з фрагментованих замістин кількою собою шматочок сплавленого скла зеленуватого кольору, друга — такий же шматочок чорної пасті.

Судини з десках уламків черепних кісток, що країн збереглися, поховання (за визначенням І. Ф. Левицького) належало жінці приблизно двадцятирічного віку.

Поховання № 16. На глибині 0,40 м виявлено велику зольно-вугільну пляму неправильної круглої форми, діаметром 3,80 м. Товщина зольно-вугільного шару на основній площині плями не перевищує 5 см. Під цим шаром в межах плями було три нетлібоких круглих ямки. Перша, найбільша, діаметром 1,15 м, глибиною 0,18 м, знаходилась у західній частині плями. Далі більш розташовані в східній II частині. Вони менші за розміром — діаметр однієї 0,70 м, другої 1 м, глибина обох 0,15 м.

Усі три ямки заповнені золою, а ґрунт між ними зберіг сайди слабого обпалювання. В двох менших ямках, крім золи, нічого не знайдено. В більшій ямці серед золи було кілька уламків перепалених людських кісток, залишок браслет і невеличкі обривки кольчуги.

Браслет зроблений з круглого пруту, енії його не з'єднані. На одному з них є дрібна коса насічка (другий кінець покритий сидимою іржею). Діаметр браслета 4 см (рис. 1, 2).

Обривки кольчуги невеликі і складаються із з'єднаних між собою заклепочників дрібних задізних колець. Один з трьох знайдених обривків, найкрупніший, має ще додатковий ланцюжок з тонкого дроту. Кільце цього ланцюжка зігнуто вісімкою без заклепок (рис. 1, 7).

Поховання № 17. На глибині 0,30 м виявлено зольно-вугільну пляму у вигляді овала, витянутого від по східу до півдня. Довжина плями 4 м, ширина 2,10 м. У північній частині плями шар золи дуже тонкий — не більш як 2–3 см, але в південній частині товщина його досягає до 0,30 м. Тут знаходиться велика, але нетлібока яма круглої форми з розривчастими краями. Діаметр П 2 м, глибина 0,30 м. В ямі, крім золи, нічого не виявлено. Очевидно, це — дуже зруйноване поховання.

Поховання № 18. На глибині 0,35 м виявлено велику зольно-вугільну пляму в формі овала, витянутого з заходу на схід. Довжина плями 4 м, ширина 2 м. Шар золи має товщину близько 5 см. Під цим шаром, приблизно в центрі плями, була нетлібока яма овальної форми. Довжина П 1,20 м, ширина 0,70 м, глибина 0,15 м. Яма заповнена золою і окремими дерев'яними тутлинами. Серед них виявлено кілька обривків хобітти, окрім перерізаних безформні залишки пластинок, уламки бронзового дзвінника і кілька дрібних уламків перепалених кісток людини. Поряд з ямою, в межах зольно-вугільної плями знайдено три круглі сердолікові перепалені замістини білого кольору діаметром 0,5–0,8 см і уламок дзвінника у англійського шматочка бронзової витянутой на зразок півкулі пластинка з різними відрізками і з ребристого зовнішнього поверхні.

Поховання № 19. На глибині 0,35 м виявлено зольно-вугільну пляму тайже круглої форми, діаметром 1,60 м, товщиною близько 0,15 м. Нижче плями в межах плями не було. В шарі золи і вугілля знайдено кілька уламків перепалених людських кісток.

Поховання № 20. На глибині 0,40 м виявлено зольно-вугільну пляму у вигляді овала неправильної форми, витянутого в напрямку східу до півдня. Довжина плями 2 м, ширина 1,35 м, товщина до 0,20 м. Пляма припадала на нетлібоку розривчасту яму. В шарі золи знайдено три обривки кольчуги, по 2–3 кільця в кожному, і маленька дуже зарисов-

деві залізна трубочка у вигляді вронізки довжиною 3 см, діаметром 0,6 см.

Крім описаного поховань на могильнику знайдено два цікавих комплекси речей, розташування поза похованнями.

Комплекс № 1. На глибині 0,35—0,45 м в чистому піску виявлено кілька предметів, що лежали один на другому. Насподі купки знаходилась шабля, зіпнута північно-Держак II напрямлений на схід — південний схід. Відпроти шаблі лежав ніж, гострим кінцем на північний захід. Вздовж шаблі перекривалися північна серп, ріжучим боком на південь, на півному знаходилося стремено, повернуте основою на північний захід. На північ від шаблі, біля основи держака, лежало ще одне стремено, а на південь — другий ніж, вудила, великі кільце від кінської збору і довгий задійний виріб у вигляді тонкого жолобка. На південь від шаблі, недалеко від неї, виявлено інші залишки прикрас.

Нікаких слідів іншого поховання в цьому місці не простежується, можливо тому, що в чистому піску не виявлено нажах зробити. Але на віддалі 1 м на захід від цього комплексу речей на глибині 0,35 м виявлено невелика зольно-угільна пляма овальної форми, віпята з північного заходу на південний схід. Довжина її 1,70 м, ширина 1,10 м, товщина 3,5 см. В межах цієї плями, крім двох маленьких фрагментів кераміки, нічого не знайдено. Один з цих фрагментів — уламок звужальної посудини з коричневою ложеною поверхнею, другий — дуже малий квадратний уламок. Ним здається, що ця пляма перебувала в яблонуському землянку з хованням речей.

Всі перераховані речі добре збереглися. Очевидно, де можна, пояснили дію зогні, сліди якого у вигляді скапливання ясно видно.

Розглянемо детальніше предмети цього комплексу.

Шабля, північне зіпнута північ, має дуже незначний, чайже немітний клинок клинка. Лезо і північна частина клинка йдуть паралельно і сходяться лише біля самого кінця, який на протязі 0,14 м зроблений гострим з обох боків. Решта клинка — гостра з одного боку. Черенок для держака — плоский, брускоподібний, викуваний разом із клинком. Держак очевидно, був дерев'яним і прикріплювався лягтеною, яка збереглася. Біля основи держака клинок трохи розширеній, на це розширення паділа вузенька пластика обоймочки. Протилежний кінець обоймочки утворює незначне затиснення навколо основи черенка, куди, мабуть, входила північна частина держака. Надерішко шаблі відсутнє. Воно, очевидно, буде подібне до знайденого на території могильника Каневщина у вигляді сплющеного з боків залізного циліндрика, що з одного боку має овальну ділені (рис. 1,5). Шабля з таким навершям знайдена в одній з катакомб Верхнього Салтова¹. Пере хрести шаблі північні, брускоподібні, прямі, трохи розширені посередині. В плані вони мають форму ромба. Довжина шаблі 0,828 м, в тому числі довжина клинка 0,75 м. Середня ширина клинка 3 см (табл. 1, 8).

Обидва ножі мають однакову форму, вузьке, довге лезо, пряму спинку. Черенок для держака прямий, брускоподібний, викуваний разом з лезом. Частина леза біля основи держака злегка розширяється в обидва боки, на це розширення паділа вузенька плоска обоймочка — точно такої ж форми, як на шаблі. З одного боку леза північні ширини під довгий жолобок. Довжина одного ножа 23 см, в тому числі леза 18,5 см; середня ширина леза 1,5 см (табл. 1, 7). Довжина другого — 19,5 см (кінчик відломаний), в тому числі леза 16 см; ширина леза також 1,5 см.

¹ А. М. Покровський. Верхнє-Салтовський могильник. Труды ХІІ АС. М., т. I. 1905. табл. XX, 2.

Серп невеликий, слабо вигнутий. Кінець черешка, призначений для пасадки дерев'яного держака, загнутий під прямим кутом по відношенню до площини серпа і нагадує шин на п'яті сучасної коси.

Лезо, починаючи від кінця, поступово звужується до кінця серпа. Вздовж цілого робочого краю леза йде коса насічка. Довжина серпа по прямій лінії від кінця держака до кінця леза 26 см. Найбільша ширина (біля держака) 2,2 см (табл. I, 3).

Вудила мають досить складну будову. Тримальне заливо в перерізі квадратне і складається з двох частин, що рухомо з'єднані між собою. Вільний кінець кожної з цих частин закінчується двома круглими отворами, а один з яких — крайній — протягнуте невелике заливо нільце, а в другий — залишний пасалів. Пасалів плоскі, в перерізі п'ятигранны, експодібні за формую. Одни кінець пасалів закінчується стилізованим головою тварини (кінь?). Від середини пасалів йде відділене від нього перехватом чотирикутне вушко з прорізом для ременя. Довжина тримального залива 16 см, довжина пасалів 19 см (табл. I, 1).

Обидва стремена однакові за формою і мають вигляд пласника з широкою нижньою пластинкою, яка по довжині розділена замку валиком. Плоске вушко для піднімання стременя від дуги останнього відділяється перехватом і має чотирикутний проріз для ременя. Дуга в перерізі ромбічна. Розміри стремен: висота 18 і 17 см, ширина 11,2 і 11 см, ширина нижньої пластинки 3,2 і 3,7 см (табл. I, 5).

Велике кільце до кінської збрui діаметром 5 см, зроблене з круглого в перерізі зализного дроту.

Одна пряжка — простої будови, чотирикутної форми, зроблена з круглого зализного дроту. Одни кінець яичка пряжки сплющений і загнутий. Довжина пряжки 3 см, ширина 2,5 см (табл. I, 2). Друга пряжка більш складна, має форму півкруга, зроблена з тонкого круглого зализного дроту. Від прямого боку пряжки відходить тонка чотирикутна подійна пластинка, призначена для прикріплення пряжки до ременя. На днітих краях пластинки є імітація заклепок у вигляді двох рядків маленьких горбочок, видавлених з протилежного боку. Довжина пластинки 5 см, ширина 2,5 см. Довжина пряжки 2 см, ширина 3—4 см (табл. I, 4).

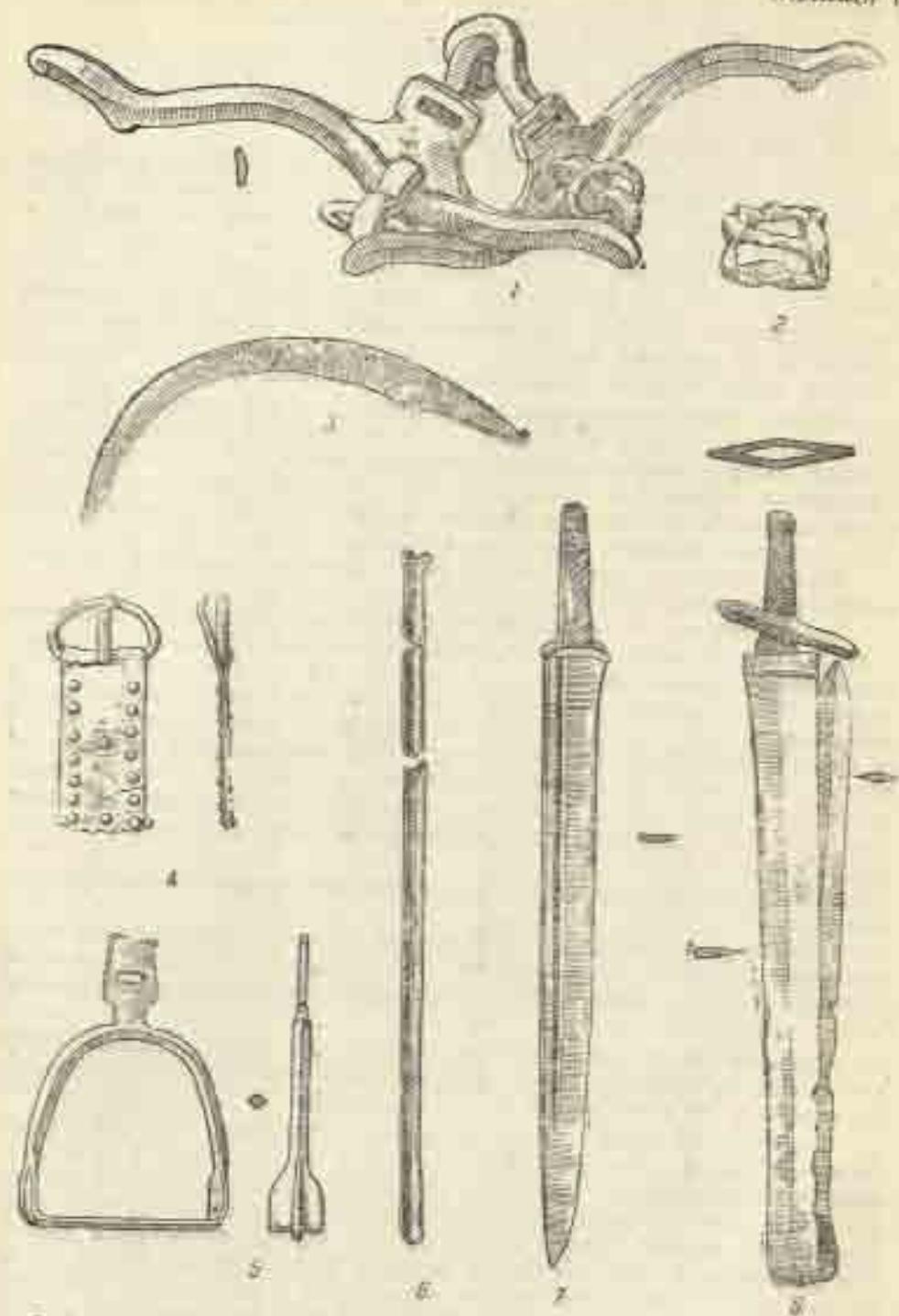
Очевидно, перша пряжка призначалась для кінської збрui, друга — для коня.

В число речей комплексу № 1 входить і виріб у вигляді жолобка — половинки пускаткої донгої трубки. На одному кінці цього жолобка є насріз західника, що з'єднує обидва краї. Загальна довжина виробу 20 см, товщина 0,6 см (табл. I, 6).

Комплекс № 2 викаваний на глибині 0,35—0,50 м. Нікаких слідів ями, наскрізну чи воли в цьому місці не знайдено. Найближче до комплексу поховання № 20 розташоване на віддалі близько 10 м на захід.

І за складом речей, і за їх положенням комплекс № 2 має багато спільного з комплексом № 1. Речі тут також були складені в купку, наскріз якої знаходились два дуже ржаві і фрагментовані ножі, що лежали паралельно одні до одного, держаками на південний схід. Вночерах ножів лежала зігнута вдвое зламана шабла, орієнтована держаком на північний схід. На шаблі знайдені фрагментовані вудила, і на них — двіє стремена, що лежали вершинами в протилежні боки. На північ від шаблі знаходився наконечник списа, а на південний захід — серп. Наконечник списа, що лежав паралельно до клинка шаблі, спрямований вістрям на південний захід, серп спрямований ріжучою стороною

ТАВЛІЦЯ 1

Залізні речі з комплексу № 1 (1-6 та 9, крім рис. 3, 5, 8, даніх в $\frac{1}{4}$ с.с.)

в той же самий бік. Біля держака шаблі знайдено дві фрагментовані залиші пряжки.

На віддалі від 0,30 до 0,70 м на південь від усіх цих речей знайдено післям залізних наконечників стріл і чотирикутну залізну пластинку для прикріплення пряжки до ременя. За 0,30 м на захід від комплексу виявлено кілька дрібних обривків кольчуги.

Речі цього комплексу збереглись значно гірше від речей комплексу № 1, що, можливо, слід віщувати більшим високим рівнем тут пілгримової води.

Шабля, ножі, серп, стремена, будила і пряжки за формою цілком однакові з речами комплексу № 1. Деяка відмінність спостерігається лише в розмірах: як правило, в комплексі № 2 речі мають дещо більший розмір (табл. II, 1—10).

Серед речей комплексу № 2 є наконечник списа, вісім наконечників стріл і три обривки кольчуги, чого немає в комплексі № 1. Наконечник списа має ромбічне в поперечному перерізі штиководібне вістря, що поступово стоячується, і ворожинисту втулку, яка розширяється донизу. Довжина наконечника разом з втулкою 33 см, в тому числі довжина вістря 17 см (табл. II, 7).

Всі наконечники стріл черешкові, з перехватом біля основи черешка. Вістря одного з них зроблене у вигляді плоскої лопаточки з трохи вигнутими зсередину боками. Довжина наконечника 6,7 см (табл. II, 9). Другий наконечник має піраміdalну форму, його вістря у перерізі має форму квадрата. Довжина наконечника 7,5 см (табл. II, 5). Три інші — також піраміdalні, але з перерізом ромбічні. Крім того, два протилежні ребра у кожного з них наконечників мають додаткові невеличкі зрізи. Довжина наконечників 7,2 і 7 см (табл. II, 4). Три з них триреберні. Довжина їх 8,5—8 см (табл. II, 3, 6).

Обривки кольчуги дуже дрібні — всього по кілька колець у кожному.

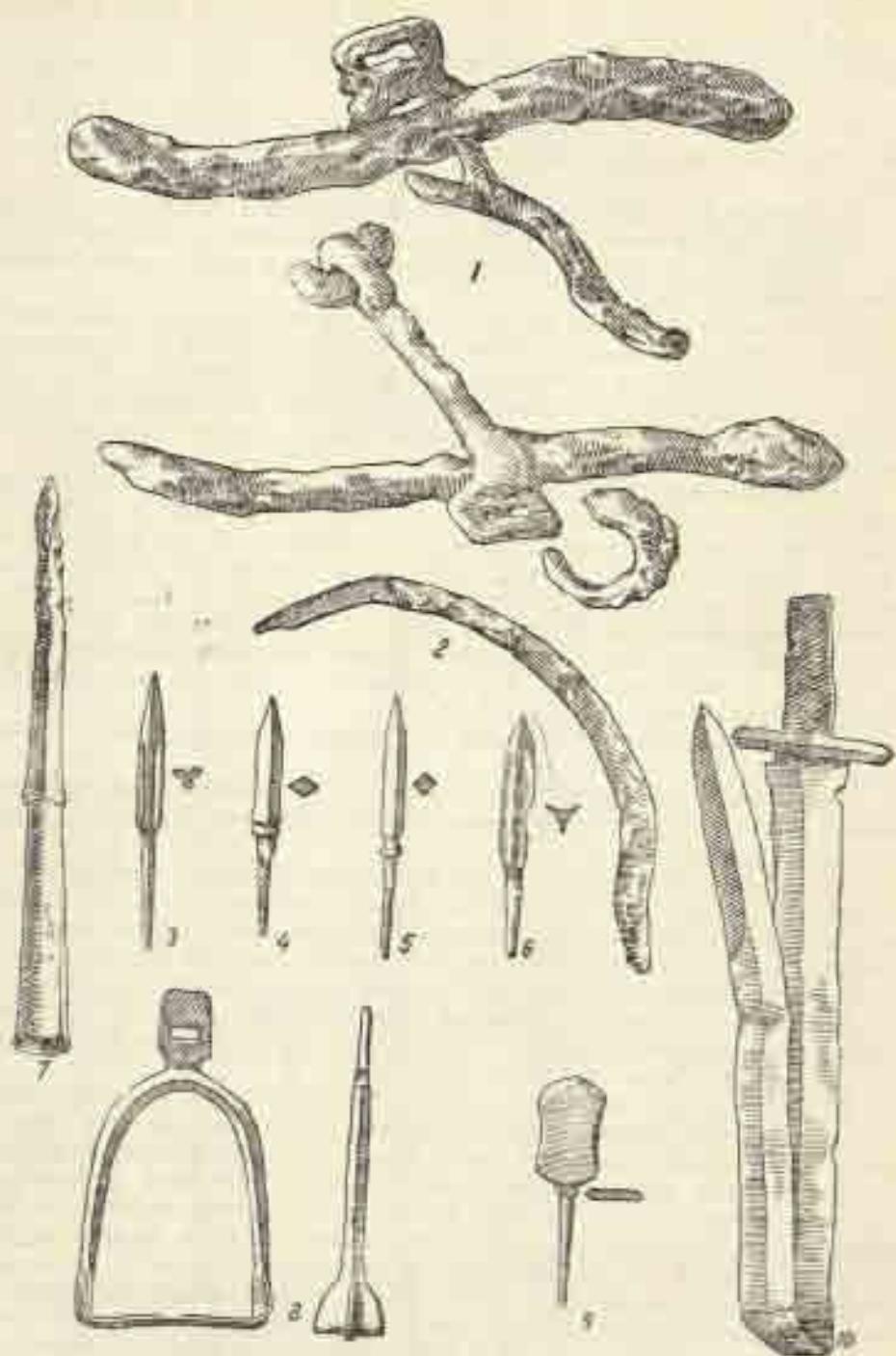
Крім речей, знайдених в похованнях і комплексах, на території могильника виявлено ще ряд предметів, які, очевидно, походять із зруйнованих поховань.

За 1,5 м на північний схід від поховання № 15, на глибині 0,40 м знайдено залізний ніж, зігнутий на зразок шабель вдвое. За формою він одинаковий з ножами з комплексів. Довжина ножа 16,7 см (рис. 2, 6). В старому викиді з ями господарського призначення, на віддалі близько 10 м на північ від комплексу № 2, крім уже згаданого навершия держака шаблі, знайдено маленький циліндричний залізний бубонець з бронзовим вушком (рис. 2, 4) і залізну чотирикутну пряжку з пластинкою для прикріплення до ременя (рис. 2, 7).

В різних місцях знайдено залізний наконечник для ременя у вигляді двох гладеньких чотирикутних пластинок, з'єднаних вздовж давших боків. Одна кінцева пластинка закрутлена, другий захищується вирізом у вигляді двох піакругів, де є дві заклепки. Довжина наконечника 6,5 см, ширина 2 см (рис. 2, 2); спинка з приймачем великої залізної фібули (рис. 2, 3); залізне тесло з двома закраївками в верхній частині. Довжина тесла 8 см, ширина робочого кінця 4,3 см (рис. 2, 1). В двох місцях знайдені безформні і дуже ржаві залізні пластинки, очевидно частини котла, про що свідчать два дугоподібні вушка, виявлені разом з цими пластинками (рис. 2, 5, 8, 9). Подібні пластинки знаходилися в похованні № 18.

Крім перерахованих металевих предметів, на території могильника знайдено також сім намистин. Шість з них — сердолікові, одна (цилін-

ТАБЛИЦЯ II

Задні речі з комплексу № 2 (1/2 в. п., крім рис. 2, 7, 8, 10, якіх є 1/4 в. п.).

дрична) з чорного скла. По формі намистини поділяються на кулеподібні (четири), циліндричні (два) і біпіраміdalні, шестикутні (одна).

На відміну від поховань, досліджених І. Ф. Левицьким, в похованнях, розкопаних нами, немає керамічних виробів. Але поза похованнями окрім фрагментів посуду зустрічаються. Поскільки зони, за співчленням І. Ф. Левицького, відповідають кераміці, знайденій тут у 1936—1937 рр., ми пілком можемо брати і їх для характеристики кераміки могильника¹.

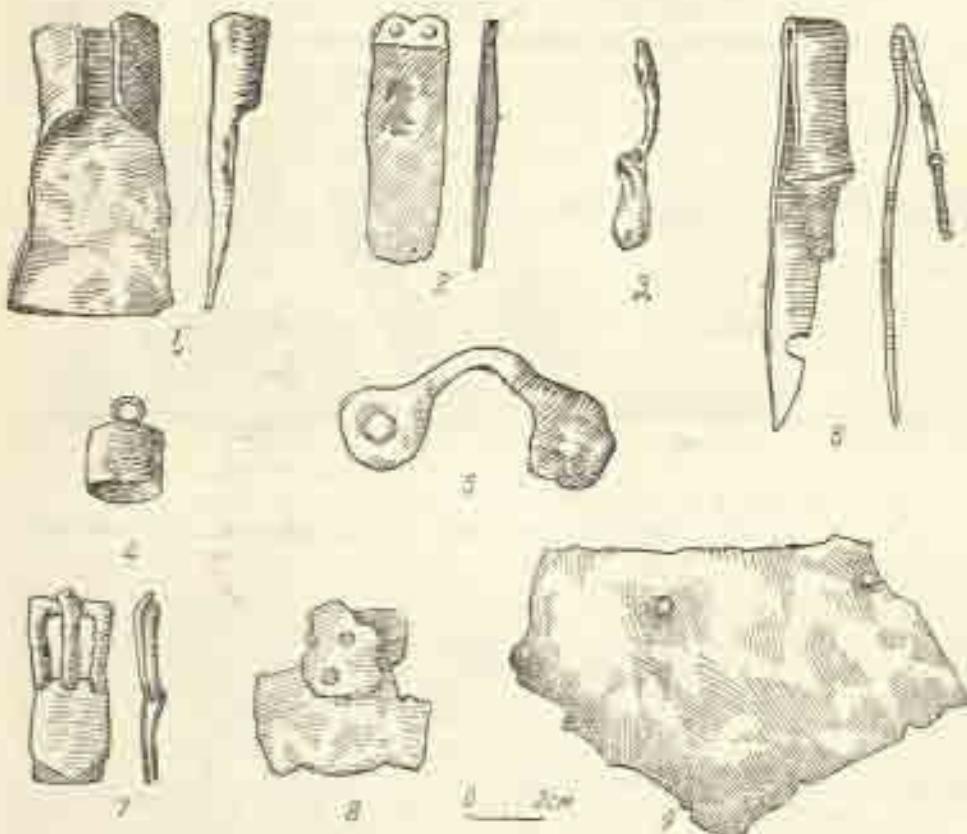

Рис. 2. Речі, знайдені на території могильника.

Весь посуд, знайдений на могильнику І. Ф. Левицьким і нами, як пілний, так і фрагментований по способу виготовлення поділяється на дві групи: на ліпній та зроблений на гончарському кругу. В кількісному відношенні переважають фрагменти ліпного посуду.

Ліпні посудини були досить одноманітні як за формою, так і за виробкою глини. Вони являли собою горшки банкової форми з слабо виявленими плічками, трохи відігнутими вінчиками, пласким дном із закрайками, зроблені з погано відмученої глини з великою домішкою піску. Нерідка, горбкувата, хоча і згладжене поверхня посудин мала

¹ При характеристиці кераміки, зробленої на могильнику в 1936—1937 рр., ми цілком використовували з даних Левицького, рисунки й відповідно І. Ф. Левицькому. Користуючись цією методикою, ми не можемо представити нашу гамбуку під час застосування нами матеріалів.

коричневий колір. На деяких посудинах був орнамент у вигляді ряду неглибоких вмок, що йшли відчече вінця, опередуючи посудини. Щаво, що в 14 поховань, розкритих І. Ф. Левицьким, ліпні посудини були в семи, а в одному з них в похованні № 3, його було вісім штук. Під час розкопок могильника в 1949 р. ліпні фрагменти було виявлено всього кілька (рис. 3, 3).

Усі знайдені на могильнику посудини, зроблені на гончарському кругу, хоч і не так численні, все ж більш різноманітні. Їх можна розділити на дві підгрупи: 1) посудини мископодібні, ребристі 2) посудини у вигляді квазиліній таечнів. В кількісному відношенні уламки посудин обох підгруп, виявлені під час наших розкопок, майже однакові.

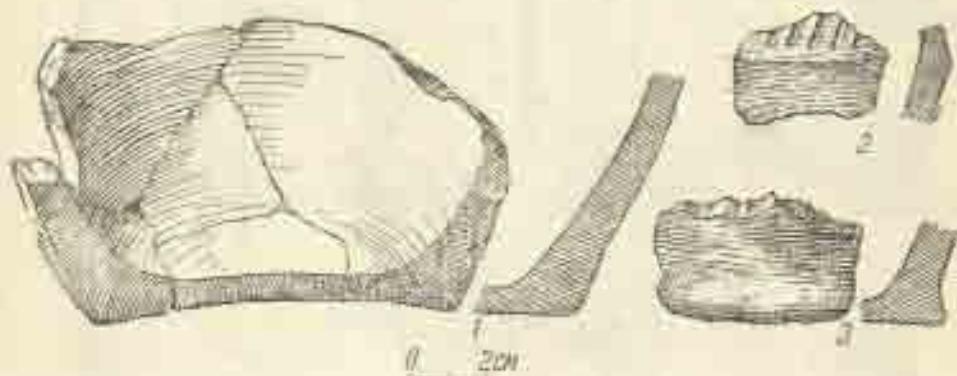

Рис. 3. Уламки глинених ліпних і кружальних посудин, виявлені на могильнику.

Посудини першої підгрупи були тонкостінними, зробленими з добре відмученої глини, з вінцями найрізноманітнішого профілювання і хільцевими дещіпами, мали лощену поверхню сірого, рідше чорного кольору. На деяких посудинах був орнамент у вигляді косих канелюр, розташованих вище зламу боку. Всі перераховані ознаки сказують про те, що це — античні посудини культури волів поховань черніхівського типу. Під час розкопок І. Ф. Левицького вони були виявлені в трьох похованнях і в кількісному відношенні переважали в трупі гончарські. При нашіх розкопках було зайдено лише один фрагмент (рис. 3, 2).

Посудини другої підгрупи (низькі присадкуваті глечини з однією ручкою і з широким плоским дном) також вироблялись з добре відмученої глини, але з невеликою домішкою піску чи дуже дрібних шматочків шамоту, мали лощену поверхню жовтувато-коричневого і сірого кольору, іноді були орнаментовані глибоко проложеними борозенками навколо основи шийки або проложеними лініями, що йдуть перпендикулярно від шийки до днища посудини (рис. 3, 1). Посудини цієї підгрупи мають прямі аналогії в кераміці салтово-маяцької культури. І. Ф. Левицькому такі посудини зустрічалися лише в двох похованнях. В той же час майже всі фрагменти кружальних посудин, знайдені нами, належать саме до другої підгрупи.

Посудини першої і другої підгруп звичайно знаходилися в різних похованнях, і ті й інш зустрічалися разом з ліпною керамікою.

При дослідженні місцевості навколо могильника було виявлено кілька поселень підкритого типу. Одне з них було частково розкопано.

Поселення розташоване приблизно на віддалі 1 км на північ від могильника, на південному схилі чорноземного плато. Встановити приблизну площину поселення було неможливо, тому що місцевість ця заросла бур'яном. На невеликій зоряній смугі (300×40 м), що йде з півдня на північ з південного заходу на південний схід, були зібрані фрагменти кераміки, а в одному місці виявлено скupчення шматків дуже випаденої глини.

Необхідність розкопок цього поселення визначалась не тільки розташуванням його в безпосередній близькості від могильника, але й характером зібраних фрагментів кераміки, які не відрізняються від кераміки могильника. Поселення розкопане лише частково і то тільки в тих місцях, де на поверхні були виявлені шматочки випаденої глини, які припускалося, — сліди зруйнованих жителів.

Всього на поселенні було розкрито 520 м² площини.

Знахідки були виявлені в чорноземі і в верхній частині шару, що його підстилає до глибини $0,40$ — $0,45$ м.

Перший розкоп площею в 144 м² було закладено на місці скupчення шматків випаденої глини. Тут були розкриті залишки житла чи земляного тунела. Штолог було старанно вирівняно і добре утрамбовано; площа підлоги майже квадратної форми, орієнтована по сторонах світу, була виявлена на глибині $0,40$ м від сучасної поверхні. Ніякої глиняної обмазки чи іншої підлоги на підлозі немає. З потирьох боків цієї площа підлоги підлоги, щільно примикаючи до її країв, стояли невеликі стовпчики, під якій збереглися лише круглі ями діаметром від 8 до 15 см і глибиною від 10 до 40 см. Стовпчики стояли в один ряд з кожного боку підлоги: з північного боку було 8 стовпчиків, з південного — 7, з східного — 6 і з західного — 7, всього, разом з наріжними, 32 штуки. Наріжні стовпчики за своїми розмірами яким відмінно відрізняються від решти. Відстань між стовпчиками різна — від $0,10$ до $1,25$ м. У більшості випадків стовпчики розташовані попарно. Вони, очевидно, були дерев'яними каркасом для спорудження глиняних стівок житла, північна стінка якого мала довжину $5,40$ м, південна $4,80$ м, східна $5,60$ м, західна $4,60$ м. Загальна площа житла становить близько 32 м² (рис. 4).

Покрівля житла, зважаючи на конструкцію стінок і відсутність опорних стовпів всередині житла, очевидно, була зроблена з якогось легкого матеріалу (лози, соломи) і, найімовірніше, мала чотирихульникову форму. Вхід до житла не простежується, але можна припустити, що він знаходився на південному краю східної стінки житла, де був найбільший інтервал між стовпчиками.

Майже в центрі житла виявлено зруйновану глиняну печ. Вона була споруджена прямо на підлозі, без будь-якої спеціальної підмостки чи підвищення. З південного боку до печі щільно примикала велика переднічна яма прямокутної форми, з трохи закругленими кутами, яка підходила безпосередньо до південної стінки житла. Довжина ями $2,30$ м, ширина $1,95$ м, глибина $0,40$ м. На дні її в деяких місцях збереглись сліди обмазки глеоподібною глиною зеленуватого кольору.

Основна частина завалу печі у вигляді прямокутника, розміщена на північ від переднічної ями, починалася більшого її краю. Довжина завалу становила $1,10$ м, ширина $0,65$ м.

Шматки глини, з яких складається завал, кусочки, товщина їх не перевищує 15 см; вони дуже, але нерівномірно, випадені. Майже на всіх шматках є відбитка всіхких лозин. Один більш великій шматок

добре згладжений і випалений до червоності, протилежний бік нерівний, випалений спірне. У глині є велика домішка крупної соломи (ячмінь або пшениця). В основному в завалі шматки глини лежали гладенькою, краще обпаленю стороною донизу; очевидно, це було обвалене склепіння печі. Під ним знаходився тонкий шар золи, а нижче — дуже випалений ґрунт без будь-яких слідів глиняної обмазки чи кам'яної зimotoстки. Цей земляний черінь мав прямокутну форму і був орієнтований, як і завал, із сходу на захід. Довжина його 0,65 м, широта 0,50 м.

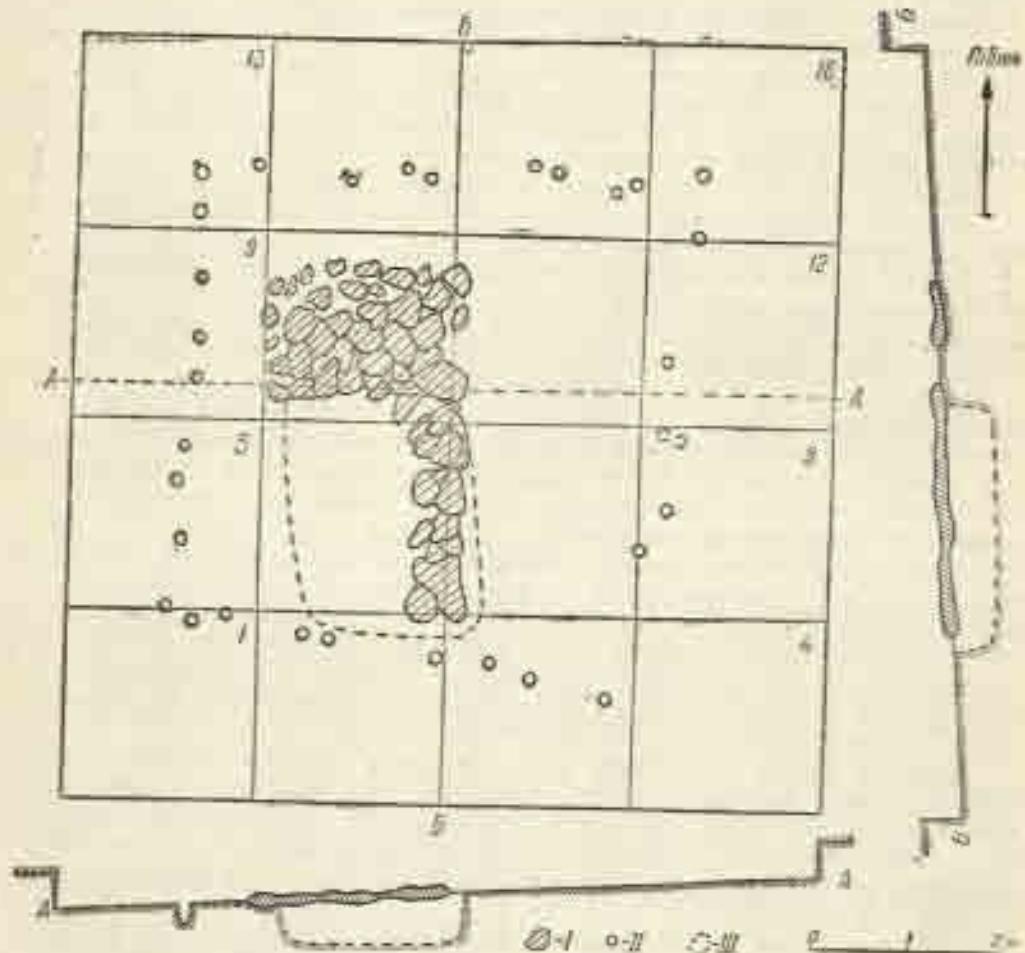

Рис. 4. План та розріз житла в розкопі № 1.
I — завал печі, II — знахідки від стоянок, III — перелітна глина.

На основі етнографічного матеріалу можна припускати, що піч була літньою надвірною глиняобитною спорудою, влаштованою на каркасі з великих лозин. До цього часу в багатьох місцях України можна бачити такі пічі, частіше за все з коробоподібним склепінням, чотирьохкутні.

Запідлок з житлі викалено небагато. Це — невеликі фрагменти глиняного посуду та уламки кісток свійських тварин. Фрагменти посуду пічим не відрізаються від знайдених на поверхні поселення. В більшості

шіпців зони являють собою уламки товстостінних ліпих горщиків з трохи відгинутими вінцями і плоским дном із закраїнами (рис. 5, 4, 9), зроблених з погано відмученої глини з величими домішками шамоту. Крім 26 уламків ліпного посуду, в житлі знайдено фрагменти кружального посуду (9 шт.); сім фрагментів сіроозовщення гострореберних мисло-подібних посудин (заштайна кераміка культури шмів походить чернігівського типу) (рис. 5, 2, 3, 6, 7, 8) і два інших уламки червоноувато-жовтих посудин, зроблених з дещо гірше відмученої глини з незадеком

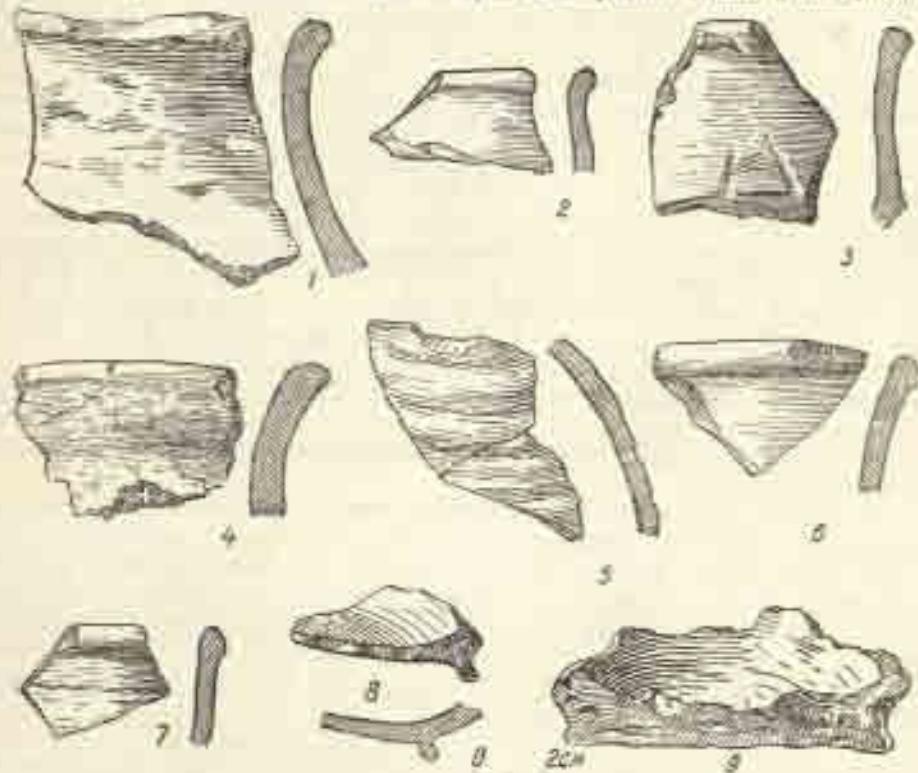

Рис. 5. Уламки глинистих і кружальних посудів, знайдених в житловій.

домішками піску. Поверхня одного з них — лощена, поверхня другого має горизонтальні жолобки, подібно до посуду Майдського городища. Такі фрагменти кераміки, тільки в значно більшій кількості, знайдено і на могильнику (рис. 5, 6).

Крім фрагментів кераміки на підлозі житла та в передпічній ямі виявлено 35 дрібних уламків облясених кісток тварин. Кістки, які піддаються відміненню, належать коропі. Поряд з житлом, в цьому ж розкопі, знайдено ще п'ять фрагментів кераміки, з яких один кружальний маштівського типу, решта — ліпші (рис. 5, 7).

У третьому і п'ятому розкопах ніяких слідів жителів чи інших споруд не виявлено. В перших двох штаках знайдено фрагменти ліпних та глиняних посудин, візомих також з житла.

У четвертому розкопі на глибині 0,20 м виявлено незадекий, майже повністю зруйнований плугом зазалів печ, аналогічний зазалу в житлі першого розкопу. Навколо зазалу ніяких слідів підлоги житла чи стін-

чіків стілок не знайдено. В самому замілі та поблизу цього підібрано кілька фрагментів кераміки, два з них кружальні.

Більш цікавим виявився другий розкоп, заліданий в тому місці, де на поверхні були знайдені уламки черепників та інших кісток людини. Як потім виникло, це було зруйноване поховання з грушево-кладеним.

Залишки поховання у вигляді невеликої кількості дрібних уламків кісток знаходилися у верхньому, неоднорізово переорієнтованому шарі чорної землі на площі більш як 1 м². Слід відмітити, що більшість черепників лежала в західній частині, — очевидно, покійника було покладено головою на захід. Тут же знайдено гончарський сірувато-коричневий пошений глечик з ручкою, зробленій з добре відмученої глини з невеликою домішкою дрібного піску. Корпус глечика — низький, дно плоске, широке, шийка невелика, віння злегка відігнути назовні. Навколо основи шийки є дві паралельні глибоко проложені борозенки. Між борозенками висісено злегка проложені носи лінії, сполучені від краю дає трикутники. Ще одна така ж борозенка єде навколо корпусу, ближче до дна. Від цієї лінії відходять вертикальні борозенки. Висота глечика 14 см, діаметр отвору 8 см, діаметр дна 11 см, найбільший діаметр 15 см (рис. 6). За формою глечик аналогічний до глечиків із Салтівських катакомбних поховань. Подібні ж посудини були в похованні іншого могильника (поховання № 1, 2, розкопані І. Ф. Левицьким).

На решті ділянок другого розкопу знайдені фрагменти лінійного кружального посуду, відомі вже з інших розкопів, а також кілька відщіїв кременю, уламки черепашки *Unio* і фрагмент глиняного жарно-подібного праслиця.

Кераміка поселення представлена тими ж видами, що й кераміка могильника. Всі вона може бути поділена на лінійну і кружальну. Кількісно переважають уламки лінійного посуду. Всі вони зроблені з потагоно відмученої глини з великою домішкою піску. За формою це, головним чином, горщики коричневого кольору з слабо відхиленою шийкою, невеликими, злегка відігнутими вінчиками і плоским дном із закрайками, вертишою, горбуватою поверхнею (рис. 5, 1, 9). На багатьох помітили підтирихи замутними трахи.

Посуд другої групи можна поділити на дві підгрупи.

До першої підгрупи відноситься мисокоподібні ребристі товстошінні посудини, зроблені з добре відмученої глини Вінча мисок — різні, але західні трохи відігнути, дениця — кільцеві. Поверхня лощена, сірого, рідше червонуватого кольору. На одному з фрагментів вище від ребристого залому боку є гострий валик. Подібні миски — зачійка кераміка на поселеннях і могильниках культури полів поховань черняхівського типу (рис. 5, 2, 3; 6, 7, 8).

Посудини другої підгрупи — низькі глечики з широким дном, зроблені з гірше відмученої глини, мають невелику домішку дрібного піску і слоди. Поверхні їх внашена гірше, ніж у посудин першої підгрупи, колір жовтувато-коричневий, рідше темно-сірий. На дещох фрагментах — орнамент у вигляді проложених вертикальних ліній або горизонтальних колобків (рис. 5, 5). До цієї ж підгрупи відноситься і глечик із зруйнованого поховання, розіяленого на поселенні (рис. 6). Аналогії до посудин другої підгрупи відомі серед нам'яток так званої салтівсько-маяцької культури.

Таким чином, кераміка, знайдена на поселенні, представлена уламками лінійних і кружальних посудин типу полів поховань і типу, близького до салтівсько-маяцької культури. На відміну від могильника, де останній вид кераміки в більш пізніх похованнях переважає, в в більш ранніх

похованнях постулюється своїм існанням керамікі чернігівського типу, на поселенні переважає кераміка чернігівського типу.

На закінчення сайд віданачти, що порівняно з нашими відомими поселеннями типу поховань, на Новопокровському поселенні кераміки знайдено взагалі дуже небагато, а інші речі, та винятком одного фрагмента глиняного праслиння, немає зовсім.

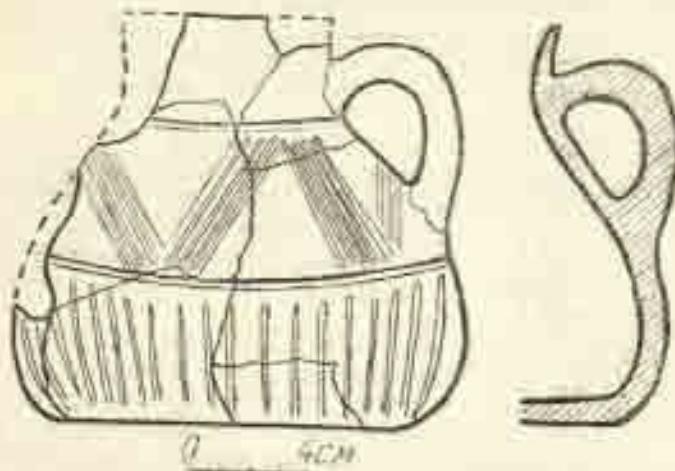

Рис. 8. Тяжел з проекцією, знайденого на території поселення.

Перейдемо до виснаження двох важливих питань: 1) часу існування могильника і поселення та 2) його етнічної приналежності.

Визначення часу могильника, у існуючу разі його іншієї хронологічної межі, не зустрічає серйозних труднощів. Комплекс речей, знайдених на могильнику, а також предмети з поховань мають прямі аналогії в багатьох точках датованих нам'ятках.

В Державному історичному музеї (м. Москва) зберігається комплекс речей, знайдений бл. с. Тополі, Дауріанського району, Харківської області, цілком подібний до наших комплексів як за складом, так і за формою окремих предметів (на. № 25528). До речів комплексу також знайдений поза похованням! Серед речей цього комплексу є ніж з прямим перехресям і велика залізна фібула з широкою спінкою. Ніж цей не відрізняється від ножа, знайденого Л. А. Євтоховською в Уйбатському Чая-тасі, який датується дослідником VII—VIII ст. ст. н. е.¹. Інший такий самий ніж відомий з кургану біля м. Томська, розкопаного С. К. Кузнецовим у 1896 р. Він був знайдений разом з античними монетами Кайюнтьянської династії (713—741 рр.)². У цьому ж кургані виявлено тесто, аналогічне нашим. Третій ніж цього типу знайдено у похованні № 138 Борисівського могильника³. Друге поховання (№ 99) цієї нам'ятки за речами і обрядом також досить близьке

¹ ОАК. 184, стор. 128.

² Л. А. Євтохова. Археологічні пам'ятки Еністікських кирквов. Абакин. 1945, стор. 21, № 3.

³ ЗРАО. в. с. т. XI. в. 1—2. СПБ. 1899, стор. 311, табл. IV, 7—8.

⁴ В. В. Сахалев. Розкопки на Северном Кавказе в 1911—1912 рр. ИАК. № 30, табл. III, 29.

до Новопокровського могильника. Воно знаходилось у кам'яному пішку, перекритому зверху плитою. На плиті компактно купою лежали: залізна шабля, згинута вдвіс, пари стремен, чотири плоскі наконечники стріл, фібула, пряжка, риболовний тачок, сокирка, вудила, велике кільце, мідний браслет, кині якого злегка потовщені, та ін. Всі решта мають на собі сліди перебування в сильному вогні. Всередині гробниці, на ширі вугілля ззоли, знайдено 19 людських черепів. Тут же знайдено двоє залізних вудил з експодібними піаліями¹.

При виставленні речей з поховання № 99 та інших поховань третьої групи Борисівського могильника, які дослідник датує VIII ст. н. е.², з речами, виявленими на Новопокровському могильнику, ми переконалися у покій їх тогодності.

Салтівські поховання з речами, близькими до виявлених нами, також датуються першою половиною VIII ст. н. е. Слід, однак, відзначити, що салтівські шаблі, при їх загальній близькості до наших, типологічно дуже більш досконалі, а отже, більш пізні. Вони більше згинуті, мають пахілі і вперед держаки і менш загострені кінці.

Виходячи з виявлених аналогій ми датуємо Новопокровський могильник VII—VIII ст. ст. н. е.

Проте слід припустити можливість існування могильника і раніше, наприклад у VI ст. н. е. На користь такого припущення говорить не тільки характер кераміки з похованнях, розкритих І. Ф. Левицким, де не було предметів оброблення і лінського спорядження і переважала кераміка типу полів поховань, але і лялька фібула. Так, у похованні № 4 І. Ф. Левицького відмічає зناхідку бронзою фібули типу Рутхі³, порівняно ранньої форми фібул, які в усикому разі пізніше від VI ст. н. е. не зустрічаються.

Для визначення дати поселення немобільно порівняти його кераміку з керамікою, знайденою на могильнику. Неважко переконатися в тому, що на поселенні і на могильнику виявлені одні і ті ж самі типи посуду. Тому ми з повним правом можемо датувати поселення часом могильника і віднести його до тієї ж археологічної культури.

Слід відзначити, що на могильнику кераміка культури полів поховань була зважена тільки в похованнях, центральних за своїм топографічним розміщенням і очевидно, найбільш ранніх. В них же похованнях була і лінська кераміка. Поховання, розташовані на периферії могильника, мають в своєму інвентарі предмети оброблення і лінського спорядження і супроводжуються ліпниною та салтівсько-маньчкою керамікою.

Проте кераміка, яку ми тут називаємо салтівсько-маньчкою, дещо своєрідна. Склад глини і колір її майже ничим не відрізняються від традицій лінської полів поховань і, отже, різко відрізняються від звичайної салтівсько-маньчкої кераміки, тимчасом їх форма посудин занадто салтівська.

Щодо питання етнічної пріналежності могильника і поселення, якщо враховувати тільки речовий комплекс, немобільно буде пізнати їх зброяні слов'янськими (наявність кераміки культури полів поховань), або віланськими (судочі з металевих виробів та салтівсько-маньчкої кераміки). Нам здається, що таний підлід до вирішення питання буде надто одно-бічним.

¹ Н. В. Сахарев. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг. ИАК, вид. 36, стор. 110—111, рис. 19—13. Інвентар поховань Борисівського могильника зберігається в Державному історичному музеї.

² Там же, стор. 105.

³ Матеріали по археології Кавказа, вид. VIII, табл. CIV, 8.

Дуже важливим джерелом для вивчення етнічної принадлежності є жіночі прикраси, яких у нас майже немає. Решта речей — зброя та кінське спорядження — в той час мали широке розповсюдження, — майже ідентичні види їх зустрічаються на величезній території від Монголії до Угорщини, будучи спільними для багатьох культур. Теж саме можна сказати і про кераміку чернігівського типу. Вона зустрічається не тільки в пам'ятках культури полів поховань, але й, правда в значно меншій кількості, в сарматських похованнях і навіть в ленівсько-скіфських курганах.

Таке ж велике поширення у більш пізні часи мала і кераміка салтово-маяцького типу. Тому для вирішення питання про етнічну принадлежність наших пам'яток ми, перш за все, повинні враховувати особливості похоронного обряду — щого найбільш консервативного і стійкого явища, а також характер поселення і влаштування жителів.

Новопокровський могильник відноситься до могильників безкурганного типу. Тут є лише один обряд поховання — трупоспалення, причому, як нам здається, спалення небіжчиків робилось на стороні. Потім прах небіжчика разом із залишками вогнища, на якому його було спалено, приносили на могильник і засипали в заході підготовану невелику яму. Золи, якщо не вміщалася в ямі, утворювали невелике підвищення, яке зверху засипали піском. З часом підвищення з золи повністю згадувалися, перетворювались у піраміду. Іноді ями для поховання не робили, а засипали землю на поверхню ґрунту, присипаючи її зверху піском (поховання № 9, 19).

Разом з небіжчиком у вогнище клали і його речі.

Однією з особливостей могильника є незеленіямки, знайдені біля деяких поховань, — тайнички, в яких зберігалася частинка речей (поховання № 2, 4, 13). Очевидно, комплекс речей № 1 і 2 — являють собою подібні тайнички.

Від типових могильників культури полів поховань досліджуваний могильник відрізняється наявністю тільки одного обряду — трупоспалення — і відсутністю урн. Можна вважати, що похоронний обряд на Новопокровському могильнику, будучи дуже близьким до обряду поховань могильника культури полів поховань, свідчить про його дальший розвиток.

На образі поховань Новопокровського могильника почувається і місце його розташування на межі території ранньослов'янських і сармато-аланських племен. Це, можливо, слід вібачати в наявності тайничків біля поховань, відомих в той час, головним чином, у степовій смугі, в тому числі в порівняно ранніх пам'ятках культури полів поховань¹.

Житло, відкрите нами на поселенні, за своїм обладнанням підібне відрізняється від жителів культури полів поховань, відомих на поселеннях в Ягнятині, Жуківцях, Гражені та Кантемірії².

Таким чином, і могильники і поселення, безперечно, відносяться до місцевої ранньослов'янської культури, яка є прямим продовженням і розвитком культури полів поховань. Знайдені на поселенні і могильнику речі, характерні для салтово-маяцької культури, свідчать лише про зв'язки цієї місцевої культури з іншими, але аж ніяк не про їх етнічну спорідненість.

¹ M. Ebert, Ausgrabungen bei dem „Gorodok Nikolsjewka“ Prähistorische Zeitschrift, Berlin, 1912, Bd. V, N. 1—2, стор. 80—100.

² Е. Міхеєв. Поселення культури „полів поховань“ на лівобережному Правобережжі. Археологічні пам'ятки УРСР. т. I, К., 1949, стор. 159 і далі.

Важко сказати, якому саме ранньослов'янському племені могли належати могильник і поселення, бо в той період у слов'ян складалися ті особливості, які дещо пізніше искраво виявилися у культурі слов'янських племен часів "Начальної Летошин". В цьому процесі неабияку роль відіграли також і місці салтово-маяцької культури.

У зв'язку з розкопками на Новопокровському могильнику стають більш зрозумілими інші пам'ятки цього роду: комплекс речей з с. Тополі, поховання третьої групи Борисівського могильника, Вознесенський скарб біля Запоріжжя, Каширські гончарні печі за правому березі порожистої частини Дніпра і т. д. Уже дослідник Борисівського могильника В. В. Саханев підкреслює, що "інвентар третьої частини Борисівського могильника дав Шансом ізву для Кавказу культуру"¹. Тепер можна додати, що подібна культура відома не тільки для Кавказу, а й для значно ширшої території. Джерела цієї культури треба шукати в ранньослов'янському середовищі, в місцях зіткнення різних слов'ян із степовими народами.

Ю. В. КУХЛЕНКО

НОВОПОКРОВСКИЙ МОГИЛЬНИК И ПОСЕЛЕНИЕ

Резюме

В течение 1936 и 1937 гг. И. Ф. Левицкий производил работы на открытом им бескурганном могильнике возле с. Ново-Покровки, Чугуевского района, Харьковской области. Было вскрыто 14 погребений с трупосожжением, в которых наряду с серо- и черноцеменными сосудами культуры полей погребений встречались и кувшины, типичные для салтово-маяцкой культуры.

Летом 1949 г. автору было поручено произвести дополнительное изучение этого интересного памятника. К началу наших работ почти весь могильник был уже разрушен. Частично уцелело лишь несколько погребений с трупосожжением на его юго-восточной окраине. Кроме того, в двух местах вне погребений найдены предметы вооружения и конского снаряжения, лежавшие компактными кучками и в строго определенном порядке.

Рядом с могильником обнаружено поселение открытого типа. На поселении исследовано наземное жилище с глинобитными стенками на деревянном каркасе и глинобитной печкой в центре, сооруженной прямо на полу. Керамика, найденная на поселении, в том числе и в жилище, представлена теми же видами, что и на могильнике.

Автор датирует могильник и поселение VII—VIII вв. н. э. и считает их памятниками раннеславянских племен, в формировании которых известную роль сыграла соседняя салтово-маяцкая культура.

¹ В. В. Саханев. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг. ИАК, ант. 56, стор. 162.

А. Т. СМІЛЕНКО

*On some objects indicating the date of burial
of grave being buried in graves*

ПРО ДЕЯКІ ДАТУЮЧІ РЕЧІ В КУЛЬТУРІ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ

Одним із важливих питань вивчення археологічних пам'яток є питання про їх датування.

До числа найважливіших і найточніше датуючих речей належать писемперед монети. З цього поєднання пам'ятки так званіх полів поховань, зазвалося б, знаходяться у вигідному становищі, бо на території їх поширення було знайдено велику кількість монет.

За попередніми підрахунками, кількість місцевих знахідок римських монет на території УРСР досягає 600—800, а кількість знайдених у них монет значно перевищує 10 000 (причому точно визначити що кількість неможливо, зважаючи на неточність даних, на зразок „пуд монет” і т.). Кількість самих скарбів римських монет досягає 100.

Приплив римських монет на територію поширення культури полів поховань досить найбільшого розміру в II ст. н. е. Кількість монет I ст. н. е., а також III—V ст. ст. н. е., порівнюючи з II ст. н. е., дуже позначна. Частіше за інші зустрічаються монети династії Августінів (особливо Августа Пія і Марка Аурелія).

Однак більше вивчення знахідок римських монет показує, що їх датуюче значення для пам'яток полів поховань не таке велике, як це передко сподіджувалось.

Несамперед римські монети в основній своїй масі зустрічаються не в комплексах пам'яток типу полів поховань, а у пінгваді окремих знахідок або скарбів.

Відомо лише 24 випадки знахідок римських монет на території поселень культури полів поховань, тимчасом їх кількість відомих поселень цього типу все ж значно перевищує 200. Кількість знахідок монет у похованнях, житлах — ще менша. Відомо 13 випадків знахідки монет у подованих, причому в двох випадках, крім монет, у похованнях ляких інших речей не було. З 251 поховання Черняхівського могильника монети були знайдені в двох, у підкарпатських журганах ще знайдено юдину монету I т. д.

Треба враховувати ще й той факт, що часто ранньоримські монети зустрічаються разом з пізньоримськими. Це означає, що римські монети, потрапивши до ранньослов'янських племен, перебували тут в обігу протягом досить довгого часу (наприклад, Боронецький скарб містив монети від I до IV ст. н. е.), а також і те, що разом з пізніми монетами до ранньослов'янських племен могли потрапляти і більш ранні.

Зайден треба зробити висновок, що використовувати виключно монети як датуючі речі пам'яток полів поховань, звичайно, не можна. Отже, працюючи над датуванням цих пам'яток, треба використовувати і інший речовий матеріал.

14768

14767

Дана робота і являє собою одну з дужих груп пам'яток культури полів поховань з установленим їх абсолютною хронологією, наскільки можливо на підставі тих або інших даних¹.

У роботу найшов розгляд місцевих виробів ранньослов'янського ремесла та предметів торгівлі (авозу). Спільними рисами для обох цих груп предметів є те, що вони були поширені на більш широких територіях, ніж територія розповсюдження культури полів поховань, насамперед у містах Північного Причорномор'я.

Поприрізня більшості цих виробів (амфори, черепахова кераміка, скільники, скляний і металевий посуд, культові фігури, вогнищечки та інші дрібні речі) в північно-причорноморських центрах поганить їх датування, враховуючи те, що міста Північного Причорномор'я (Ольвія, Херсонес, Пантікапей та інші) інтенсивно розкодувалися за протягом багатьох десятків років, в результаті чого було одержано велику кількість датованого матеріалу.

Слід відзначити, що з самого початку відкриття пам'яток полів поховань дослідники, починаючи від В. В. Хвойка, розгадали всі без винятку вироби пізньої пізньої груп речей як привізі римські. Тому до категорії привезеніх зоряд з дійсно привезеними предметами були заражані. І місцеві вироби. Інакож для такого твердження не було іншої підстави, як упередженій погляд, нібуть такі речі, як, скажемо, амфора або скляний предмет, можуть бути тільки античними, а не місцевими широбами.

Такий підхід, по суті приписуючий значення ремесла ранньослов'янського населення, є неправильним. Він може бути спростований археологічними фактами, а також даними з історії ранніх слов'ян. Письмові пам'ятки говорять нам про ранньослов'янські племена „затів”, як про могутні племена, відомі своєю військовою силою і великою нагрою в міжнародних подіях. Археологічні пам'ятки свідчать про давню землеробську культуру слов'ян, з численними поселеннями, з розширенням ремеслом, з різноманітним і багатим інвентарем².

Серед посуду культури полів поховань досить поширеним був амфорний посуд.

В Корів'яцькому могильнику була знайдена амфороподібна посудина темно-рожевого коліору типу фазоських амфор III—II ст. ст. до н. е.³

Значно більше амфорного посуду відомо нам з пам'яток чернігівського типу, де вони становить уже кілька груп.

¹ Джерелами для статті були роботи, присвячені пам'яткам культури полів поховань (роботи М. Ю. Смішків, Є. В. Махно, В. В. Хвойка, М. Я. Рудницького), верхівки та літні видання, а також матеріали дніпровського музею (Київського, Лашівського, Прилуцького, Роменського). Де позначені видання слід згадати працю К. Маєвського про пам'ятки торгівлі з Римським імперією (К. Маєвський, Importy gůtynské do zemí římských, Wroclaw, 1949), а також археологічні матеріали Інституту археології АН УРСР.

² Культура полів поховань, виділюючи великий простір і існуючи протягом довгого часу, не є чимось однорідним, вона становить кілька груп пам'яток, які мають свої локальні і хронологічні особливості.

Розглянуті в роботі місцевозаділені пам'ятки до речів груп пам'яток культури полів поховань: до дніпровсько-корів'яцько-зарубинецької (III—I ст. до н. е.) / до більш пізньої і численної чернігівської (перша половина I тисячоліття н. е.) Дніпро-Дністровської областей УРСР відносяться до місцевих груп культури полів поховань по лінії скіфської групи (І ст. до н. е. — III ст. н. е.), розташованої по берегах р. Дністра, і до групи донецьківських курганів (ІІ ст. до н. е. — VI ст. н. е.), розташованої у передгір'ях Карпат.

³ І. М. Самойловський. Корів'яцький могильник. Археологія, 1, К., стор. 104, рис. 8.

Перша з таких груп своїм матеріалом частільно подібна до основного для полів поховань виду сироглиняного посуду, що лістало у дослідників назву не амфор, а „амфоровидних посудин”⁶.

Це посудини до 0,35 м висоти з округлими бочками, плоским дном і двома ручками. Зовнішнім виглядом вони нагадують грецькі амфори⁷ і за своїм призначенню, очевидно, також служили для зберігання продуктів або рідин. Щодо матеріалу, то вони абсолютно тодіжні з сироглиняним посудом культури полів поховань.

Такі амфоровидні посудини відомі в багатьох пам'яток культури полів поховань: з Чернігівського могильника, с. Дідівщина, с. Пищальники (Київська обл.), з с. Гурбашів (Полтавська обл.), з с. Переїск⁸ і с. Нижньоє Струтиня (прикарпатські кургани) тощо.

Другу, досить численну, групу амфодного посуду становлять нередині (висота більше 0,50 м) вузькогорлі амфори, відомі з шарів північно-причорноморських центрів, датованих римським часом, де вони визначаються в межах I—III ст. ст. н. е. Це — амфора з с. Миколаївка⁹, верхня частина амфори з Мірмекія¹⁰, амфора з Інкермана¹¹, амфора з Бельбека¹² та амфора з Танаїса¹³. Ця група в свою чергу поділяється на дві підгрупи. До першої підгрупи належать вузькогорлі амфори з витягнутою низкою частиною, яка поступово донизу звужується і закінчується „грубочкою“ (табл. I, 1). Діаметр бочки занадто великий, що перевищує $\frac{1}{3}$ висоти амфори. Середня частина тулуба викрита горизонтальними жолобками. Прикладом цієї підгрупи амфор можуть бути амфори з Миколаївки та з Інкермана.

Амфора з Інкермана датується другою півовинною III ст. н. е., як відмічає автор, можливо, навіть IV ст. Можливість датувати цю амфору IV ст. н. е. С. Ф. Стржелецький принпускає на підставі датування аналогічних амфор з Миколаївки та з херсонеського склепу № 242, розкопаного Р. Х. Лепером, де були знайдені монети від початку III до середини IV ст.¹⁴. Але в склепі № 242 було виявлено 14 поховань, причому монета Юліана (IV ст.) знайдена не біля кістника з амфорою, а біля іншого. Напевно, біля ніг кістника з амфорою знайдена монета Гордіана (238—244 рр. н. е.). Отже, обставини знахідки херсонеської амфори дають більше підстав для датування II—III ст., ніж IV.

Слід відзначити Інкерман, як один із центрів розповсюдження подібних амфор. Крім зазначеної амфори, описаної С. Ф. Стржелецьким, чотири такі ж амфори, які зараз знаходяться в Київському історичному музеї, походять з Інкермана (амфори $\frac{I-41}{223}, \frac{I-41}{250}, \frac{I-41}{96}, I-1940$)

Серед пам'яток культури полів поховань відомо сім амфор (шільх) описаного типу (табл. I, 1) з таких місцезнаходжень:

1. Даї амфори з с. Ганнівка (кол. Ганів), Коломийського району, Станіславської області (поховання)¹⁵.

⁶ НАК, вип. 13, стор. 149, рис. 94. НАК, вип. 8, табл. V, 60.

⁷ М. Ерхарт, Ausgrabungen bei dem „Городок Ніколаївка“, Prachist. Zeitschrift, 1913, Bd. V, II, 1—2, стор. 91, рис. 101, M.

⁸ В. Ф. Гайдуковський, Е. И. Левів, Е. О. Прушевська, Раскопки землі в зах. частині Мирмекія, МНА № 4, стор. 120, рис. 16.

⁹ С. Ф. Стржелецький, Раскопки в Інкермані в 1930 р., Союзний Археологія, IX, стор. 295, рис. 7.

¹⁰ Г. И. Мосберг, К изучению мисильников римского времени юго-западного Крыма, Советская археология, VIII, стор. 115, 117, рис. 4, 1.

¹¹ Т. Н. Киятова та ін., М.—Л. 1949, стор. 72—74, рис. 28.

¹² Р. Х. Лепер, Древние реликвии Херсонесского міського, Херсонесский сборник, II, Севастополь, 1927, стор. 232.

¹³ Німецький історичний музей, вип. № 2462/1, 2463/2.

2. Амфора з с. Максимівка, Збаразького району, Тернопільської області (випадкова знахідка)¹.

3. Амфора з кол. х. Сліпинського, Полтавської області (випадкова знахідка)².

4. Амфора з с. Гурбінів, Пирятинського району, Полтавської області (могильник)³.

5. Амфора з с. Холодного, Смілянського району, Сумської області (випадкова знахідка, табл. I, 1)⁴.

6. Амфора з с. Ерківців, Переяслав-Хмельницького району, Київської області (поселення)⁵.

До другої підгрупи вузькогорлих амфор, які датуються в Причорномор'ї II—III ст. н. е., належать амфори з округлою шийкою частиною (табл. I, 2)⁶. Цей тип представлений в лісостеповій смугі поки що тільки однією знахідкою на території, де зустрічаються поселення поховань, але на поселенні (в житлі) іншого типу, очевидно ранньороменського, — в с. Бесідівці, Смілянського району, Сумської області (табл. I, 2)⁷.

Інші відомі нам у пам'ятках поховань амфори (III група) на перший погляд досить різноманітні щодо форми шийок, ручок, дна. Але всі вони мають спільні риси, що об'єднують їх: разом з тим, відрізняють від амфор попередньої групи. Розмір цих амфор більший (до 0,64 м), значно вкорочені шийка і ніжка за рахунок збільшення тулуба, самий тулуб розширяється, що збільшує місткість посудини. У з'язку з укороченим шийкою вкорочуються і ручки. Як і раніше, середня частина тулуба вкрита горизонтальними жолобками. Таких амфор у культурі поховань відомо п'ять (три з них — в групі прикарпатських курганів).

1. Амфора з с. Нижнього Струтиня, Рожнятівського району, Івано-Франківської області (поховання)⁸. Висота 0,61 м, тулуб округлий, донизу звужується і закінчується конічним дном. Шийка коротка, ручки зігнуті під гострим кутом і піднімаються над шийкою (табл. I, 7).

2. Амфора з с. Кам'янка (кол. Камінне), Ланчинського району, Івано-Франківської області (поховання)⁹. Висота 0,64 м, тулуб округлий, донизу звужується і закінчується конічним дном. Шийка коротка, ручки зігнуті під гострим кутом і піднімаються над шийкою (табл. I, 6).

3. Амфора з с. Трушева, Коломийського району, Івано-Франківської області (поховання)¹⁰. Висота 0,46 м, тулуб розширений у півзахід $\downarrow$ звужений донизу, з конічним дном. Шийка коротка, з прямими непогашеними пінцями, ручок немає (табл. I, 4).

¹ Львівський історичний музей, ин. № 2464.

² М. Я. Рудницький. Археологічні збори Полтавського державного музею. Полтава, 1928, стор. 26, табл. VI, 14.

³ Знайдено в Приліцькому історико-краєзнавчому музеї.

⁴ Знайдено в Роменському історико-краєзнавчому музеї. М. Сенченко. Випадкові артефакти знахідки в Роменщині. Хроніка археології та історії. ч. I, 1990, стор. 70.

⁵ Матеріали експедиції В. М. Дашкевича і А. Д. Століра.

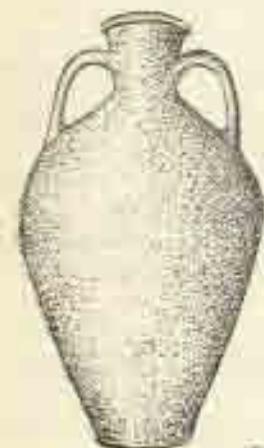
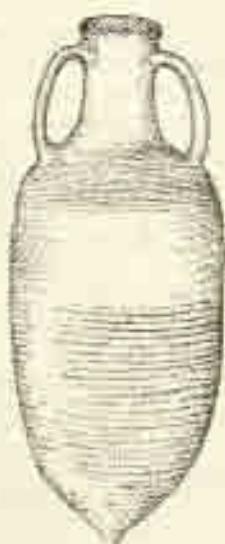
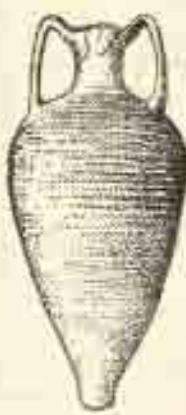
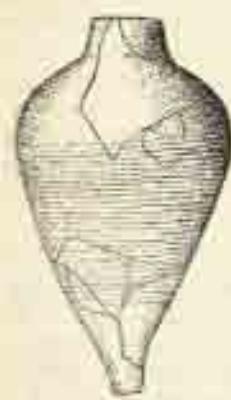
⁶ Г. Н. Мессберг. К азумінсько-могильниковій римського країни кіо-западного Крамла. Советська археологія. VIII, стор. 115, 117, рис. 4, 4; Т. Н. Кнірович. Ташкент. М.—Л. 1949, стор. 72—74, рис. 28 (табл. 1, 2).

⁷ Матеріали експедиції 1949 р., керованої С. В. Мазею.

⁸ Львівський історичний музей, ин. № 2420.

⁹ Там же, ин. № 2419.

¹⁰ Там же, ин. № 2421.

Типи амфор I тисячоліття н. е.
1—2 — типи, поширені в смузі Лісостепу і в Причорномор'ї. 3 — тип причорноморських амфор кінця III—IV ст. н. е. 4—8 — типи місцевих амфор, поширені в смузі Лісостепу.

4. Амфора із с. Ягнитина, Ружинського району, Житомирської області (поселення)¹. Висота П-0,60 м (нижня частина не збереглася). Амфора має широкий тулуб неправильної форми і дуже короткі шийку і ручки (табл. I, 8).

Точних аналогій описанним амфорам знайти не вдалось. Але звертає на себе увагу група „лізньоринських“ амфор, які датуються в пізньо-причорноморських містах другою половиною III ст. н. е. і, в основному, IV ст. н. е. Це амфора з Ольвії часу „до раніше другої“ половини III ст.², уламки амфор з Пантікапея і Фанагорії IV ст.³, амфора з Харакса IV ст.⁴, амфора з Мірмекія III—IV ст.ст (табл. I, 5)⁵, амфора з Танаїса кінця III—IV ст.⁶.

Амфора з Харакса датується двома монетами Рескупоріда VII (323—325 рр.), уламки амфор з Пантікапея із Фанагорії — сайтизником IV ст., фрагментами скляних посудин другої половини IV ст. та керамікою „*leetta sigillata*“ IV ст. Амфори з Мірмекія і Танаїса датуються на підставі аналогій з амфорами, знайденими в Хараксі та Керчі.

Амфори з Мірмекія, Ольвії, Харакса і Танаїса можуть зовсім ідентичні⁷, очевидно, становлять групу характерну для IV ст. н. е. Вони мають досить широку і коротку шийку, короткі ручки і довгастий тулуб неправильної форми, який завищується гострим виступом на дні (табл. I, 5).

Реконструйована амфора з Пантікапея відрізняється від амфор щойно описаної групи більш правильною яйцеподібною формою тулуба, зігнутими у вигляді правильного півкола ручками і, очевидно, зовсім собою використовує іншу різновидність амфор цього часу.

Спільною для всіх цих амфор є риса, яка відмічалась у третій групі амфор культури полів поховань короткі шийка і ручки і розширеній, округлий тулуб. Ця риса, власне, характерна уже для середньовічних амфор, де вона ще більше посилюється.

Звертаємо увагу на те, що в окремих своїх частинах амфори третьої групи мають аналогії серед пізньо-причорноморських амфор IV ст. н. е. Наприклад, конічна форма дна амфор з Кам'янки і Грушеве наближується до форм дна фанагорійських амфор, а форма верхньої частини (шийка і ручки) амфори з с. Нижнього Струтиня наближується до форми верхньої частини пантікапейських амфор. В іншому ж наші чотири амфори лишаються цілком своєрідними, і аналогії для них знайти не вдалось.

Близькість загальних пропорцій наведених чотирьох амфор до причорноморських амфор кінця III—IV ст. н. е. дозволяє вважати що групу амфор культури полів поховань більш пізньою у порівнянні з вузькогорлими і датувати ІІ похищочко з цього часу.

Звичайно, матеріалу ще не настільки багато, щоб можна було робити остаточні висновки, але, визначаючи час дослідженії пам'ят-

¹ Є. В. Михайл. Поселення культури „лісова поховання“ на північно-західному Чигиринщині. Археологічні видання УРСР. т. 1, стор. 167, табл. II, 7.

² М. М. Савченко. Отліт з розкопок в Ольвії в 1935—1936 рр. Ольвія. т. 1. К., 1940, стор. 77, рис. 59.

³ Н. Ф. Гайдукевич. Амфіти зернівниці з обжигальних печей. НГАІМК. № 80, стор. 48, рис. 8, стор. 85, рис. 44.

⁴ В. Д. Балашовський. Розкопки Харків в 1931—1933 рр. ВДН № 2 (3), стор. 327—328.

⁵ О. Э. Лакетова. Позднегреческие амфоры из Мирмекия. Синтаксис древнегреческих VII. стор. 250.

⁶ Г. Н. Кайкова, Танай. М.—Л., 1949, стор. 74, рис. 25.

пізньої групи амфор, особливо їх верхньої хронологічної межі, можна припустити, що деякі амфори з пізньою групою відносяться до середини I тисячоліття чи до ще більш пізнього часу. Так, яєнтицька амфора неправильною формою свого тулуба наближається до причорноморських амфор IV ст., але має, порівняно до них, значно коротші шийку і ручки. Ця риса ставить її більше до середньовічних амфор. Грушовидна амфора з с. Кам'янка з піднятими над шийкою ручками також тяжить до більш пізнього типу, загалом поширеного починаючи з X ст.¹ Вона є найбільш ранньою знахідкою цього типу амфор.

5. Амфора із с. Коровинців, Недригайлівського району, Сумської області (знайдена разом з іншими 23 посудинами культури поховань при копанні колодязя)². Висота II, 0,51 м., тулуб округлий з маленьким виступом на дні, шийка вузька і досить висока, з потовщеннями вінцями, дугасті ручки далеко відстоють від тулуба.

На відміну від описаних чотирьох амфор амфора із с. Коровинців має більше спільніх рис з деякими причорноморськими амфорами. Порівняння з останніми дозволяє віднести цю амфору також до третьої групи пізніх амфор. Гострий виступ на дні, як уж згадувалось, є характерним для причорноморських амфор IV ст. Верхня половина амфори дуже близька до амфори із Херсонеса, знайденої в культурному шарі, датованому монетами IV — початком VI ст.³, і до ще більш пізньої амфори, знайденої в одному з поховань могильника біля Агойського аулу, який в цілому дав знахідки VII—VIII ст. ст.⁴. Відрізняється описувана амфора від двох останніх більш округлою нижньою частиною і виступом на дні.

На вказаних прикладах бачимо, як змінювався тип амфор у I тисячолітті і є від вузькогорлих з витягнутим дном до широкогорлих з обемистим неправильною форми тулубом і невеликими ручками. В другій половині I тисячоліття (VI—X ст. ст.) поширюються невеликі вінцевидні амфори (табл. I, 3), відомі серед так званих салтівських пам'яток на Дону, а також на Тамані і в Криму⁵. Такий самий тип амфор відомий і у візантійських шарах Дакії (VI ст.)⁶. Ці амфори з'являються і на території, що нас пікавить. Одна амфора знайдена у с. Ярмолинцях,

¹ М. И. Артамонов, Средневековые поселения на нижнем Дону, ИГАНМК, кн. 31, стор. 70, рис. 23, б, б. И. А. Хойникова, Раскопки Белогорянского дворца в Кизиляре, 1922, табл. XVII, 40%; А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, МИА № 17, стор. 106, рис. 56—59; И. И. Липицкий, Славяно-русские поселения IX—XII вв. на Дону и Тамане, МИА № 6, стор. 233, табл. IX, б; стор. 208, табл. IV, б, 9.

² Роменський історико-краєзнавчий музей, інв. № 1007. Інформація Г. Д. Литвика. Очевидно, це ж тифору має за узаг. I, I. Липицкий: И. И. Липицкий. Памятники культуры "полії погребень" перед поселеннями I—III століття в кінці дніпровського лісостепового лівобережья. Сосногорская Археология, XIII, стор. 18.

³ А. Л. Якобсон, Рязань средневекового Херсонеса, КСНИМК, кн. XXXV, стор. 112—114, рис. 36, 1.

⁴ А. А. Міллера, Рашадка на Чорноморському побережжі Кавказа в 1907 р., НАЕ, кн. 33, стор. 67, рис. 19, 8.

⁵ И. И. Лапушкин, Славяно-русские поселения IX—XI вв. в кінці Дніпу і Тамані, МИА № 6, стор. 210, табл. III, 2, XI, 4, б. М. И. Артамонов, Средневековые поселения на нижнем Дону, стор. 70, рис. 24, стор. 72, рис. 36. А. Л. Якобсон, Раскопки средневекового Херсонеса, КСНИМК, кн. XXXV, стор. 110, рис. 34, 7; Средневековый Херсонес, МИА № 17, стор. 106, рис. 30. В. Ф. Гайдуковський, Гаметики ранньої средньовічної в Тернополі, Сосногорська археологія, VI, стор. 203—204, рис. 14.

⁶ У. Рагунат, Дасія, VII—VIII, 1907—1940, стор. 283, рис. 15.

Роменського району, Сумської області (табл. I, 3)⁴; інша — на Канівщині⁵.

Крім того, відомо ще 16 місцезнаходжень пам'яток культури полів поховань, де були знайдені уламки амфор.

У пам'ятках культури полів поховань відомо два факти знаходження червоноолакової кераміки:

1. Червоноолаковий глек з Черняхівського могильника, шириною 17,3 см (табл. III, 1). Глек має округлу бочку і ручку, зроблені з червоної глини. Поверхня його, за винятком нижньої частини, покрита червоним лаком низисокої якості, який місцями переходить у коричневий.

Зважуючи на періодичність випалі і низисокої якості лаку, посудину можна визначити як малазійський або північно-причорноморський згідно з табл. II — першої половини III ст. н. е.

2. 18 фрагментів червоноолакових посудин із с. Зненигорода, Бобринського району, Львівської області (випадкове знахідка)⁶. Вісім з них реконструювані в цілі посудини. Глина старанно оброблена, червоного кольору, майже без домішок (з невеликою кількістю частинок слюди). Лак, у тих місцях, де він зберігся, — густий, бліскучий, іскраво-червоного кольору. Посудини мають чітко окреслені контури і здебільшого належать собою типові для червоноолакової кераміки форми.

№ 3432 — тарілка з вертикальним краєм, плоским дном і високою кільцевевою підкою, з днома рельєфним кантиком згорі і внизу краю (табл. II, 3)⁷.

№ 661 — миска з прямим краєм, з закругленими стінками і високою кільцевовою підкою (табл. II, 5)⁸.

№ 659 — пашка з прямим краєм, оздоблена рельєфним кантиком у нижній частині і двома — у верхній, з косими стінками і високою кільцевовою підкою (табл. II, 2)⁹.

№ 3433 — миска з косими, трохи закругленими стінками, дуже відгинутими вінцями і високою кільцевовою підкою¹⁰. На вінцях — орнамент у вигляді грона лінограду, зроблений білою фарбовою (табл. II, 4).

Миска без номера (Львівський історичний музей) з косим краєм, відгинутими вінцями, сильно вігнутим дном і високою кільцевовою підкою (табл. II, 1)¹¹.

Десять інших фрагментів мають такий самий характер глини, домішок, лаку, як і зазначені посудини.

Шість фрагментів мають рельєфний орнамент, гололінні чином у вигляді ряду пізводів (табл. II, 7).

Особливо багато орнаментованих уламків № 3436/2. Поверхня його розідана рельєфними, складеними із злитих кульок лініями на полях, в яких розташовані фігури — крилатий амур, головина постать з перевинутим через плече плащем та ін.

⁴ Роменський історико-краєзнавчий музей.

⁵ Древности Приднепровья, вид. II, табл. XXXV, 79.

⁶ Львівський історичний музей, вид. № 3432—3436, 3438 (I—10), опис — без номера; Інститут суспільних наук Львівського філіалу АН УРСР. II 659, II 661, II 662, опис — без номера.

⁷ Типу Т. Квіровіцькій, Die Keramik römischer Zeit von Olbia, 1929, табл. II, 150.

⁸ Типу S. Loeschcke, Sigillata — Töpfersien in Sachsenland, Athen. Mittell., XXXVII, 1912, табл. XXVIII, 20.

⁹ Близько по типу S. Loeschcke, табл. XXVIII, 12.

¹⁰ Близько по типу Т. Н. Каплова, Тарас, стор. 10, рис. 25, 2.

¹¹ Типу S. Loeschcke, табл. XXVIII, 26a.

ТАБЛІЦЯ II

1

2

3

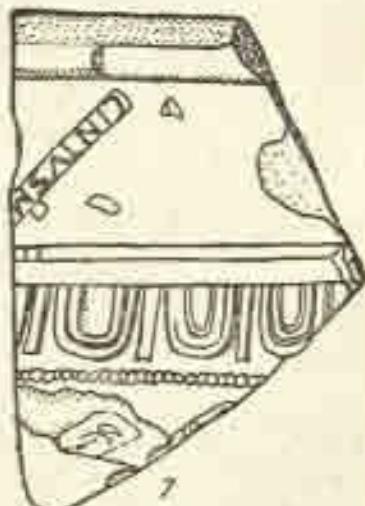
4

5

6

7

Зразки «трапізівської» кераміки з с. Звенигородка, Бобрківського району
Львівської області.

Особливий інтерес для датування посуду та виснення його походження являють собою два клейма гончарів. На фрагменті № 3436/3 на дні є прямокутне клеймо з написом SVARA(D) у середині (табл. II, 6). На фрагменті 3436/4 під вінцями кош поставлено також прямокутне клеймо з іменем CINTUSM(US) у середині (табл. II, 7).

Посуд з ім'ям CINTUSMUS відомий з трьох пунктів Східної Галлії: Zesouix (перша половина II ст. н. е.), Ittenweiler (середина II ст. н. е.) і Rheinzabern (середина II ст. н. е.).

Посуд з ім'ям майстра SVARAD відомий у південній Галлії а місцевості Бопазье за часів Флавіїв (69—96 рр. н. е.)¹.

Червонояловкова кераміка із Звенигорода — дуже рідка і, разом з тим, цікава знахідка, яка сказує про поширення торгових зв'язків придністроївського населення, які досягали навіть Галлії.

Посудини із Звенигорода, як свідчать клейма на них, належать до різного часу: з клеймом SVARA(D) — до I ст. н. е., з клеймом CINTUSM(US) — до II ст. н. е.

У Звенигороді ці посудини могли використовуватися або в кілька прямомі, або одночасно. Останнє припущення, треба думати, більш ймовірне, бо в нас немає даних про скільких-небудь постійних торгових зв'язків з далекою Галлією, таї, як, скажемо, з Причорномор'ям.

Знахідки червонояловкової кераміки в пам'ятках культури полів поховань обмежуються вказанними, якщо не рахувати малодостовірний гляз „теракотової барви” з кургану „Три брати” біля с. Мар'янівки, Бишівського району, Кіровської області, який був на виставці XI археологічного з'яду².

В загалі треба відзначити, що в складі комплексів полів поховань червонояловкова кераміка дуже нечисленна, хоч вона досить широко шириться у північно-причорноморських містах і поселеннях і навіть у городищах низового Дніпра, обслідування В. І. Гощинським³.

Це явно віддається тим, що в смузі Лісостепу був поширеніший інший тип посуду, який стояв досить близько до червонояловкового посуду. Це — сироглаткі посудина, найчастіше лощені миски. Біконічна форма таких мисок з кільцевою ніжкою в цілому відповідала формі гаріжки або чашки червонояловкової кераміки. Деякі посудини обох типів бувають навіть зовсім тотожні, наприклад, мисочка з Кантемирівки, Чутівського району, Полтавської області⁴ і червонояловкова мисочка з Ольвії⁵, як і з Чернігівського могильника і червонояловковий гляз з Ольвії⁶ та ін.

Аналогічним є й такі риси, як старанна обробка глини, в одному випадку вкритої лаком, в іншому — дощеної.

Близькість форм і техніки виготовлення посуду обох груп вказує на можливість однакового призначення їх, а значить і на можливість заміни одного виду іншим.

Очевидно, цим і треба поясннювати дуже незначне поширення червонояловкової кераміки в пам'ятках культури полів поховань.

¹ Наш археологічний відбуток музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1929 до 1932 р. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. СЛІ. 1933, стор. 112—130.

² Каталог XI архівний, съезд в Київ, К., 1899, стор. 55, № 98.

³ В. И. Гощинский. Древние городища во берегах нижнего Днепра. НАК, табл. 67.

⁴ М. И. Рудницкий. Кантемирівські мисочки римської доби. Записки ВУАН, I, 1931, стор. 186 табл. 1.

⁵ Т. Хлібович. Die Keramik römischer Zeit aus Olbia. Frankfurt a. M., 1929, табл. IV, 5.

⁶ Там же, табл. III, 49.

На території культури полів поховань відомо три випадки знаходження глиняних світильників.

1. У 1929 р. в м. Києві, на вул. ім. 9 січня (кол. Богоутівський), був знайдений світильник. Підошва в підробці, висота — нещічанкою формою світильника, відповідно перепірки В. Г. Ляскоронським обставини західної на місці Світильник (висота 3,6 см, діаметр 15 см) має 15 ріжків з круглими отворами для гнота, розташованих у вигляді розетки, невеликий отвір посередині, пушко з круглим отвором і кільцеву ніжку.

Верх світильника прикрашений рельєфним орнаментом у вигляді арок, які підтримують колони доричного стилю, і масок бородатих сидінів, розташованих між арками. У центрі світильника в рельєфному колі зображені два гладіатори в касках з щитами та короткими мечами.

Форма світильника з багатьма ріжками, розташованими по кругу, відома серед світильників римського часу, хоч трапляється і рідко. Так, у збірці О. Вальдгауера представлена світильники I—II ст. ст. н. е. з Італії, які мають 7 : 11 ріжків¹. Відомі також і зображення гладіаторів на шийках світильників Причорномор'я (Керч, Ольвія) і Заходу (Майнц), які датуються здебільшого I або I—II ст. ст. н. е.².

2. Світильник із с. Гончого, Греміїлівського району, Тернопільської області (випадкова знахідка)³, висотою 3,5 см, діаметром 6,8 см. Світильник має круглу форму, один ріжок, невеликий круглій отвір посередині верхньої кришки, два виступи по боках і кільцеву ніжку. Поверхня вкрита чорним лаком. Щиток орнаментований розеткою з 18 діаволами променів. На дні, замкнуті кільцевою ніжкою, вдаєні літери АТ. Подібні світильники з округлим ріжком, прикрашеним волютами і розеткою на щитку, також є в збірці О. Вальдгауера⁴. Два з них походять з Італії, два — з Керчі. Всі вони датуються I ст. н. е.

3. Світильник із с. Журавки, Варанівського району, Чернігівської області⁵ (висота 8 см, діаметр 17,5 см) виготовлений із сірої глини з домішкою кварцу, має першеву поверхню, два бушта, ріжко і закритий (без отвору) щиток, орнаментований п'ятьма концентричними відлівленнями лініями, що чергуються з трьома хандистами.

Світильник не схожий на античні типи і має багато спільногого з місцевим сироглиним посудом.

У пам'ятках культури полів поховань були дуже поширені скліні вироби — посуд, намисто, браслети, кільчики та інші дрібні прикраси.

Скляні посудини відомо 9 екземплярів. Більшість з них має конічну форму.

1. У Чернігівському могильнику було знайдено три конічні кубки. Один з них (висота 11 см) виготовлений з безколірного скла, товсто-стінний, має злегка конічну форму із закрутленням дном (табл. III, 2). Поверхня орнаментована трьома рядами плоских прошліфованих овалів. На дні (із зовнішнього боку) є такий самий овал. Кубок виявлено

¹ О. Вальдгауэр. Antike gläserne Leuchter. СПБ, 1914, № 303, 304.

² Там же, № 142, 334. F. Fremerdorff. Römische Bildlampen. Вена над Leipzig, 1922, стор. 130, рис. 84.

³ Львів, історичний музей, инв. № 3425.

⁴ О. Вальдгауэр. Antike gläserne Leuchter. СПБ, 1914, № 202, 247. з особливо з чорним покриттям № 201, 248.

⁵ Знайдеться в Прилуцькому історико-краєзнавчому музеї.

у похованні № 160, де була знайдена золота монета (ауреус) Гордіана III (238—244 рр. н. е.).

2 Другий кубок висотою 10,5 см зроблений з тонкого безкамінного скла. Його форма у порівнянні з першим кубком більш витягнута, має циліндрична. Поверхня також орнаментована рядами прошліфованих овалів.

На могильнику був знайдений також ще один уламок кубка з прошліфованими овалами.

Третій скляний кубок з рядами прошліфованих овалів, який звичайно виготовлявся з безкамінного або зеленуватого скла, був поширенний у III—IV ст. ст. н. е.

Найближчу аналогію з нашими кубками становить кубок з Миколаївського могильника, виготовлений із зеленуватого скла, висотою 11 см, з чотирма рядами прошліфованих овалів. Могильник спочатку був датований автором I ст. до н. е.—I ст. н. е., але згодом більшість могил була передаткована на III ст. н. е.¹

Близько 30 ювелірних кубків відомо з Данії, Швеції і Норвегії, де вони розглядаються, як привезені з південних країн. Ці кубки походять з поховань, що датуються монетами III—IV ст. ст.² Коничні съяні посудини з неорнаментованою поверхнею відомі з римського табору Dunapentele (Паннонія), який також датується знайденими у ньому монетами III і в основному IV ст. н. е. Кубки з рядами прошліфованих овалів відомі з території Польщі³.

З пам'яток подібів похованнь відомі ще три коничні кубки, але прикрашені в інший спосіб — геометричними візерунками, зробленими емаллю. Такі скляні посудини, прикрашені накладним орнаментом із скла або емалі, також був поширені в Європі починаючи з III ст. н. е. Але на відміну від посудин першого типу, ці посудини існували протягом довшого часу, аж до другої половини I тисячоліття н. е.

3. Кубок із с. Більче-Золото, Борщівського району, Тернопільської області (викладка західка), висотою 10,5 см, конічної форми, на хільцевій ніжці, прикрашений хвилястою лінією (з спущенням) зниз листями, зробленими з емалі, і двома рельєфними валиками під вінчиками (табл. III, 6). Подібний кубок відомий з поховання на Помор'ї, яке було датоване III ст. н. е.⁴

4. Кубок із с. Городниця, Городенківського району, Станіславської області (поховання), конічної форми, вужчий за попередні, виготовлений із зеленого скла, прикрашений орнаментом з емалі у вигляді рельєфного валика під вінчиками, від якого спускається до дна хвиляста лінія, має широку підставку (табл. III, 3). Аналогічна посудина відома з Польщі. Посудини дуже схожі на цей кубок⁵, відомі по знахідкам з Данії⁶ і відносяться в основному до другої половини III ст. н. е. Але вони трапляються і в більш пізніх пам'ятках. Зокрема на Готланді

¹ M. Ebert, Ausgrabungen bei dem „Gorodok Nikolajewka“, Pruski, Zeitschrift, 1913, Bd. V, N. 1—2, стор. 88, рис. 96; H. Sudermann im Albertum, Bonn und Leipzig, 1921, стор. 362; Reallexikon der Vorgeschichte, Bd. XIII, Berlin, 1929, стор. 112.

² A. Kjell, Das Glas im Altertum, T. III, Abt. XI; O. Almgren, Die Funde antiker Gläser in Skandinavien, Leipzig, 1898, стор. 305—307, рис. 376—378.

³ K. Majewski, Import rzymskie na ziemiach śląskich, Wrocław, 1949, стор. 12, 92, №, табл. XI, 8, 10.

⁴ T. Wiesiótowski, Grób zabytkowy z okresu rzymskiego w Linowcu. Przegląd archeologiczny, t. V, z. 2—3, 1935—1936, стор. 187, рис. 3.

⁵ A. Kjell, Das Glas im Altertum, t. III, стор. 309—310, рис. 382.

Рис. зібраних посудин та фігурок.
1 — теракотовий посуд. 2, 3, 5, 7 — єгипетський посуд. 4, 6 — бронзовий посуд.
8 — срібна посудина. 9, 10 — бронзові фігурки Гора і потиличні ручки.

відоме поховання з інвентарем VI—VII ст. ст. н. е., в якому був знайдений кубок такого типу¹.

5. Кубок із с. Нижнього Струтиня (поховання)², висотою 7,5 см, виготовлений з червонофлютетного скла, товстостінний, ширший за два описані кубки, якоже циліндричної форми (широкі частини розширені, а верхня частина — звужена) із заокругленим дном і кільцевою піжкою (табл. III, 7). Кубок недбало орнаментований вертикальними прямими і розташованими між ними хвилястими лініями, зробленими з жиртої блакитної смалі. Кільцева піжка проблена з жовтої смалі.

Денку аналогію з посудиною із с. Нижнього Струтиня має посудина з острова Еланда³, також майже циліндрична, з округлими дном, на кільцевій піжці, прикрашена викладним орнаментом із скла.

Посудина датована III—IV ст. ст. н. е. Проте вона відрізняється від посудини із с. Нижнього Струтиня (зеленувате скло, інший матеріал орнаменту, орнамент і кільцева піжка склини). Темнофлютетовий колір, асиметричність форм і тексту стінок характерні для посудин IV ст. Але такі риси, як недбалість виробу, заміна склиної піжки смалевою, а головне — подібність до кубка з Прауст (район Данцига), де в похованні початку VI ст. н. е. була знайдена дуже близька до нашої посудини, дозволили М. Ю. Смішко датувати кубок із Нижнього Струтиня більш пізнім часом — початком V ст. н. е.

У пам'ятках культури полів поховань відомі склини посудин іншого типу.

6. На поселенні в с. Задікан, Ходорівського району, Дрогобицької області була знайдена неорнаментована банкоподібна скляна посудина із безколірного скла з ледве помітними перехватами під вінцями і біля дна⁴.

Трихи іншого типу, але також банкоподібна неорнаментована посудина знайдена в лагері Dinsapentele, який датується з монетами III і в основному IV ст. н. е.

Крім названих посудин відомі кубок з Чернігівського могильника, зроблений із зеленуватого скла, округлої форми з шістьма вертикальними ребрами із бочкою⁵, округла чарка з с. Рудка, Тернопільської області із зеленуватого скла на кільцевій піжці та непевна чашечка з темносинього скла з віялоподібною ручкою з м. Борщеві, Тернопільської області. В шістьох пунктах наведені анахідки уламків скляного посуду.

У пам'ятках культури полів поховань досить поширене було скляне, настове та камінне намисто, яке також мусить бути використано як датуючий матеріал. Намисто відоме з 12 пунктів.

Відомі і такі скляні вироби, як каблучка (Черніхів), жечони до три (Кантемірівка) та ін.

*

Металевий посуд, відомий з території, де розповсюджені поля поховань, зустрічається здебільшого в багатьох з своїм інвентарем похованнях, часто по кількох посудинах у кожному.

¹ А. Кіка, Das Glas im Altertum, т. III, стор. 910.

² Львів, Історичний музей інв. № 2957.

³ А. Кіка, Das Glas im Altertum, т. III, стор. 910, рис. 384.

⁴ М. Ю. Смішко, Дослідження пам'яток культури полів поховань у західних областях УРСР у 1947 р. Археологія пам'яток УРСР, т. III, К., 1951.

⁵ Древності Причапськів, вид. IV, табл. XIX, 506.

Інвентар поховання з с. Колокодина, Булачівського району, Ставропольської області має в своєму складі уламки декількох бронзових і однієї срібної посудини¹, з яких найбільший інтерес являють собою ручки бронзової посудини з головами Пана і срібна посудина.

1. Плюсека ручка бронзової посудини (14 см довжина і 2 см ширини) мали вертикальну грань посередині верхньої поверхні, була згинута у верхній частині (табл. III, 8). На кінцях ручки були зображені голови Пана. Верхня частинка ручки була прикріплена до краю вінеця так, що зображення голови Пана зашувалось над порожниною посудини.

Зображення голов Пана з осячими вухами і рожками виконані глибокими різьбами. Волосся голови і борода подано у вигляді округлих клешень. На підставі стило зображені ручка була датована II—І ст. до н. е. — I ст. н. е.

2. Реконструйована (без дна) срібна посудина з Колокодина має форму чашівара (табл. III, 9). Зверху до вінця прикріплена майже у вертикальному положенні срібні стриженини, які закінчуються двома розгалуженнями у вигляді ріжків дикого барана. Ця посудина нагадує "жертови" столини" кельтських пам'яток Середньої і Західної Європи південно-латинського періоду (I ст. до н. е.)².

Поховання № 4 Рудка мало в складі свого інвентаря бронзові миску і казанчик.

Відмінно ще кілька поховань з бронзовим посудом, який датується початком I—ІІІ ст. н. е. Ці поховання становлять окрему групу. Вони вважаються за сарматські, але розташовані на території поширення пам'яток подібних поховань, через що їх не можна скинути з рахунку при вивченні європейської культури.

У похованні в с. Катарлику, Київської області був знайдений бронзовий ківш з горизонтальною ручкою, яка на кінці розширяється у вигляді круга з отвором посередині (табл. III, 4). На ручці — прямокутне клеймо з латинським написом NCRANIPLOCA³.

Подібні ковші були вони ширі в І—ІІІ ст. ст. н. е. по всій Європі, зокрема на півдні нашої країни. Такий же ківш було знайдено у Ташкені⁴. Наявність латинських клейм на ківшах цього типу свідчить про римське, можливо італійське, їх походження⁵. Датуються під ковші в "сарматських" пам'ятках з доби більшого I ст. н. е.

У похованні в с. Троївки, Тишківського району, Кіровоградської області були знайдені такий же бронзовий ківш, бронзове дзеркало з короткою загостреною лопінкою ручкою, датоване І ст. до н. е. — ІІ ст. н. е., і мідний казанчик на високій ніжці з двома вушками і двома фігурками собак на ніжках⁶.

У похованні в с. Цайце, Єлисаветградського району, Кіровоградської області були знайдені мідний ківш описаного типу, казанчик, близький за формою до знайденого в Троївках, і ще одна посудина з ручкою⁷.

¹ M. Smirko, Stanowisko wczesnołużyckie w Kolokodinie, psw. Rohatynski, Wiadomości Archeol. XIII, Warszawa, 1935; E. Majewski, Importy czarnego na ziemiach śląskich, Wrocław, 1949, стор. 9, 18, 71, 97, табл. VI, 3—2, XIV, 2; Львів, Історичний музей.

² J. Déschélette, Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine, II, 3, стор. 1410—1412, рис. 631.

³ ОАК за 1931 р., стор. 91, № 70.

⁴ Т. Н. Кипіонова, Ташкен. М.—Л., 1949, стор. 144.

⁵ Там же, стор. 145.

⁶ ОАК за 1913—1915 рр., стор. 201.

⁷ А. А. Скацун, Обзорные некоторые губернии и местности России в археологическом отношении, ЗРАО в. с. т. XI, в 1—2, стор. 263.

⁸ Археолог., т. VI.

Закінчуючи опис групи „сарматських поховань”, слід згадати про мідний посуд з поховання в с. Ярошинка, Миронівського району, Київської області (казан, за аналогом близький до описаного) і з с. Петриків, Вільшинського району, Київської області (чаша)¹.

Подібну форму і таку ж довгу горизонтальну ручку мала пастра з поселення бля с. Неслухова, Новомосковського району, Львівської області². На цімінку від згаданих „сарматських” ковшів вона має меншу висоту і більш округлі тулуб і дно. Ручка на кінці не має розширення з отвором.

У скарбі з с. Борочине, Берестечківського району, Волинської області разом з римськими монетами від I до IV ст. н. е. і глиняно-посудинною були знайдені дві срібні посудини³. Одна з них являє собою вивергну флягу з пошкодженою верхньою частиною, друга — дзбан у формі груші (розвиненою верхньою частиною догори) з масивною підставкою і вузькою циліндричною шийкою з кільцевидним потошеннем у основі. Бочок дзбана орнаментований зображенням п'ятикутної зірки і листа аканта між променями. Шийка орнаментована на зразок риб'ячої луски, а кільцевидне потошенні має орнамент у вигляді малих листів аканта.

Описані посудини були датовані дослідниками II ст. н. е. Однак не виключена можливість, що їх можна датувати і більш пізнім часом. Підставою для цього може бути дзбан візантійського виробу з Суджанського скарбу, в основному схожий з борочинським, тільки з більш витягнутого еліпсоїдною формою тулуба та з іншими зображеннями на стінках. Дзбан з Суджанського скарбу датується межею IV і V ст. ст. або початком V ст. н. е.⁴.

Із с. Суботова, Чагиринського району, Кіровоградської області і з с. Городища, Олександрійського району, Рівненської області походять бронзові посудини горшковидної форми.

З м. Кам'янки-Бузької, Львівської області походить бронзовий глек з ручкою на циліндричній підставці⁵.

Якщо розглянути групу виробів (кераміка, скло) вироби, бронзовий посуд) в основному, лише за зовнішніми винятками, походять з поселень чи могильників, то деякі предмети трапляються тільки у вигляді окремих знахідок. Незважаючи на це, вони становлять значний інтерес для науки.

На території Європи відомі досить численні знахідки вогнищних ручок римського часу. Вогниві предмети виготовлялись на честь якоїсь події, відігравача якоюсь роль амулетів, які мали сприяті успіхові або захищати від „злих сил”. На території України відомі поки що дій знахідки вогнищних ручок.

1. Богдана бронзова ручка з хол. Катеринославської губ.⁶ в зображені праву жіночу кисть з трьома пальцями, піднятими догори і звона притягнутими, причому великий палець закінчується шишкою (табл. III, 10).

¹ А. А. Степанук. Обзорение некоторых губерний и местностей России в археологическом отношении. ЗРАО, в. 2, т. XI, ч. 1—2, стор. 261—252.

² Львівський історичний музей, інв. № 3444.

³ J. Piotrowski, Skarb bogoskyi pow. Nowosobolew na Wołyńiu, Lwów, 1929.

⁴ Г. А. Мандатані. Погребення князякого князя в Восточної Європі, М.—Л., 1934, стор. 30.

⁵ Львівський історичний музей, інв. № 3428.

⁶ Б. В. Фермаковський, Памятники античной культуры, піднесені в Росії, НАК, ван. 3, стор. 118—121.

Обидві сторони ручки викрії рельєфними зображеннями. На додоні зображені жінка з дитиною, над нею — столик з поставленими на ньому предметами. На тильному боці кисті зображені амфора, жаба, тілка дерева, вага і змія, яка перегинається на другий бік ручки, на пригнутий пальці. Під змією — черепаха і ще якесь невиразне предмети. Більшість цих предметів і самий жест руки мусили охоронити людину від „лихого ока”. Зображення жінки з дитиною вказує на те, що ручка була присвячена якоюсь жінкою богам на загадку про щасливі роди. Робота, а також і зображення білі мізинці (флебти, кімнатні та інші предмети східних оголістичних культів) характерні для пізньоримської імперії і свідчать про виготовлення ручки в пізньоримський час.

2. Ручка з с. Мишкова, Заліщицького району, Тернопільської області¹, виготовлена з бронзи, зображує праву руку, яка тримає кульку з слідами зламаних ніг (можливо, богині Вікторії) і хрестиками (рис. 1). Ручка всередині порожня, має отвори для гвіздок, яким вона прибивалась до дерев'яного держака. На ручці є напис:

I (ovi) O (ptimo) M (aximo)

Doliceo

Gaius optio

C (o)h (ortis) 1 H (i)spr (iplotum) x (miliariae)

V (otum) s (olvit) L (bens) щ (erito)².

Тобто командир 1-го когорти Іспанського легіону присвятив потум Юпітеру Доліхенусу.

Кула Юпітера Доліхенуса, який шанувався у Сірії, був пов'язаний з культом Вікторії і був поширенний у римських таборах. Відомо, що в Дакії у II ст. н. е. дійсно стояв цей іспанський легіон. Тому виготовлення ручки слід віднести до II ст. н. е. — тим же часом зазначають ручку спеціалісти і на підставі напису.

На території України відомі п'ять знаходжень бронзових культових фігурок Ізіди і Гора.

Бронзова фігурка Гора з с. Великої Кам'янки, Коршівського району, Станіславської області³ мала висоту 7,9 см. Фігурка зображує голого напівсидячого хлопчика з прикладеним до рота вказівним пальцем (табл. III, б). За плечима линіялась частинка кілья для прикріпування. Риси обличчя подані сумарно, зазагалі виготовлення недосконале і свідчить про масовість продукції.

Фігурки Ізіди і Гора відомі також з с. Жабинів, Пробіжанівського району, с. Могильниця, Буданівського району, с. Синькова, Козівського району, Тернопільської області, з м. Ромна⁴.

Зображення Гора і Ізіди часто виступають у мистецтві Римської імператорської епохи у зв'язку з поширенням культу Ізіди і Серапіса. Ці фігурки в масовій кількості виготовлялись у пізньоримську епоху як в Єгипті, так і в деяких римських провінціях. Відомо, що в Ольїї за часів правління Олександра Севера (222—235 рр. н. е.) був також

Рис. 1. Бронзова вазочка ручка з с. Мишкова.

¹ Львівський історичний музей, інв. № 3436.

² D. Lustbader, Bronzowa głowica kotwicza z Myškowa, Archeologia, I, 1947.

³ Львівський історичний музей, інв. № 3426.

⁴ W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa, 1929, стор. 173.

дуже розвинутий культ Ізиди і Сарапіса. Можна припустити, що згадані фігурки були привезені з Ольвії у III ст. н. е.

У м. Новгород-Сіверському був знайдений різьблений камінь римської роботи, який колись був вправленний у перстень і служив печаткою¹. На камені зображення римській воїн у звичайному костюмі — шкіряному панцирі, шоломі, туніці. В лівій руці воїн тримає штит, а праву збирається покласти дальмову гілку до віг статуї, яка стоїть перед ним. Судячи з того, що біля підніжжя п'єдесталу зображені собака і змія, — це статуя богині Гекати. Особливості античного зображення вказують на його час — першу половину II ст. н. е.

У Києві на території Софійського заповідника був знайдений овальний медальйон з різьбленим зображенням Венери перед дзеркалом і прилятими купідонами по боках². Досить грубе, в натуралістичному стилі зображення було злитоване Мідесенім IV ст. н. е.

*

Численну групу окремих знахідок на території культури полів поховань становлять скарби. На території України відомо до 100 скарбів першої половини I тисячоліття н. е. Більшість з них, як уже згадувалось, складалася з римських монет і лише невелика частина мала у своєму складі інші вироби. До таких належать Ніжинський, Ласківський та згадуваний уже Борочницький скарби³.

До складу Ніжинського скарбу, крім римських монет I—II ст. ст. н. е., входила срібна позолочена фібула, яка складалася з круглого і ромбічного штиків, дужки і двох перекладок з пружинами (рис. 2). На поверхні фібули були гнізда з граватами (альмандини) і прикраси з кружевного дроту⁴.

Аналогічні інкрустовані вироби добре відомі познакідках у північно-причорноморських центрах, і першу зберу в Керчі. Такі особливості фібул, як орнамент з кручевого дроту, а також нешлифовані альмандини, дуже характерні для північно-причорноморських виробів перших століть н. е. У пізніших виробах використовувався звичайно альмандин з шліфованою поверхнею. Ніжинську фібулу, очевидно, слід віднести до виробів північно-причорноморських центрів (можливо Керчі) III — початку IV ст. н. е.

Аналогічні дві фібули були в складі скарбу, виявленого в с. Ласків, Волошинського району, Волинської області.

У складі Ласківського скарбу, крім згаданих фібул і срібної чаші, було знайдено сім пізньоримських золотих медальйонів IV ст. н. е., ікі разом з іншими медальйонами, знайденими в скарбах [з золоті медальйони Констанція II (335—361 рр.) з Успенської лаврської церкви, Іоанна (363—364 рр.) з с. Борочиче, два золотих медальйони Граєва (98—177 рр.) з с. Бранн, Берестечківського району, Волинської області]⁵.

¹ Б. В. Фарнаковський. Пам'ятники античної культури, знайдені в Росії. НАР, вид. З, стор. 414—418.

² М. К. Картбер. К вопросу о древнейшей истории Киева. Советская археология, X, стор. 248.

³ Є згадка про те, що в інші скарби мали в складі жін. монет, також і реш. ціл. на жаль, їх опису немає.

⁴ М. Макаренко. Ніжинська фібула. Юридичний збірник, т. I, К., 1928. Гадють, що до складу Ніжинського скарбу входила ще одна цікавіша з крученим дротом фібула, схожа на першу за свою форму.

⁵ К. Маєвський. Importy greczkie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949, стор. 14.

мідний посріблений медальйон Лоши Вера (161—169 рр.) з київського скарбу на Сінній площі¹], а також у вигляді окремих знахідок [латуваний медальйон часів Еллагбала (218—222 рр.), знайдений в с. Райках, Бердичівського району, Житомирської області²], — становить значний інтерес для характеристики наземовідносин ранніх слов'ян із сусідами, про що буде сказано далі.

Розглянуті пам'ятки не вичерпують собою, звичайно, усіх діягучих речей в кудальнурі полів поховань, до яких належать ще такі численні групи інвентаря, як наприклад, буси або фібузи³.

Більшість розглянутих у цій статті пам'яток належить до рознього періоду культури полів поховань, але було б несправедливо на підставі цього роботи висновки щодо датування всіх пам'яток типу полів поховань.

Знаходження дуже обмеженої кількості виробів, які можна було б віднести до V чи напів VI ст. н. е., можливо, слід поєднувати недостатньою розробкою питання датування пам'яток полів поховань, а не розглядати цю обстанову як підставу для датування пам'яток полів поховань більш раннім часом.

Знахідки таких речей, як скляні кубки з с. Нижнього Стругана і з с. Городинці або як амфори з Ягнятинського поселення, з с. Коровинці і з с. Кам'янка, свідчать про те, що при дальших археологічних дослідженнях кількість пам'яток середини I тисячоліття н. е. може збільшитися.

Вивчення найпізніших пам'яток культури полів поховань потребує особливої уваги. Результати роботи в цьому напрямі будуть мати важливе значення, — вони допоможуть розв'язати питання про те, чи існує культура полів поховань до VI і початку VII ст. н. е., ізок, чи є вона культурою ширів, про яких згадуються в письмових джерелах, чи автам відповідають якісь інші археологічні пам'ятки.

З числа датованих виробів у культурі полів поховань, безумовно, найбільше значення мають ті, які знайдені в поселеннях і могильниках і які через це можуть бути використані для датування цього комплексу.

Але решта описаних у цій статті виробів, незважаючи на те, що знайдені вони окремо, не в складі комплексів, також становить значний інтерес.

Обидві групи виробів, крім безпосереднього значення як датуни речі, мають інше значення — вони характеризують різні сторони життя ранньослов'янського суспільства.

¹ М. К. Карагер. К звопрошу о древнейшей истории Киева. Советский археолог. X, кнор. 246—248.

² В. К. Гончаров. Райковецьке городище, кн. АН УССР, К., 1950.

³ Група фібуз дуже поширені в перший половині I тисячоліття н. е., в якій вже зустрічаються рідкісні зразки і становить цінний датуваний матеріал.

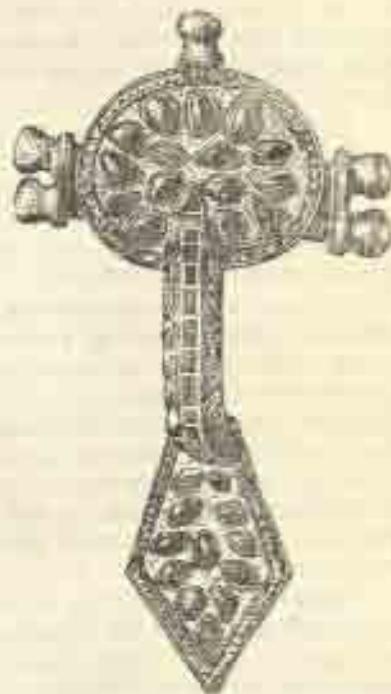

Рис. 2. Фібуза з Ніжинського скарбу.

Майстерність у виконанні деяких розглянутих виробів в першу чергу свідчить про високий рівень розвитку ремесла ранньослов'янських племен першої половини I тисячоліття н. е., що жодної старої традиції, якій визначали всі розглянуті вироби від привезених з античних центрів, то й слід безперечно відкинути.

Значайно, при великому поширенні більшості описаних предметів і в пам'ятках культури поховань і в причорноморських центрах поки що важко в кожному окремому випадку визначити, чи є дана речі кипріклад амфора, місцевого виробу, чи вона привезена з Причорномор'я.

Про місцеве виробництво амфор свідчать особливості форми в групі пізніх амфор, порівнюючи з відомими пізньоримськими і середньовічними амфорами Причорномор'я. Вказівкою на причорноморське походження амфор можуть бути тріщинки написи на шийці (як наприклад, на амфорі з Еркінів), які, як правило, зустрічаються на вузькогордих причорноморських амфорах.

Те саме треба сказати і про глиняні світильники. Якщо для світильників (з с. Товстого і з Києва) не викликані сумніви в їх античному походженні (про це свідчить чорний лак, зображення гладіаторів та ін.), то третій (з с. Журавки) — є місцевим виробом. Про це свідчать незвичайно великий розмір світильника, типова для місцевої кераміки глина — сіра з домішками кварцу, а також хвильистий і лінійний орнамент.

Слід також переглянути місце виробництва і інших груп речей, не описані в спеціальній у цій статті, як наприклад, деяких груп фібул або бус. «*«к»* без джутатих пістолей прийнято було вважати „правізнями римськими”.

Частини розглянутих у статті речей має важливе значення для розуміння торгових та культурних зв'язків місцевого населення.

Про торгові зв'язки ранньослов'янського населення, крім римських monet, свідчать деякі амфори, червонофактурна кераміка, діамантини, скляні посудини, частини металевих виробів (бронзові посудини, інкрустовані фібули, потині ручні, культивні фігурки та ін.).

Більшість з них вказує на зв'язки з Причорномор'ям та Східним Середземномор'ям. Ранні вузькогорді амфори і червонофактурний глянс, треба думати, походять з Північного Причорномор'я, металевий посуд — частково з Візантії, частково з Північного Причорномор'я, здійнятого сарматськими племенами, інкрустовані фібули — зайди ж, можливо з Керчі, культові фігурки — з Ольвії або Египту.

На піктограмах таких знахідок, як червонофактурна кераміка із Звенигородського, срібна посудина з Козюковиці та скляній посуд, можна говорити про торгові зв'язки з країнами Середньої та Північної Європи, які частково проходили через землі західних слов'ян (на території Польщі знайдено подібні нашим скляні посудини). Спрямовані торгові шляхи ранніх слов'ян до побережжя Чорного моря підкорювали природне. Тут зазвичай схрещувались численні різноманітні торгові шляхи; ще в I тисячолітті до н. е. тут виникла міста, для яких торговля мала велике, а часом і виняткове значення.

Находження розглянутих у статті виробів в окремих похованнях діє матеріал для вивчення ще однієї сторони розвитку ранньослов'янського суспільства.

Поховання, інвентар яких складається виключно з цінних речей, включаючи часом прикраси, поряд з виникненням немалої кількості безінвентарних поховань або поховань з бідним інвентарем, ілюструють

класову диференціацію населення, відображаючи тим самим процес складання класового суспільства.

Як приклад такого „багатих“ поховань можна назвати згадане вже, на жаль зруйноване, поховання з Колокольця, де були знайдені уламки срібної посудини, уламки бронзових посудин, в тому числі ручка із зображеннями голови Пана, бронзові фібули та поясний набір; поховання в с. Рудка, де були знайдені бронзові казацькі і миска, скляна посудина, срібні остроги, срібні фібули та інш., а також кілька глинених посудин; поховання № 160 з Черняхівського могильника, де було знайдено дві срібні фібули, скляну посудину, велику кількість бус, золоту і срібну монети.

Нарешті, в особливостях перелічених у статті предметів в якісній мірі знайшла своє відображення історична обстановка, яка склалася в першій половині I тисячоліття н. е. у Північному Причорномор'ї, особливо в його степовій смугі. Це був період виникнення величезної маси європейських і частково земельських племен на східному кордоні Римської імперії по всіх її північних і північно-східних кордонах.

Воєнні походи і навіть переміщення східнослов'янських племен досягли свого максимального розміру в VI ст. н. е., коли земельські племена становили основну силу в завоюванні і зааселенні Візантійської імперії.

Але і в III—V ст. ст. н. е. слов'янські племена, дуже можливо, вже брали участь у загальному пастушті на Римську імперію, про що свідчать участь сарматів, роксоланів, аланів і кослобоків у Маркоманській війні (167—180 рр. н. е.) або знахідка двох монет імператора Валузіана (251—253 рр. н. е.) з титулом *Vendico*¹, що, очевидно, свідчить про боротьбу його з гуннами.

Певним відображенням воєнних походів слов'янських дружин були скарби того часу. Якщо Перещепинський скарб міг з'явитись у результаті земельських походів VI—VII ст. ст., то такі скарби, як Борочинський, а в більш пізній смугі Суджанський або Обоянський з дорогими візантійськими речами IV—V ст. ст. н. е.², могли бути результатом воєнних походів ранньослов'янських дружин у IV—V ст. ст. н. е.

Особливий інтерес становлять знахідки пізньоримських медальйонів. Як відомо, пізньоримські медальйони вироблялись не як обігова монета, а як медалі, видіті на честь якоїсь важливої події. Як правило, пізньоримські медальйони зустрічаються за межами Римської імперії і, як гадають дослідники, працювали для дарів військовим вождям сусідніх племен у тих випадках, коли вони вступали в союз з римлянами або боротьбу з іншими племенами або погоджувались низноти владу римлян над собою.

Цікаво підзначити, що три скарби, в яких було знайдено 10 медальйонів, концентруються в одному районі. Скарб із с. Бранн з цвома медальйонами був знайдений всього за кількох кілометрів від Борочинського скарбу, до складу якого входив медальйон. Першою почала недалеко від Берестечківського району, де були знайдені обидва скарби, — у Володимир-Волинському районі було знайдено скарб із 7 медальйонами.

Можливо, ці знахідки свідчать про місце одного з центрів групування ранньослов'янських дружин.

¹ А. В. Машулин. Древние славян и судьбы восточноимперской империи. ВДИ № 1, 1939, стор. 300.

² Л. А. Малулетка. Погребение зарубского князя и Восточный Европа. М.—Л. 1934, стор. 30, 84.

Таку здахілку, як вогнища ручка компанії Ісланського легіону очевидно, також слід пов'язувати з воєнною діяльністю ранньослов'янських дружин.

У зв'язку з викликом, і чимо досить звичним (Катаринський район), спартських елементів на територію поширення полів поховань виникає питання про кордон та взаємозв'язки ранньослов'янських племен з іншими племенами, зокрема степовими.

Наведені міркування підтверджують, що всеобще значення названих у статті груп речей, хрім їх безпосереднього значення для датування пам'яток культури полів поховань, дає матеріал і для висвітлення різних сторін життя ранньослов'янського суспільства.

А. Т. СМИЛЕНКО

О НЕКОТОРЫХ ДАТИРУЮЩИХ ВЕШАХ В КУЛЬТУРЕ ПОЛЕЙ ПОГРЕБЕНИЙ

Резюме

На території розширення культури полей погребень було знайдено величезне кількість римських монет (більше 10 000). Однак датуюче значення їх не так велико, як це може показатися з першого погляду. В основній своєй масі монети встречаються вже в комплексах культури полей погребень. Факти знаходж в складі одного клада монет I—IV вв. н. е. свідчать про те, що монети находились в обігу впродовж всього періоду.

Поэтому для датування пам'ятників культури полей погребень слід приважати також і вещевий матеріал. Данія статья присвячена описанию некоторых груп пам'ятників цієї культури як виділів місцевого ремесла, таїх і привозних, які можуть бути датовані на основі ряду даних.

Широкое распространение в культуре полей погребений имели амфоры, которые составляют несколько групп: 1) местные сероглиниевые амфоровидные сосуды, 2) небольшие узкогорлые амфоры I—III вв. н. э., привозные из Причерноморья, 3) посудина группы, очевидно местных, амфор с объемистым туловом и короткой шейкой, своеобразных по форме, но своими общими пропорциями напоминающих причерноморские амфоры IV в. н. э.

Краснолаковая керамика представлена сосудом II—III вв. н. э. из Северного Причерноморья и обломками талльских сосудов I—II вв. н. э. Два светильника, которые могут быть датированными, относятся к I—II вв. н. э.

Среди стеклянных сосудов чаще всего встречаются конические кубки, орнаментированные рядами шлифованных окладов или эмалью. Эти типы были распространены в Европе в III—IV вв. н. э. Отдельные образцы относятся к более позднему времени.

Группа металлических сосудов включает в себя сосуды II—I вв. до н. э., бронзовые ковши с горизонтальной ручкой I—III вв. н. э., очевидно римского происхождения, судя по латинским надписям, и антические сосуды IV—начала V в. н. э.

Отдельные датированные находки с территории культуры полей погребений (ботинные ручки, культовые фигурки, фибулы, медальоны и др.) хотя и не входят в комплексы поселений или могильников, но дают материал для характеристики различных сторон жизни раннеславянского общества.

Рассмотренные в статье памятники, кроме своего значения в вопросах датировки, свидетельствуют также о высоком уровне развития ремесла ранних славян, об их широких торговых связях, в первую очередь с Причерноморьем, а также со Средиземноморьем и Западом. Эти вещи отражают имущественную дифференциацию населения и тем самым процесс сложения классового общества, а также историческую обстановку первой половины I тысячелетия — военные походы славян, их борьбу с Римской империей.

М. Ю. БРАНЧЕВСЬКИЙ

*The period of circulation of Roman coins in
the Anteas country*

ЧАС ОБІГУ РИМСЬКОЇ МОНЕТИ В АНТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Найбільш інтенсивний приплив римської монети на античні землі припадає на II ст. н. е., що відзначено багатьма дослідниками, які вивчали розповсюдження римських монет на території УРСР.

Д. Я. Самоквасов висвітлював цей факт, будуючи свою концепцію східнослов'янського «тигогенезу»¹.

В. О. Данилевич, підзначивши, що на території Кіївщини вому відомо 25 скарбів з монетами II ст., значно менше (5) скарбів III—IV ст. ст. і не відомо жодного скарбу V ст., пояснював зменшення числа скарбів «складним становищем імперії по смерті Коммода»². В. І. Гончаров³ називав період від III до XIII ст. н. е. «періодом безгрошу»⁴.

До подібних висновків приходили і інші дослідники.

Сьогодні можемо проілюструвати це: наші більш докладними цифрами. Так, на території УРСР зафіксовано тільки 25 знахідок часів до Нерона. Тимчасом монети часів від Нерона до Септимія Севера виявлені у 541 знахідці із загальної кількості 679. Монети III та IV ст. ст. н. е. визначені у 113 знахідках, більшість з яких (63) належить до території Дністровського Лівобережжя. До V ст. відноситься тільки 5 знахідок, до VI — 8, до VII — 4, до VIII — 13. Таким чином, бачимо, що починаючи від III ст. н. е. приплив монет на наші землі різко скорочується, а далі — майже зовсім припиняється.

Для більш правильного розуміння наведених даних необхідно взяти до уваги те, що лише захопування скарбів визначає найпізнішою монетою, тимчасом в складі скарбів нерідко знаходяться монети значного хронологічного діапазону. Тому більшість тих скарбів, які на підставі дати найпізнішої монети віднесені нами до числа знахідок III, IV або V ст. ст., також мали в своєму складі монети I—II ст. ст.

Декілька дослідників, як, наприклад, С. Болін⁵, відмітали що особливість визначення дати скарбів, застосовуючи замість термінів типу „скарб часів Марка Аврелія” обережніші терміни — „скарб з найпізнішою монетою Марка Аврелія”. Проте С. Болін вважав, що, як правило, це останні монети все ж повинні визначати хронологію захопування.

¹ Д. Я. Самоквасов. История русского права, т. II. Варшава, 1884, стор. 143—144; О происхождении русских и польских Славян и греческое влияние вкладах римских монет в землях древних Руссов и Лаков. Труды VIII АС, т. III, № 1297, стор. 31—48.

² В. О. Данилевич. Монетные клады Киевской губернии до I четверти XV ст. Труды IX АС, т. I, 1895, стор. 260—264.

³ В. И. Гончаров. Клады в древности Херсонской губернии, кн. 1. Херсон, 1909.

⁴ С. Волін, Fyrden du tommekk shunt i dat fris Germanien, Lund, 1928.

скарбу, бо якби скарб варти звичайно пізніше від дати його найпізнішої монети, то до складу скарбу неодмінно ввійшли б і пізніші монети. Але приклад римських монет на наші землі і процес утворення скарбів — зовсім інша, як не збіглися хронологічно. З прийняттям схеми Боліва та інших дослідників, які стоять на позиціях формальній типології, вислідуємо б, що римські монети потрапляли на нашу територію лише для того, щоб бути заритими в землю у складі скарбів, а припинення притоку римських монет означало б появу зникнення їх з обігу на цих територіях. Власне, такий зміст і має термін „період безгрошей”, запропонований В. І. Гошкевичем. Однак при більш глибокому розгляді справа виявляється не такою простою.

Намагаючись пояснити всі історичні явища з точки зору економіко-економічного розвитку суспільства, ми не можемо, звичайно, задовільнити формальною хронологічною схемою, яка не ураховує закономірностей, що лежать в основі розвитку суспільства, в даному випадку дрівньослов'янського. Саме тому цілком природно поставити питання про роль римських монет в економіці дрівньослов'янського суспільства. Римська монета використовувалась не тільки для зовнішньоторговельних відносин підприємств з римською імперією, але, безперечно, мала в античному середовищі внутрішній обіг, будучи засобом внутрішнього товарного обігу¹. Скарби римських монет в їхньому археологічному вигляді відбивають процес утворення скарбів, як його розумів К. Маркс, тобто накопичення багатств в руках окремих осіб, — процес, який залежав від розвитку працівництва в античному суспільстві.

Таке розуміння значення західок римських монет вимагає від нас відповідного підходу до розгляду питання, яке є темою даної статті, а саме, питання про період обігу римської монети у античній. Питання це має велике значення для розуміння історичного розвитку дрівньослов'янського суспільства. Крім того, розв'язання цього питання відіграє важливу роль при датуванні пам'яток, оскільки римські монети, знайдені в пам'ятках культури, зазвичай вважаються надійним критерієм для їх датування.

На наших землях знайдено дуже мало римських монет, зокрема республіканських, що відносяться до початку н. е. До того ж зустрічається якісь здебільшого окремими одиничними екземплярами або входять до складу скарбів, які мають у собі більш пізні монети².

Важливе це явище за винадкове немає жодних підстав. Той факт, що греки мали з Саліїті досягти підвищених економічних відносин, відомий з числових джерел і на підставі археологічних фактів — великої кількості імпортованих речей, які мають грецьке чи прінаймі колоніальне походження. Імпорт цей складався майже наскрізь з речей, які мали для дрівного населення УРСР безпосередньо споживчу вартість. Цікаво, що і ті рідкі монети греческого або колоніального карбування, які відомі на скіфських землях, часто виступають у вигляді речей, пристосованих для використання не як грошові знаки, а як прикраси (такі до керсів тощо), як це бачимо на прикладі західок з Рязанського кургану.

Отже, торгівля у той час мала, безперечно, характер залежного обміну.

¹ Думка про це між іншими, висловлювалася деякими буржуазними дослідниками, зокрема польськими, зок.: W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa, 1936, стор. 163; L. Kołłowski, Zarys pradziejów Polski pośredniowo-wczesnościanie, Lwów, 1939, стор. 93—94 та ін.

² Виняток становить скарб македонських монет IV—III ст. ст. до н. е., знайдений в 1895 р. у Бессарабії.

Характер топографії донорінно змінюється на початку II в. Серед нам'яток цього часу (культури походань) звертає на себе увагу велика кількість римських монет поряд з майже повнокомплектністю речей римського чи навіть колоніального походження. Цілком природно припустити, що за хліб, який римляни завозили з території колишньої Скіфії, вони платили новацю. Слід зауважити, що степова смута Української РСР тайже позбавила монетних знахідок. Задля необхідно зробити висновок про те, що в римський час цією увагою античного суспільства до певної міри залишалася саме та земля, на якій у скіфські часи були найголовніше заїзди з причорноморськими колоніями. Видимо, зв'язок Риму з багатизмою на хліб земельми відбувався не через ті торговельні шляхи, які згоди були заїзди греків полісів із Скіфією, а через новоутворену провінцію Дакію. Це підтверджується і тим, що час карбування більшості монет, знайдених на території сучасної УРСР, відповідає періодові римського панування в Дакії. На це звертає увагу ще Д. Я. Самоквасов¹.

Пригада, була висловленена і інша думка, за якою основний притін римських монет на наші землі припадав не за часів після правління Траяна, а на трухи пізніші часи — періоду правління Марка Аврелія та інші Септимія Севера. Ця гіпотеза базується на відсутності на території УРСР скарбів; найпізнішими монетами пізньої були б может, карбовані в більш ранні часи, під час правління Марка Аврелія, Люсія Бенса, Коммода або Септимія Севера.

Звідси був зроблений закономірний висновок про те, що всі відомі нам скарби були закопані в землю принаймні не раніше часів правління цих імператорів. Але притін монет і випадіння їх з обігу у вигляді скарбів виникає собівто процес по суті різний, до того ж необов'язково пов'язаний один з одним. Якщо розглядати монети скарбів ранньослов'янських часів як зовнішній етап процесу накопичення багатства в руках окремих осіб, — треба визнати, що вони не являють собіно пам'яток зовнішньоісторичних подій, наприклад воєн, а «здати» про накопичення у літському суспільстві великих мас дорогоцінного металу, які перевищували його кількість, потрібну для обігу, а також про значну майнову диференціацію у цьому суспільстві.

Якщо не так, то процес випадання монет з обігу у вигляді скарбів має хронологічно йти за процесом максимального циркуляту монет, з особливим його розслабленням чи зменшенням притінів. В дійсності, притін монет на древньослов'янській території присвячено десь після часів правління Септимія Севера. Закопування монет у вигляді скарбів продовжувалось ще й після цього.

Отже, не можна покладатися з твердженням, що масовий приход римських монет на територію сучасної УРСР почався не раніше часів правління Марка Аврелія. Достійно широко римські монети були розповсюджені у нас починаючи від царя Нерона. Найбільший притін монет припадає на часи правління Траяна, Адріана і особливо Антоніна Пія та Марка Аврелія. Безперечно за цим притін монет на наші землі різко скорочується, а після Септимія Севера монети навіть майже не надходять². Це, як відзначалось вище, у пізньому відповідальному часу римського панування в Дакії. Траянові походи, разом з перстю Децебала, пересуванням кордонів імперії на схід разом з поживленням Дністровсь-

¹ Д. Я. Самоквасов. История русской цивили. т. II. Варшава. 1884. О про-исходении русских и славянских Славян и Кримские поселения. Кліше римських монет в землях древних Руссов и Техов. Труды VIII АС. т. III. М. 1897.

² Якщо не принаймані до уваги територію Дністровського Придніпров'я.

съхното видного шляху, безперечно, відігравали значну роль у розвитку економічних стосунків імперії з античним суспільством.

Проте перетворення Дакії на римську провінцію не було єдиновою причиною широкого припливу римського срібла на нашу землю. Зрозуміло, що самі ці зовнішньоісторичні факти не могли б привести до масового припливу римської монети на античні землі, так само як тієї зв'язки скіфів із грецькими містами не привели до скільки-небудь широкого припливу грецької монети на скіфські землі.

Причини масового припливу римської монети слід шукати перш за все у внутрішньому розвитку античного суспільства.

Треба мати на увазі, що античне суспільство в цей час (II ст. н. е.) у своєму розвитку дійшло до другого суспільного поділу врані — до виділення ремесла в окрему і самостійну галузь виробництва. Безперечно докази цього процесу маємо у вигляді широкого розповсюдження гончарського «круга» у керамічному виробництві, а також у залишках археологічно затвердчених майстерень.

Економічне оформлення ремесла створювало необхідні умови для виникнення простійного і регулярного внутрішнього торговельного обміну. Виділення різних галузей ремесла робить необхідним появу загального еквівалента як засобу обміну, тобто приводить до зникнення грошової торгівлі. Зовнішня грошова торгівля, наслідком якої і був приплив римської монети на слов'янські землі, можлива була лише за наявності внутрішньої грошової торгівлі. Тому можна твердити, що римська монета оберталася як грошовий знак не тільки поміж античним суспільством і імперією, але й всередині самого античного суспільства.

Отже, припинення припливу римської монети на початку III ст., викликане розгортаєм загальної антиримської війни та кризою Римської імперії, не могло привести до зникнення грошового обміну у античній, окрім причин, які обумовили це припинення, не могли зникнути античного виробництва, або внутрішнього ринку у древніх слов'ян.

Таким чином, римські монети, які на той час вже були в руках представників античного суспільства, не могли відразу ж витисти з обігу, а, очевидно, продовжували функціонувати як гроші і дод.

Фактичні дані, які є в нащому розпорядженні, підтверджують це цілком переконливо.

Ми завжди скарби, у складі яких були як монети I—II ст. ст., так і монети III—IV ст. ст.

Наведемо кілька прикладів:

У скарбі, знайденому коло м. Берегового, Закарпатської області, виниклися римські монети від Доміціана до Костянтина, тобто харбовані на протязі часу від 89 до 337 рр. н. е.

У скарбі, знайденому коло м. Мукачеве, були монети від Антонія Пія до Гонорія (138—423 рр. н. е.).

Відомий золотий скарб з с. Брестова, Закарпатської області, мав золоті залізки, урики, ланцюжок та 25 римських монет, карбованіх у період від Сабіна (дружини імператора Адріана) до Валента (друга четверть II ст. н. е. — 378 р. н. е.).

Скарб із м. Снятине (Станіславська область) мав у своєму складі монети від Фаустини (дружини імператора Августіна Пія) до Констанція II (середина II ст. н. е. — 378 р. н. е.).

Скарб із с. Зabolотова (Станіславська область) мав у своєму складі монети від Фаустини Молодшої (дружини імператора Марка Аврелія) до Валеріана (третя четверть II ст. н. е. — 375 р. н. е.).

Із скарбу, знайденого в кургані в с. Черніїв, Станіславської області, збереглося 45 монет, віді охоплювали час від Августа до Валентіана (27 р. до н. е. — 392 р. н. е.).

Скарб, знайдений у с. Дуботиш, Станіславської області, мав у своєму складі римські монети I—III ст. ст. н. е.

Скарб із с. Крилова, Станіславської області, складався з римських монет від Веспасіана до Гракціана (69—383 рр. н. е.).

Скарб із с. Борочиче, Волинської області, включав до свого складу 1362 монет, з яких були відзначенні 376, карбовані за часів правління Тіта, Нерва, Траяна, Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія, Люсія Верса, Коммода, Септимія Севера, Ліоцілла, Краспінні, Фаустіні (74—211 рр. н. е.), але тут була також одна монета-медальйон Імператора Іоанна (363—364 рр. н. е.). Крім того, скарб містився в посудинах, з яких одна виготовлена коло 100 р. н. е.

До скарбу із с. Широкої Поляни, Чернівецької області, входило 28 римських монет часу від Юлія Цезаря до Константія II (49 р. до н. е. — 361 р. н. е.).

Скарб із с. Пустоварівки, Київської області, мав 386 римських монет часів правління Антоніна Пія, Марка Аврелія, Фаустіні (II ст. н. е.), а також одну монету Константія II (337—361 рр.), використану за тема до персона.

У с. Тадалайові, Чернігівської області, був розкопаний курган, в якому серед лінзьких кісток знайдено чотири монети, карбовані за часів Антоніна Пія, Марка Аврелія, Фаустіні (138—180 рр. н. е.) та Авреліана (270—275 рр. н. е.)¹ т. д.

У зв'язку з наведеними прикладами певний інтерес, очевидно, матиме і поховання 160 Чернігівського могильника, де, як відомо, були знайдені дві монети щини Фаустіні Молодшої (161—180 рр. н. е.) і друга — місцеве наслідування ауреусу Гордіана III (238—244 рр. н. е.); отже, і тут монети II ст. н. е. виявлені в похованні щойманіше другої половини III, а зважаючи на характер речового інвентаря, — наїмовірніше першої половини IV ст. н. е.

Подібне становище, очевидно, маємо і з випадку з відомим Нижинським скарбом, що, незважаючи на відсутність найпізнішої з монет — монети II ст. н. е. (Пертіаков, 193 р. н. е.), мав у своєму складі фібули значно пізнішого типу, які зачітно датуються у нас IV ст. н. е.²

Таким чином, наведені приклади (далеко не вичерпні) переконують нас, що римські монети, карбовані у II ст. н. е. і пізніше у пізніші часи, мали обіг не тільки у III та IV ст. ст. н. е., але співчили скарб, знайдений кількою Мукачеве, пізніше і у V ст. н. е.

Кількісне співвідношення монет різного часу карбування у Борочицькому та Пустоварівському скарбах, а також склад Нижинського скарбу переконують нас в тому, що у IV ст. н. е. в обігу знаходилася ще надзвичайно велика кількість ранніх монет: на одну монету IV ст. у Борочицькому скарбі приходилося щойманіше 376 монет I—II ст. ст., а у Пустоварівському — 386 монет II ст. н. е. Ці цифри «досить показливими». Взагалі нам не відомо жодного скарбу, в якому б монет III—IV ст. ст. н. е. було більше, ніж монет II ст. Велика кількість римських монет відносно раннього часу, яка ще знаходилася в обігу у IV ст. н. е., зникнути відразу не могла, отже, знахідка коло м. Мукачеве не є чимось панічним. Очевидно, монети II ст. н. е. зберігали свою заслість не тільки в IV, а й у V ст.

¹ Наприклад, що із скарбу на підставі монетних засвидчення скарбу виявляти фібули цього типу більш ранніми, ніж їхробна, підприємниця, М. Машаревський ідент. М. Машаревська, Нижинська фібула. ЮНЕСКОвський збірник, т. I, К., 1928, стор. 31—43.

Монети V—VI ст. ст. н. е. на наших землях трапляються надзвичайно рідко. Скарбів, в яких були б монети II ст. разом з монетами VI ст., не трапляється, проте це не суперечить тому, що римський денарій був у обігу ще й у VI ст. Таке пропущення цілком законне, коли зважати, що на захід від нашої території римські монети утримуються в обігу аж до X ст., але про це свідчать численні факти.

Дуже інтересно і те, що ще у VII, VIII та IX ст. ст. римський денарій у Західній Європі працює за зразок для місцевого монетного карбування.

Східнослов'янські землі, безсумнівно, не становили в цьому відношенні нічогось винятку.

З наведених міркувань можна зробити висновок про дуже значну роль римської монети як зниряддя торгівлі в античному суспільстві не тільки протягом короткого часу беспосередніх стосунків з імперією, а й значно пізніше, коли Римська імперія як історична сила вже не існувала.

Звідси випливає ще один важливий висновок — про неможливість ітворування економічного значення древньослов'янського суспільства, як контрагента у торговельних І, взагалі, економічних відносинах з Римом. Досі історія цих відносин розглядалася у більшості випадків лише з постійною економічної діяльністі римлян.

Фактичні дані вимагають від нас іншого підходу. Економічні відносини з Римом були обумовлені не тільки станом економіки самої імперії, а й не в менший, а може і в більшій мірі господарським розвитком древньослов'янського суспільства.

Крім того, не слід забувати, що римські монети нерідко використовуються в археології як надійним критерієм для датування. Хронологічні склади Тишлера, Блюме та ін., розроблені виключно по частинах століть, оснований в значній мірі на знахідках з археологічних комплексах римських монет.

Як ми бачили, римська монета II ст. і навіть більш ранні, утримувалася в обігу у місцевому суспільстві дуже довго і неодноразово зустрічається в складі скарбів III—IV—V ст. ст., а на мапах — ще пізніше. Отже, про надійність датування археологічних комплексів за допомогою самих тільки римських монет не може бути й мови. Навпаки, сама римська монета (а розуміння археологічної знахідки) іноді вимагає датування за допомогою чогось іншого критерію. Приклад Ніжинського скарбу не слід забувати в аналогічних випадках.

Між іншим, хронологічне визначення культури полів поховань у рамках тільки до IV—V ст. ст. н. е. в значній мірі базувалось на знахідках саме римських монет.

Однак те, що в пам'ятках культури полів поховань монети VI—VII ст. ст. досі не виявлені, можливо, є наслідком не стільки реальної затримки існування культури, скільки загальній відсутності монет цього часу на наших землях. Отже, справа датування цілого культурного ряду, яким є так звана культура полів поховань, вимагає більш обережного підходу.

Не всікожа знахідка, не всікий археологічний комплекс, до складу якого входять римська монета II ст. н. е., реально датується пам'яткою II ст.

І далі, в найдавнішій історії східних слов'ян ніколи не існувало «періоду безгрошів'я», починаючи від самого виділення ремесла у самостійну галузь господарства. Розглядати проблему знахідок римських монет на території східних слов'ян можливо лише при урізуванні господарського розвитку самого східнослов'янського суспільства.

М. Ю. БРАНЧЕВСКИЙ

ВРЕМЯ ОБРАЩЕНИЯ РИМСКОЙ МОНЕТЫ В АНТСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Резюме

Исследователи давно обращали внимание на то, что максимальный приток римской монеты на территорию нынешней УССР относится к II в. н. э. Монеты, относящиеся ко времени до правления Нерона, у нас очень редки; с другой стороны, монеты, отчеканенные после Септимия Севера, также почти совершенно отсутствуют (исключение представляет территория Днестровского Правобережья). Найдены монет III в. единичны, а начиная с IV в. приток монет почти прекращается, и период IV—IX вв. и э. некоторые исследователи называют для территории Северного Причерноморья «периодом безденежья». Таким образом, время максимального притока римских монет на территорию УССР в основном совпадает с периодом Дакийских войн и господства римлян в Дакии.

Однако неправильно было бы оценивать хронологию находок римских монет на территории УССР исходя только из внешнеполитических условий того времени. Римская монета обращалась в античном обществе в качестве денежного знака, и образование кладов римских монет ограждает собой процесс накопления сокровищ. Хронология зарывания кладов в землю поэтому неизбежно должна соответствовать хронологии проникновения монет на античную территорию.

Ввиду этого прекращение притока римской монеты на территорию современной УССР в начале III в. не означает, что тем самым прекратилось и обращение римской монеты у антиков. Напротив, как указывают многочисленные находки, римские монеты II и даже I вв. н. э. сохраняли свое значение и продолжали обращаться у антиков еще в IV—V вв. н. э., а весьма вероятно — и еще позже.

Отсюда следует, между прочим, вывод о некоторой условности значения находок римских монет в качестве датирующего фактора.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

Some views of the Suvoniv paleolithic settlement

КІСТЯНІ ВИРОБИ СУПОНЄВСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ

Більшість пам'яток епохи палеоліту представлена, їх відомо, головним чином тільки кремінним інвентарем, рідше — інвентарем із залишками фауни. Тільки на небагатьох з них виявлені вироби з кістки та рогу, кількісно завжди невеличкі, хоча, проте, мають досить важливе значення для вивчення особливостей промислової діяльності та побуту населення цієї епохи.

До числа таких пам'яток належала і Супоневська палеолітична стоянка, яка знаходилась на правому березі р. Десни, в околицях м. Броварів. На стоянці було виявлено чіткий культурний шар із залишками фауни, житлових і господарських споруд, виробами з кременю, кістки і рогу.

Стоянка являла собою невелике відкрите поселення, розташоване в горі глибокого яру, високий лівий схил якого захищав її від холодних північних вітрів. Дослідженнями була встановлена наявність залишків житлових і господарських споруд двох різних типів: постійних і тимчасових, які служили притулком для жителів стоянки в різні пори року. Міцні довготрасні житла-напівземлянки мали добре обладнані вогнища. В конструкцію цих жителів входило деяка кількість довгих трубчастих кісток мамонта. Тому після аруйнування жителі всередині їх утворилися великі скучення кісток, які склали, разом з численними кременями, основний аміст культурного шару стоянки.

Судини з залишків кісток, склад фауни Супоневської стоянки був цілком звичайний для північнопалеолітичних стоянок Східно-Європейської рівнини. Для фауни Супонєва характерна також і „змішаність“ видів, підмічена і на деяких інших стоянках, причиною якої буде зближеність ландшафтних зон в окремих районах, особливо в басейнах великих річок, в тому числі і Десни з її високими і розчленованими берегами. В цих районах можна було зустріти ділянки з різними ландшафтами і типами для них представниками фауни. Як зазначає П. П. Єфименко, „ліси не становили суцільних масивів і були розташовані в долинах річок, в місцях, які були захищені від сухих холодних вітрів. Тундра „виргувалася“ з степом у залежності від сухо-місцевих умов — висоти над рівнем моря і т. д.“¹.

Подібне зближення зон сприяло тому, що час від часу тварини могли проникати з однієї зони в іншу, часто пересуваючись при цьому на досить значну віддалу. Приклади заходу тундрових тварин в лісомісцевості нерідкі і тепер.

¹ П. П. Єфименко. Перебиткове общество. Л., 1938, стор. 311.

Найбільша кількість кісток, знайдених на стоянці, належить мамонту і писцю. Далі йдуть залишки коня, північного оленя, росомахи, вовка, зайця, бика, восьорога і, нарешті, декількох видів пташ.

Кістки риб на стоянці не були виявлені. Причиною цього була, мабуть, порівняна недовговічність їх збереження, а також несприятливі умови залигання культурного шару, при яких навіть великі кістки тварин, в тому числі бивні мамонта, що звичайно досить добре зберігаються, часто знаходили у вигляді розсипчастої маси. Розташування стоянки безпосередньо біля річки, а також залишки кісток риб на ряді інших стоянок цього часу дають підстави припустити певну роль рибної ловлі, хот вона, може, ще й не відіграла значної ролі в господарстві жителів Супоневської стоянки.

Значна кількість кісток тварин на стоянці вказує на те, що мисливство було одним з найважливіших джерел у житті її мешканців. М'ясо тварин служило людям за їжу, а кістки використовувались для виробничих і інших цілей.

Вищеперечена кількість дозволяє визначити кількість тварин, забитих жителями стоянки. Так, наприклад, кістки мамонта належать не менш як 20 особинам цієї тварини. Проте в дійсності тварин було забито значно більше, бо стоянка розкопана тільки частково.

Крім того, значна кількість виявлених кісток була настільки зруйнована, що не піддавалась визначенню.

Знахідки кісток мамонта в анатомічному порядку (наприклад, черепа з пійними хребтами) дозволяють припустити, що жителі пользовалися в безпосередній близькості від стоянки, бо доставка великих частин туш мамонтів на велику відстань навряд чи могла бути здійснена в ті часи. Можливо й те, що стоянка виникла біля скучення природно загиблих тварин — первісні люди використовували їх замерзлі тушки для їжі, а також для інших потреб, одночасно полюючи на мамонтів, які ще жили в околицях стоянки.

На хижих тварин — вовка і ведмедя, кількість кісток яких порівняно невелика, мабуть, заради хутра для одягу. Подібну мету мали також при поділіванні на пісочні, м'ясо-якісні, судачні з кісток, що часто мали анатомічне положення суглобів, для цього не виникалося.

Залишків північного оленя на стоянці виявлено також небагато.

Значна частина кісток мамонта, північного оленя та інших тварин юшла на паливо, що підтверджується наявністю в культурному шарі, так само як і у землянках, великої кількості перепалених кісток і кісткового вугілля.

У культурному шарі стоянки були відмічені скучення спеціально відсортованих бівня і великих кісток мамонта, які служили матеріалом-сировиною для виробництва. Наявність всередині жителів уламків бивнів і кісток із слідами обробки, а також заготовок для окремих виробів вказує на способи обробки кістки і рогу під час виготовлення з них знарядь врешті та прикрас.

Крім кісток, у культурному шарі була надзвичайно велика кількість кремінних знахідок, починаючи від простих кусків кременю і аж до найдрібнішого лусочки; це свідчить про те, що обробка кременю і виготовлення знарядь з нього в значній мірі проводилися безпосередньо на самій стоянці.

Загальна кількість знахідок з кістки і рогу, які мали сліди обробки, а також залишків виробів з них досягає 200 екземплярів.

Більша частина їх була виявлена в заповінниках житлових і господарських споруд — в цих спорудах вони в значній мірі виготовлялись і застосовувались. В загиблих вогнищах знайдені дрібні вироби, бо зола сприяла їх зберіганню. Не викликає сумніву, що кількість подібних предметів у культурному шарі була значно більшою, проте внаслідок несприятливих умов залигання культурного шару вони не збереглись. Більша частина знахідок виявлена у фрагментарному стані, що часто позбавляє можливості їх опису і встановлення функціонального призначення.

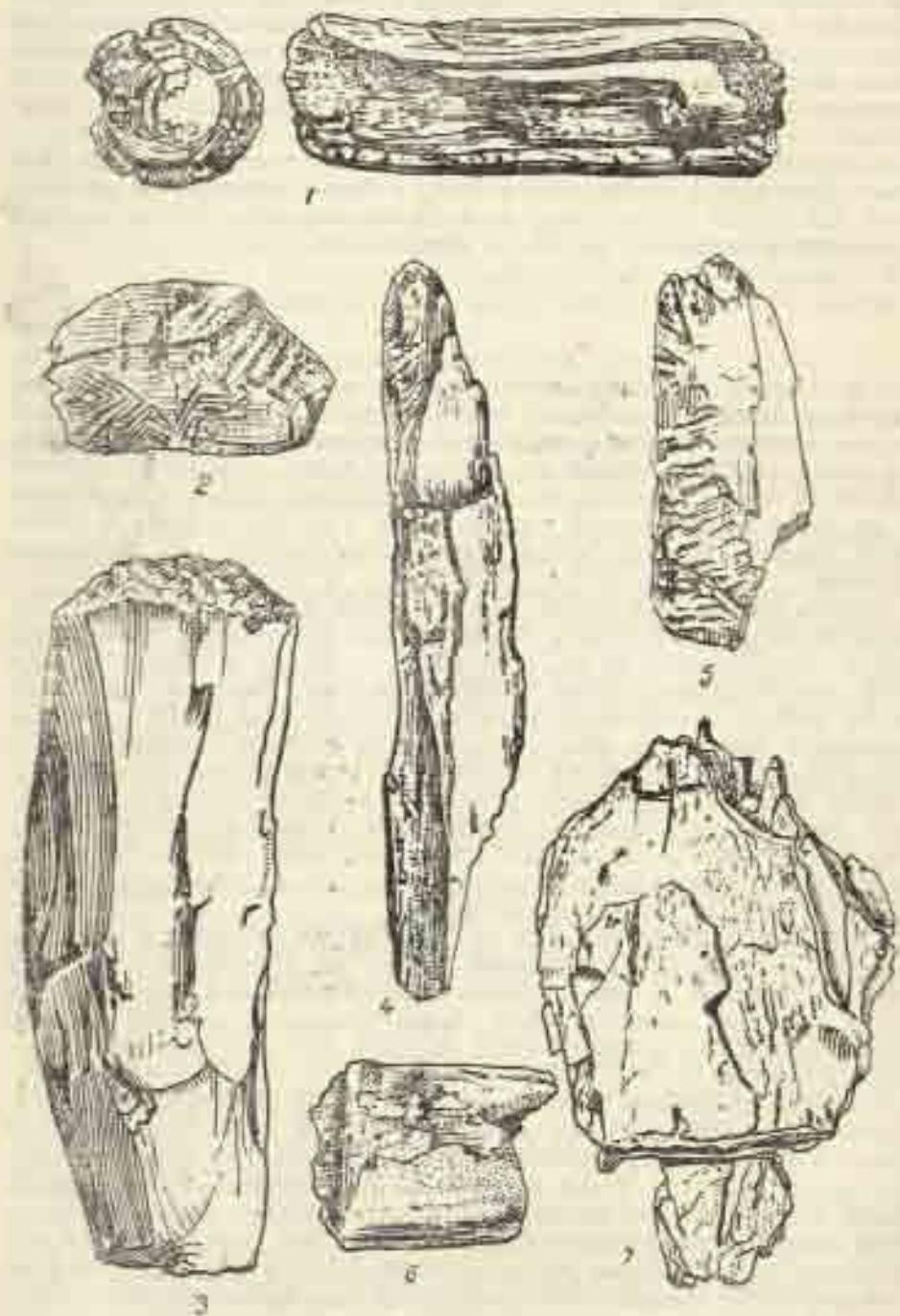
З огляду на сказане ми розберемо тільки частину знахідок, яка краще збереглась і перетворується тепер в Музей антропології та етнографії АН СРСР у Ленінграді та в Музей антропології Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова.

На відміну від пізньопалеолітичних місцезнаходжень Західної Європи, де переважають вироби з кісток і рога північного оленя, який був там основним об'єктом полювання, знахідки Судоневської стоянки, як і інших подібних стоянок на території Східної Європи, виготовлені з кісток та бивня мамонта, що був тут головним об'єктом полювання аж до кінця льодовикового періоду. Тому «ільязь» виробів з кісток інших тварин (лесця, зайця, північного оленя) є порівняно незначною.

Досить цікавим був процес обробки бивня для одержання необхідних заготовок. Розчленування бивня чи рога на частини провадилося шляхом надрізування їх по окружності з дальнішим зламом. Такий спосіб розчленування можна спостерігати на багатьох знахідках. Так, на табл. 1, 6 зображені уламок рога північного оленя з слідами поперечного надрізу по всій окружності, на глибину близько 0,5 см, зробленого гострим кременним інструментом (потім ріг був передмінний по цьому надрізу). Інших шаїв обробки на ньому не помітно — мабуть, даний фрагмент був покидні виробництва. Сліди кругового надрізу бивня на глибину 1—2 см який передував його зламом з метою розчленування, можна добре бачити на табл. 1, 7, де зображена частина бивня, яка зазнала потім дальнішої обробки.

При зламі надрізаного рога чи бивня може вживатися підставки з каменя, великих кісток або інших бивня, які підкладаються під одну з частин заготовки, а той час як по другій наноситься сильний удар. Здобуті подібним способом куски бивня піддали дальній обробці з метою одержання з них пластин, стержнів або заготовок для різноманітних виробів.

Знахідки на стоянці вказують на два способи поздовжнього розчленування бивня. Перший з них полягає в тому, що по кущу бивня збоку наноситься сильний удар відбійником, внаслідок чого від нього відбивається довгаста відщепа. Такий кусок бивня перетворюється в своєрідний нуклеус, що надзвичайно нагадує нуклеус з кременю. Відщепи з цього і були матеріалом для дальніої обробки. Подібних «нуклеусів» з бивня в Сувоневі було знайдено декілька (табл. 1, 3), а відщепів з них — більше як 100. Ці відщепи і складають найбільшу групу знахідок з кости. Цікаво підмітити, що такі «нуклеуси» і відщепи з них були виявлені у місцях скупчения і первинної обробки бивня, які були запасом сировини для виробництва.

Кістяні предмети з білого мелюза 1 розр. тіндрівського віку.
Рис. 1, 2, 4, 6 — $\frac{1}{2}$ в. в., рис. 3, 5, 7 — $\frac{1}{4}$ в. в.

Такі відшепи з цих "нуклеусів" відбивалися по декількох разах. Це добре можна бачити на досить великій пластині (табл. I, 4), на якої є сліди попереднього збивання подібних відшепів. Такий спосіб розчленування бивня ширялений і на інших поселеннях доби пізнього палеоліту на території СРСР, як то в Мезин¹, Мальти² та ін.

Другий спосіб, більш складний, але також докаже поширеній у пізньому палеоліті, полягає в тому, що вздовж бивня або рога прорівались іні глибокі парцельні борозни на піштани, які відповідали ширині заготовки. Після закінчення прорізування борозен частину бивня або рога, яка знаходилася між ними, вібивалася відбійником і йшла в дальшу обробку. Таким способом одержували довгі тощі куски бивня або рога, з яких виготовлялися, головним чином, довгі наконечники, листри, трохиолки та ін. Досить цікавий екземпляр бивня для одержання подібних пластин представлений на табл. I, 7. Це порівняно невеликий (12,5 см) уламок бивня мамонта, відокремлений від іншої частини при допомозі круглошного надрізу з дальнім уламком, з двома добре виїзливими борознами глибиною 0,4—0,5 см, шириною 0,4 см. Між борознами є місце від уже відокремленого талам способом пластини шириною близько 4 см. Сліди поздовжніх борозен, зроблених для відшеплення іншої пластини, видно по всій довжині уламка. Відшеплення інших пластин при допомозі таких же борозен по якійсь причині не було доведене тут до кінця.

У зв'язку з розглядом цього способу відшеплення певний інтерес становить також молотоподібний уламок рога північного оленя, який має подібний глибокий поздовжній надріз на одному з відростків (табл. II, 72). Таким же способом здійснювалось і розчленування пластин з бивня на окремі частини (табл. I, 7, II, 4).

Робота по прорізуванню борозен на бивні та рогі провадилася за допомогою ріжуних знарядь з хроменю із спеціальною обробленім лезом (табл. III, 17, 19, 20, 21). Для цієї мети могли з успіхом застосовуватися також річи, кількість яких в Супоневській колекції досить значна (табл. III, 18, 19).

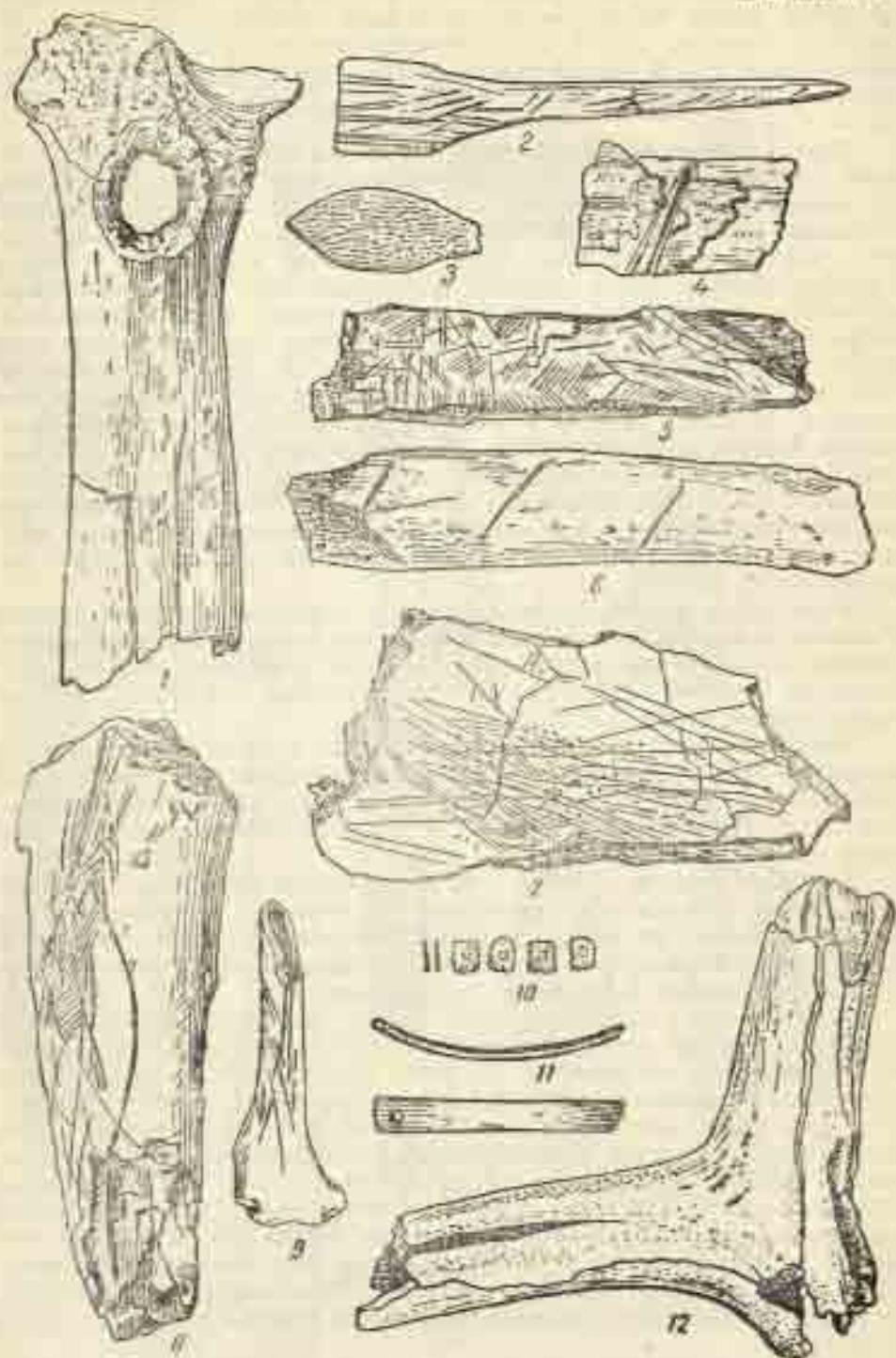
Знайдені вироби з бивня і рогу, зроблені таким способом, відомі також з Мезинської, Гощівської, Мальтийської та інших стоянок. Щождо Супоневка, то обидва описані способи розчленування бивнів, ністок і рога застосовувались одночасно і віддать перевагу якому-будь з них, якщо судити із знахідок, — неможливо.

Різноманітність виробів з кости і рогу, знайдених при розкопках у Супоневі, поряд з тим фактором, що функціональне призначення значної частини з них невідоме, не дає змоги згрупувати їх в кілька певних груп, іншо не рахувати невеликої колекції проколок, голок і прикрас.

Голки, які є звичайними знахідками на стоянках цієї епохи, представлі в Супоневській колекції порівняно невеликим кількістю екземплярів, а основному в фрагментарному стані. Деякі з них виготовлені з бивня мамонта, інші — з трубчастих кісток тварин. Більшість голок є кругліми в перерізі. Можна думати, що значна кількість їх не збереглася до часу розкопок. Про масове виробництво голок свідчить наявність великої кількості кремінних знарядь з боковими та кінцевими півмісяцями скребачками, які застосовувалися для обробки стержнів і вістрів.

¹ І. Г. Піддубікко. Дослідження палеоліту в УРСР. Палеоліт і неоліт України, т. I, вид. 1, К., 1947, стор. 19.

² М. М. Герасимов. Обработка кости на палеолитической стоянке Мальти. МИА № 2, стор. 73.

Кістки іззягет.

Рис. 1 — *V. u. u.*, рис. 2—11 — *V. u. u.*, рис. 12 — *V. u. u.*

(табл. III, 1—5, 9). Нижні частини голок з вушками не збереглись, проте наявність спеціальних тонких проколочок з кременю (табл. III, 6—8, 10, 12, 13, 15—17), при допомозі яких просвердлювалися вушка, вказує на їх існування. Подібні голки з вушками відомі з інших стоянок, наприклад з Гончі¹ та Мальти².

Краще представлений клин (проколки), які становлять досить великую групу знарядь, хоча багато з них і знайдено розірваними. У цілому вигляді збереглись тільки дві проколки з трубчастих кісток песья. Довжина їх приблизно однаакова (7,3 і 6,7 см), робочий кінець добре загострений і зачаркований, причому, очевидно, не тільки при виготовленні, а, головним чином, в процесі роботи (табл. IV, 3, 4). Вістря більшої розміром проколки, одноголово-чотиригранне у перерізі, зображене на табл. IV, 1. Проколка була виготовлена з уламка трубчастої кістки великої тварини. Довжина вістри 8,5 см. Близький до нього за розмірами і уламок іншої проколки (табл. IV, 2), виготовленої з трубчастої кістки тварини. Довжина його 7,5 см. Дрібніші клини (проколки) зображені на табл. IV, 8, 9; одне з них (табл. IV, 9)—четиригранне і перерізі, виготовлене з бивня мамонта. Крім того, в колекції є ще близько двох десятків уламків кістиних проколок різних розмірів, виготовлених з бивня і трубчастих кісток. Деякі з них були досить великими (табл. II, 9). Наявність на стоянці великої кількості проколок та голок спідить про широке використання шкір тварин для виготовлення одягу.

Досить цікавою є доволі рідкісна для цієї епохи знахідка добре обробленого клина з трубчастої кістки (рис. 1). Поверхня його з усіх боків відшліфована, лезо і обушок добре оброблені і мають правильні обриси. Довжина клина 13 см, ширина робочої частини (леза) 3,5 см. Лезо оброблене з двох боків. На ньому помітні глибокі щербини і тріщини, одержані під час роботи. Обушкова частина клина має значні ямки і поздовжні склади, що утворилися від ударів твердими предметами. Такий інструмент міг використовуватись для розчленування великих трубчастих кісток і черепів тварин, а також при обробці дерева. Як на найближчу аналогію цьому клину можна посягти на кістині діялота з Мальти³.

До числа знарядь праці необхідно віднести великий загострений наконечник дротика (табл. IV, 11). За своїми розмірами (близько 16 см)

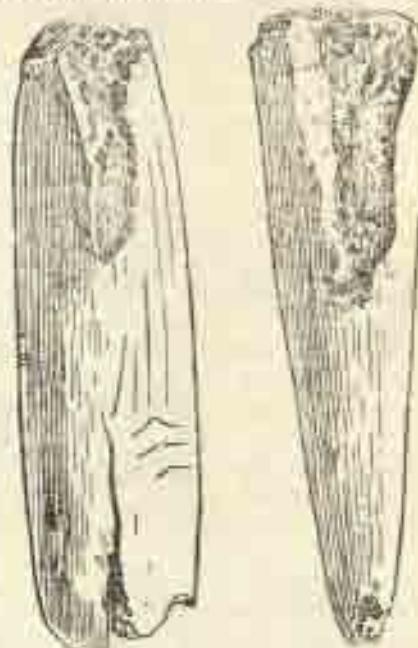
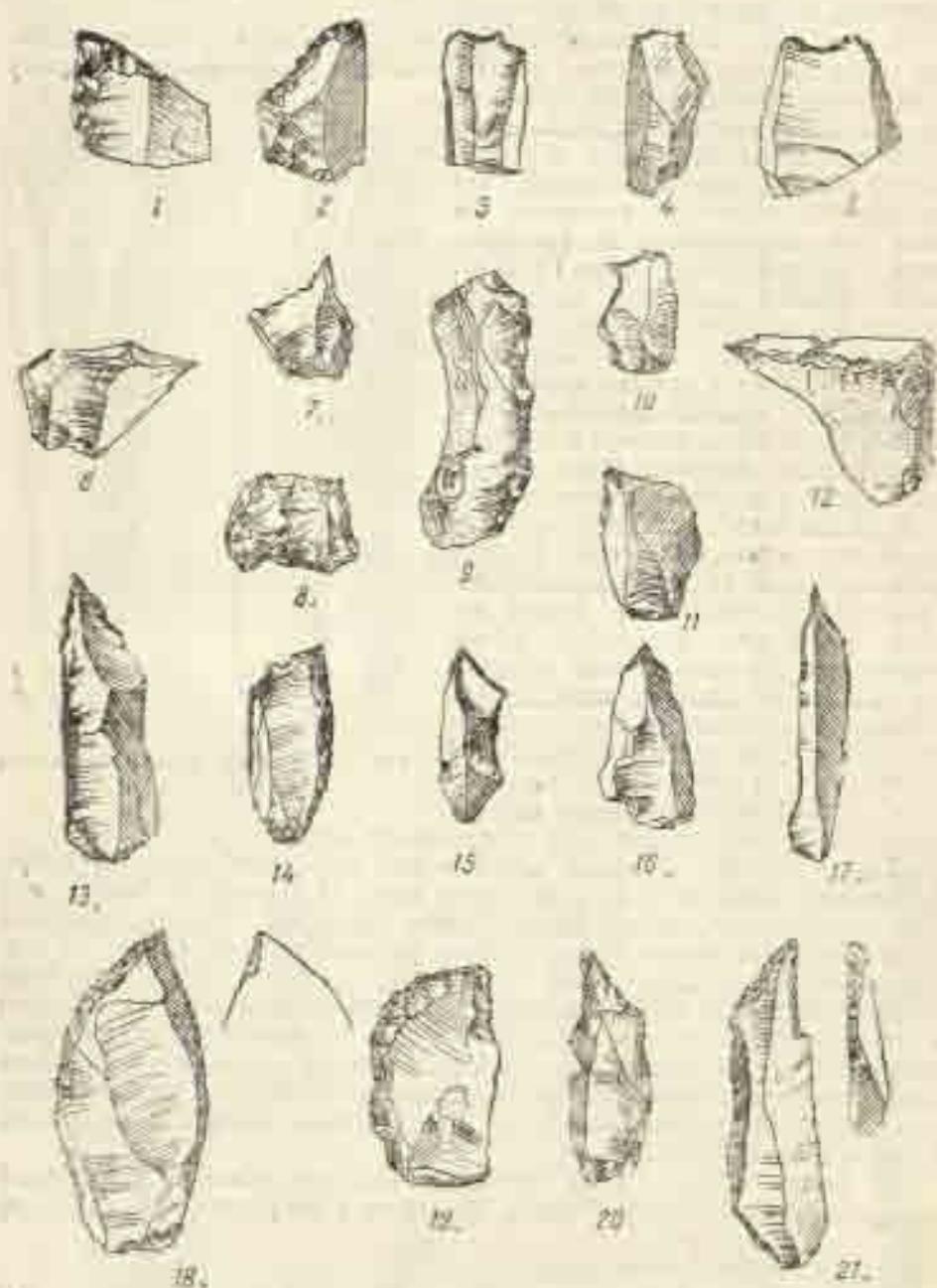

Рис. 1. Кістиний клин з трубчастої кістки. * * *.

¹ Розкопки палеолітичного селища в с. Гончі, Лубенського повіту. 1914—1915 рр. Записки Українського наукового та дослідницького комітету пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, вип. I. Полтава, 1919, стор. 71.

² М. М. Герасимов. Обробка кістки на палеолітическій стоянці Мальта. МЗА № 2, стор. 77—78.

³ Там же, стор. 74—75.

Кремані звароди від Суоневської стоянки (Рис. II, п. 1).

він подібний до кістяного наконечника Мезинської стоянки, але на відміну від цього має в перерізі підгостинну форму. По всій довжині наконечник однакової товщини, загострений жиць його трохи вигнутий, сліди шліфування на поверхні не зазначені.

Можливо, що сверхідним наконечником дротика була і пластинка з бивня мамонта, зображенна на табл. IV, 7. На її розширеному кінці є два вістря трикутних обрисів, які розходяться під кутом (один з них обламаний). Край вістря, яке збереглося, маєть з одного боку скіс, щоб робити їх досить тонкими і гострими. Такі ж особи є і на збереженій частині обламаного вістра. Обидві поверхні пластинки супільно покриті заглибленими ліпіями, що пересекаються, що дійні утворилися в процесі обробки („виструтування”). І гострими кремнієвими інструментами. Поверхні мають також сліди полірування, які виникли, під час їх використання звариддя.

До числа звариддя цієї можна також віднести, як нам здається, декілька знахідок з трубчастих кісток мамонта з великими округлими отворами на одному з кінців. Функціональне призначення їх точно не встановлене з огляду на відсутність подібних знахідок на інших стоянках пізнього палеоліту. Всі ж уявляється можливим, порівняти їх з такими „железами пічальників“ (пірамілювачами), виявленими на деяких стоянках цієї епохи (Костянки I, Мезин, Афонова Гора та ін.). Вони цілком могли бути використані для виготовлення дротиків і невеликих списів або для розмінення шпірі в процесі виготовлення з неї ременів. Усього на стоянці було знайдено п'ять таких трубчастих кісток з отворами (табл. II, 1). Розміри отворів можуть однакові (від 4 до 5,5 см в діаметрі) — для них характерна незадовільна вигнутість поверхні кістки.

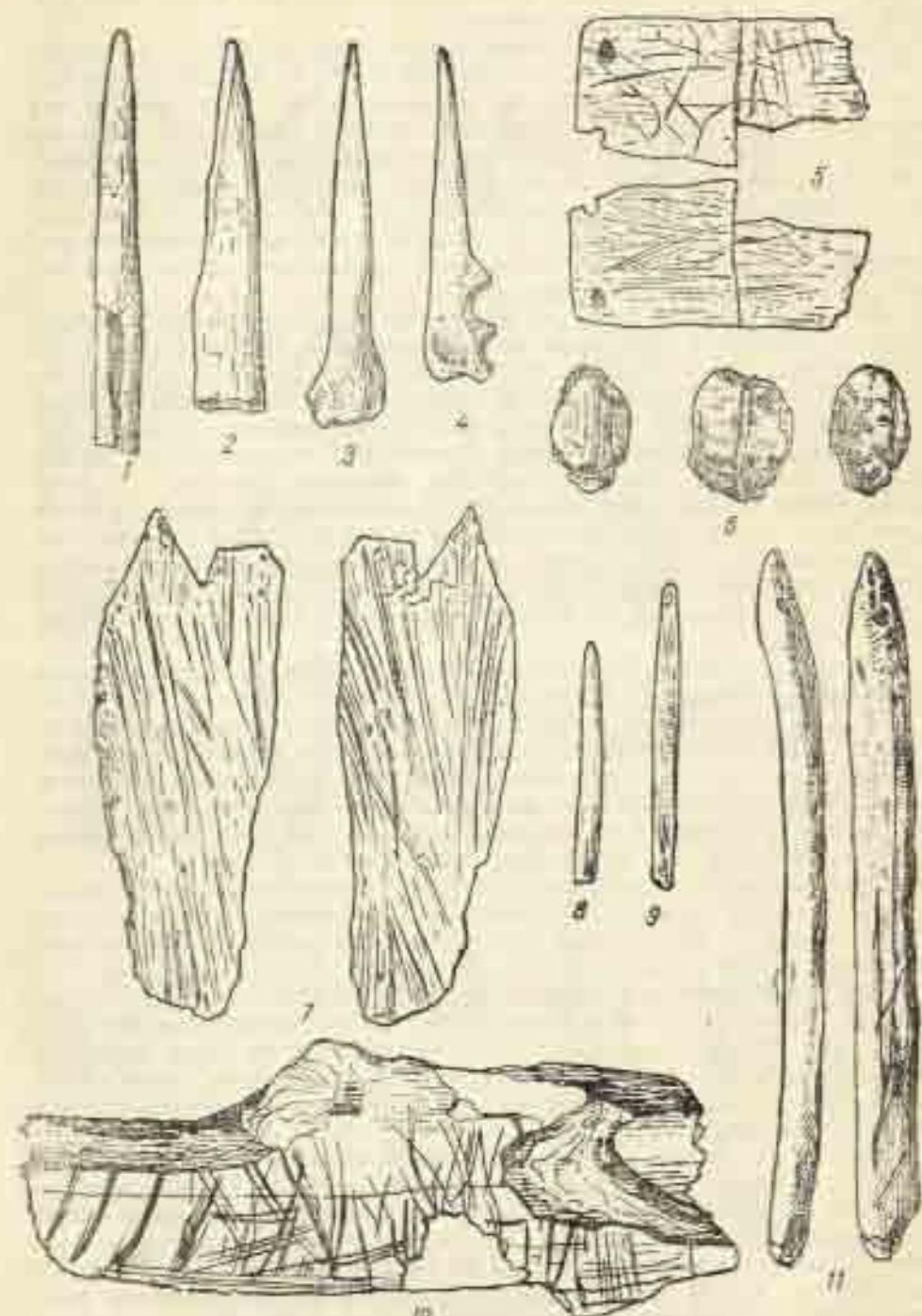
До числа знахідок, призначених яких не може бути цілком точно встановлене, належать знахідки у вигляді незадовільної ліпнаточної (табл. II, 2), виготовлені з бивня мамонта. Обидві його поверхні зберегли численні сліди довгих врізних ліній, що йдуть в різних напрямках. Вони — слідами від звариддя, яким сиребряна пластинка під час її виготовлення. Поверхні мають також заподірівку, особливо інтенсивну в ширшій частині звариддя, яка утворилася, певно, при його використанні. Довжина звариддя 10,1 см, ширина 2 см, товщина 0,3 см.

Друге звариддя у формі листка овальної форми виготовлене з стисненої трубчастої кістки (табл. II, 3). Його край загострений косими зрізами з обох боків і, як і обидві поверхні, заподіровані. Розмір частини звариддя, що збереглася, — 3,8 × 1,6 см.

Про призначення цих звариддя можна висловити тільки деякі припущення. Вони могли використовуватися як наконечники легких дротиків, чому сприяла загострість їх ширшої частини. При наявності широко розширеного колювання на дрібних тварин (песець, звєць та ін.) застосування таких легких дротиків з ніжними наконечниками здається досить правдоподібним¹.

Звертає на себе увагу також незадовільна (6 × 2,9 см) широка пластинка прямокутної форми з двома отворами, зроблені з бивня мамонта (табл. IV, 5). Пластинка збереглась тільки в пікійській частині. один кінець її обламаний і розміри частини, що не збереглася, встановити неможливо. Обламана пластинка також і по одному довгому краю, хоч і не набагато, як про це свідчить віддала від отвору на протилежному краї, який зберігся. Обламаний і ріжок пластинки, від чого отвір тут зберігся

¹ Таке є припущення зроблене проф. В. І. Громовим.

Костики из рыб.

Рис. 6 — из пла. решта — 3, 4, 5

неповністю. Можна думати, що і ні ріжках незбереженого жінка пластики було два подібних отвори. Хот призначення знахідки залишається неясним, можна уявити, що перед нами одна з прикрас — у англійській бляшці, яка, певно, служила пристрією для пояса. На лицьовому боці є численні вирізи ліній, прямі та загнуті, які вважали собою, цілком імовірно, якісь зображення, зміст і значення яких зрозуміти зараз неможливо. На окремих ділянках можна було зіткнути з допоміжовою сильної луною встановити наявність дрібної сточані з вирізів ліній. Зворотний бок пластики також мав сідіти численних зглиблених ліній. Обидві поверхні мають сліди сильної стисності та звивірок, які виникли, мабуть, під час процесу виготовлення пластики. Найближчою аналогією цій знахідці може бути бляшка з пізньопалеолітичної стоянки Мальти¹.

Разом з тим не виключено також можливість розглядати що знахідку як частину (один з кінців) кістиного браслета, отвори на яких використані для закріплення на руці, подібно до мезінського чи мальтийського браслетів.

Серед знахідок щільно відзначата також уламок налобного обручика (діадеми) з бивня мамонта (табл. II, 17) з невеликим круглим отвором на кінці, що зберігся. Подібна діадема, але зовсім інша, є в колекції матеріалів з Анджеївської палеолітичної стоянки під Курском (розвідки 1948 р.), яка зберігається в Музеї антропології МДУ. Порівнявши їх з відліковим сувійку в призначенні цієї знахідки з Супонева. Близькість їх до діадеми з походженням в Мальті².

У колекції з розвідок 1927 р. є також 13 невеликих кістяних лусок бусник (блізько 1 см в діаметрі) підчотирехкутної форми з мезінськими круглими отворами посередині. Всі вони виготовлені з бивня мамонта. Товщина їх дуже висока (не перевищує 0,2 см) і відповідає товщині пластиноч-заготовки (табл. II, 10).

Особливе місце займає невеликий уламок бивня мамонта (5,4 × 4 см) з різним геометричним орнаментом вздовж одного з його довгих боків (табл. I, 2). За своїм характером цей орнамент подібний до орнаменту мезінського "пташок" і бризлетів і може бути визначений як меандровий. Досі він відомий тільки в матеріалах з Мезінської стоянки, — тому наявність такого орнаменту в Супоневі явлює значний науковий інтерес. Важливо відмітити спільність цього орнаментального мотиву з мезінським, що підкреслює культурну і часову близькість Супонева і Мезіні, близькість, яка добре підтверджується також попідтвердженням їх кремінних виробів. Уламок був оброблений при допомозі кремінних знарядь, внаслідок чого утворилася досить грубока шніка на одному з його кінців.

Уламок бивня мамонта (8,5 × 3,5 см) з подібними глибокими тріщинами від роботи кремінними інструментами вздовж одного з країв і на частині поверхні зображеній на табл. I, 5.

Цікавим є також уламок бивня, збитий численними чімками і насічками, які утворилися, вісно, внаслідок того, що він служив своєрідною підставкою під час виготовлення кремінних знарядь і розрізання шкіри (табл. II, 7).

На табл. II, 6 зображено кусок ребра (довжиною блізько 12 см) з трьома паралельними насічками, розташованими трохи відокремлено від поздовжніх країв. Насічки знаходяться на однаковій віддалі одна від

¹ М. М. Герасимов. Розкопки палеолітичної стоянки в с. Мальта. Південно-Західний ССР. НГАІМК, вип. III, Л., 1925, стор. 85.

² Там же, стор. 121.

одної (3,5 см). В іншому випадку подібне ребро має, крім таких насічок, ще й поздовжній глибокий надпіз з другого (внутрішнього) боку. Зміст і призначення цих знарядь залишається нез'ясованим, аналогію їм можна бачити в знахідці ребра з насічками із Новгород-Сіверської стоянки¹, хоч насічок там значно більше і пісочині вони рясніше.

Рис. 2. Уламок бивня мамонта з прізвільними лініями.

Досить щільною з погляду орнаментації є знахідка невеликого уламка бивня мамонта, зображеного на табл. II, 6. На його поверхні при допомозі гострих кремінних інструментів виконане розрізлене схематичне зображення, яке дуже нагадує обриси пластири. Воно може бути поставлене в один ряд з подібною знахідкою у Тимановці, описаною В. О. Городцовым².

Незрозумілими залишаються розрізлені зображення на великому відщепі бивня мамонта у вигляді глибоких товстих ліній, зроблених гострими кремінними знаряддями (табл. IV, 10). Деякі з них збереглись лише частково, але їх напрямок свідчить про те, що вони починні були складитися своїми верхніми кінцями. Це добре видно на частині відщепу, що збереглася, де такі лінії сходяться під гострим кутом, утворюючи схематичне зображення, можливо, конусовидного предмета-жита.

Великий відщеп бивня з численними вірзинами вірзинами лініями, розташованими в незрозумілих комбінаціях, зображені на рис. 2. Невеликий уламок масивної пластинки з бивня мамонта, які вже численні насічки, зображені також на табл. II, 5.

Наприкінці треба вказати на прізвільну знахідку з бивня мамонта (табл. IV, 6). На нашу думку, це — голівка з невеликою частиною нижньої кістки антропоморфної статуетки. Хоч у Супоневі цілі статуетки не було знайдено, проте наявність їх на стоянці не може викликати сумнівів, оскільки знахідки таких статуеток від пізньоласітічних поселеннях, близьких за часом до Супонева (Мальта, Гагаріно, Костенки I, Андреєво та ін.), є досить звичайними.

¹ І. Г. Ніколаєв. Головнодерев'яна стоянка Новгород-Сіверськ. Палеонтологія України, т. 1, вип. II, К., 1947, стор. 92—93.

² В. А. Городцов. Соціально-економічний строй древних обителей Тиманівської палеолітическої стоянки. Собирательский этнограф 26, 3, 1935, стор. 7, 10.

КОСТЯНЫЕ ИЗДЕЛИЯ СУПОНЕВСКОЙ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ

Резюме

Большинство поселений позднепалеолитического времени представлено и основным временным инвентарем и остатками лесничей фауны. Лишь в отдельных случаях встречаются при раскопках изделия из кости и рога, являющиеся важными источниками для освещения разночтенных сторон хозяйства и быта обитателей этих поселений. К числу последних принадлежит и Супоневская стоянка на Десне, в окрестности г. Брянска, исследованная в 1926—1928 гг.

Остатки костей указывают на довольно разнообразный мир животных, обитавших в окрестности стоянки в бывших объектами охоты (мамонт, носорог, медведь, волк, бык, северный олень, росомаха, заяц, лесен и др.), явившейся основным источником существования древних обитателей этой стоянки.

В культурном слое имелись скопления специально отсортированных бивней и крупных костей мамонта, служивших запасом материала для производственных целей.

Обработанных костей из раскопанной части стоянки было обнаружено около 200 экземпляров. Большинство их приходится на обломки бивней и костей со следами обработки, законченных изделий — значительно меньше.

Весьма интересны способы попарного и пролопального расщепления материала с целью получения различных заготовок. В первом случае применялся способ «круговиц» подрезывания (табл. I, 1, 6), во втором — простое сбивание пластин с куска бивня при помощи сильных боковых ударов (табл. I, 3, 4) или прорезывание глубоких борозд, заключающих между собой пластинки нужных размеров (табл. I, 1). Прорезывание этих борозд производилось специальными кремневыми инструментами — решетами и режущими остряями (табл. III, 11, 14, 18—21).

Наиболееную группу изделий составляют проколки и иголки, изготовленные в большинстве случаев из пластинок бивня мамонта или из мелких трубчатых костей (табл. IV, 1—4, 8, 9, II, 9).

Наличие в коллекции большого количества кремневых проколок с очень точной работой острием (табл. III, 6—8, 10, 12, 13, 15—17) дает основание полагать, что значительная часть иголок имела ушки с отверстиями.

Близким к изделиям этой группы является крупный наконечник дротика (табл. IV, 11).

Особую группу изделий представляет серия трубчатых костей с круглыми отверстиями на утолщенных концах (табл. II, 1). Их можно поставить в один ряд с так называемыми «желтами настальниками» (выпрямителями), известными из других поселений этого времени (Костенки I, Мезяк, Афонова Гора и др.).

Из числа предметов украшения следует назвать обломок пластинки из бивня мамонта с круглыми отверстиями по углам (табл. IV, 5), являющейся, повидимому, частью браслета, обломок диадемы (табл. II, 11).

и плоские бусы (табл. II, 10). На многих предметах имеется резной орнамент, выполненный острыми кремневыми инструментами. В одних случаях он является результатом работы на них (табл. II, 7), в других получился в процессе обработки самого предмета (табл. II, 2, IV, 7), в третьих, возможно, имел определенное условное значение (табл. II, 5, 6, 8, 9, табл. IV, 5, 10, рис. 2).

Весьма важной является также находка на стоянке небольшого обломка бивня мамонта с геометрическим орнаментом (табл. I, 2), близким к орнаменту Мезинских изделий.

ПОВІДОМЛЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

Е. О. СИМОНОВИЧ
(Ленінград)

*Tiny structure of the first century of the Christian era
on the south bank of the Bug*

МЛИНОВЕ СПОРУДЖЕННЯ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ н. е. НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

У 1949 р. загоном Середньобузької експедиції Інституту археології АН УРСР були проведені пробні розкопки на поселенні перших століть н. е. між сс. Синицякою (булою Молдаванкою) і Сабатинівкою, розташованому надовж південного схилу погого правого берега р. Синиці¹. В закладеному на поселенні шурфі і двох розкопах загальною площею 57 м² культурний шар починається від самої поверхні і не простягувався глибше 0,70—0,80 м.

Для першого розкопу була вибрана ділянка на схилі приблизно за 75 м від р. Синиці. Вже в чорноземі було виявлено розвал обпалених кусків глиняної обмазки, яка залигала рівним шаром (на глибині 0,40 м) в північній частині розкопу і майже виходила на поверхню в південній (глибина 0,10—0,20 м). Розвал мав неправильну округло-прямокутну форму (максимальні розміри його 5,30 × 6,40 м) і був прізвісаний з півночі на південь. На кусках обмазки, які часом досягали 0,20 м в діаметрі, були відбитки прутів 1—2 см товщиною і неточистих (блізько 10 см) стовпів. Як від цих стовпів в чорноземі неможливо було простежити. Однак, без сумніву, на місці розвалу була иземна будівля стовпової конструкції, з стінами, сплетеними з прутів і обмазаними товстим шаром глини. Будівля була знищена пожежею, про що свідчать обпалені куски обмазки з відбитками обвуглених прутів. Крім того, серед кераміки є багато фрагментів, які потріскались від вогню. Кілька посудин було всередині житла, коли будівля занадала; вони піддаються в певній мірі відновленню. Слідів печі тут не виявлено.

В південно-східному кутку розвалу обмазка залигала не сушільним шаром, а окремими ділянками, утвореними, мабуть, в результаті навмисного II розгрібання. Тут і була виявлено млинове спорудження, яке складалася з великого циліндричного каміння, поставленого в круг, діаметром блізько 1,5 м з жорном посередині (рис. 1). Простір між каменями великого розміру (0,20—0,30 м) був заповнений більш дрібними каменями та уламками стінок великих товстостінних посудин. Проміжки, які залишалися, були замазані глиною. Нижнє жорно (нижник або лежак), як уже згадувалось, вищне в центрі спорудження. Лежак був зроблений з місцевого граніту, виходи якого є напроти поселення на другому березі річки. Форма жорна неправильно ромбічна (0,36 × 0,40 м). Поверхня рівна і шорстка, посередині є випуклість, в якій зроблена конічна ямка глибиною блізько 3 см. Верхнє жорно (верхник або бігун)

¹ Про існування цього поселення заявив А. В. Добропольський, який раніше працював в Сабатинівці. Цим про поселення стало відомо після розшукуваньїх поїздок В. М. Данилевського і М. Л. Майдреніча.

не виявлено. Очевидно, після пожежі обмазку розгребли і верхнє жорно знишили, щоб використати його в іншому місці.

Під описаним спорудженням була виявлена субструкція, яка являла собою свого роду фундамент з невеликих каменів та уламків масивних посудин, укладених прямо на землю. Вони повинні були піддавати верхнім каменям вимостки певний період, в основному в напрямку до лежання. Виміток становив камінь з півничного боку, на який, очевидно, вигрівалось борошно. Для вигрівання борошна була, мабуть, призначена

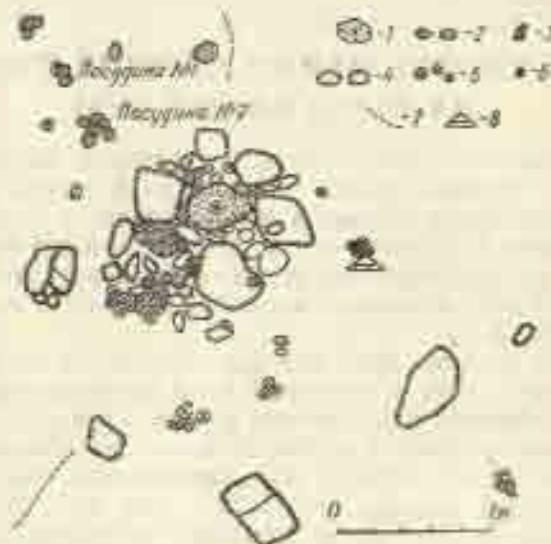

Рис. 1. Млинове спорудження из поселенії
в с. Синицькі.

1 — камін; 2 — кераміка; 3 — хітка для
вигрібання борошна; 4 — камені; 5 — обмазка;
6 — уламок скла; 7 — межа розташування об-
мазки; 8 — залізний ключ.

широке кістка тварини, знайдена на поверхні млинового спорудження, інакше якого на віддалі близько 1 м з південного і східного боків окремо дежали дуже масивні камені неправильної форми, висотою 0,15 м, два з них досігали довжини 0,50—0,60 м.

Правильне (по кругу) розташування каменів свідчить про те, що воно не було порушене. В ці масивні камені могли виграти стоянка або жердини. В усіому разі, камені, які оточували описане спорудження, без сумніву, мали з ним певний зв'язок.

З рівні залигання розташування посудин і описаного спорудження можна досить точно судити про положення земляної підлоги та рівень стародавньої поверхні ґрунту. Давні півелювання переконливо показують, що підлога і поверхня ґрунту збереглися. В чому ж виникла незадовільності будівля з використанням спорудженням? Нам здається, що останнє було вже поза будівлею. Так, у всіому разі доводиться думати у віднині мисливих каменів, які не були навіть зачеплені при розташуванні обмазки. Найбільш правдоподібно, що млин був виміщений під окремим плавісом недалеко від входу в господарську будівлю, де, очевидно, зберігалися запаси.

Трохи пізжче від підлоги будівлі в західній частині розкопу було виявлено ще одне склепіння спорудження. Це були камені, розташовані в ряд і поставлені один на одного. З боку схилу їх підпирала земля, внаслідок чого окрім каменів зберегли своє вертикальне положення. В закладеному в західній стороні розкопу розкідувальному шурфі (довжиною 20 м) цей ряд каменів продовжувався, йдучи під стіну розкопу. В шурфах із східного боку, приблизно на лінії продовження кладки, лежали окрім розрізані камені. Найбільш імовірно в цьому ряді каменів вбачати залишки кім'яної огорожі, покладеної насухо з пісчанкою землею.

Огорожа з каміння навколо якогось простору, затримуючи води, що текли з схилу, досить швидко запливала і засипалася землею. Для створення млинового спорудження частини огорожі з східного боку розкопу була, очевидно, розібрата, і каміння використано для будівельних цілей. Інша частина огорожі біля стіни господарської будівлі в західній частині ціліла.

Серед каменів огорожі, так само як і в описаному спорудженні в цілому, зустрічались уламки кераміки культури полів поховань (табл. I, 1).

Невеликий за площею розкоп II був закладений більше до р. Синіці віддалі близько 50 м від неї. Тут на глибині 0,20 м виявлено склепіння каменів, що являли собою, як виявилось після дальніої розчистки, залишки печ-кам'янки. Найбільш масивні з них концентрувались у східній частині і мали розміри 0,25—0,30 м в діаметрі. В цілому камені утворювали неправильний чотирикутник з незамкнutoю південною стороною в напрямку до річки. Очевидно, зверху піч була відкрита. На жаль, стінки печі збереглись лише на невеликій висоті внаслідок неглибокого занурення; в результаті оранки вони були зруйновані.

Черінь печі був викладений невеликими каменями з слідами дії вогню, які прилягали, однак, нешльго один до одного. Таке розташування каменів череня виявлено в подібній печі, відкритій в Луцькій Врублівській у розкопі III. Очевидно, така будова допомагала більш стійкому положенню посуду. Можна припустити, що піч знаходилася поза житлом, оскільки навколо неї слідів підлоги знайти не вдалося. Над піччю в землі, а також всередині II і між каменями печі зустрічались уламки кераміки культури полів поховань (табл. I, 3, 12, табл. II, 3, 16) і уламки кісток.

Кераміка та інші знахідки

Як і в усіх подібних пам'ятках, кераміка і тут становила переважну частину знахідок. Всі вони зроблені на гонтарському крузі і поділяється на дві категорії — з ширсткою та лощеною (переважно сірголинією) поверхнею. Приблизне співвідношення обох груп дають підрахунки уламків кераміки в розкопі II на ділянці площею 12 м². Тут було 82 уламки кераміки з ширсткою і лише 13 уламків з лощеною поверхнею, 4 уламки належали амфорам.

Приблизно така ж пропорція простежена в розкопі I. Таким чином, дощена кераміка становила близько 10—12% всієї кількості уламків.

Серед форм посудин розкопу I перш за все зберегло уніку наявність хількість горшків і особливо посудин для зберігання запасів, фрагментів від великих тиристичних посудин — корчаг та амфор. З уламків можна засудити, що вони належали не менше як до 14 різновидностей корчаг. Найбільш повне уявлення про посудини цього типу дають уламки з суб-

структурі жорна. У нас наведені два уламки величезних корчаг: «ріпглиняно», неорнаментованої (рис. 2, 7) та жовтоглиняної, оздобленої двома валиками з косими плавднами, які мають різний похід (рис. 2, 8).

Ще один фрагмент корчаги з субструктурою млиневого спорудження дуже пікавий за технологічними ознаками. Вапаковий відкол валика

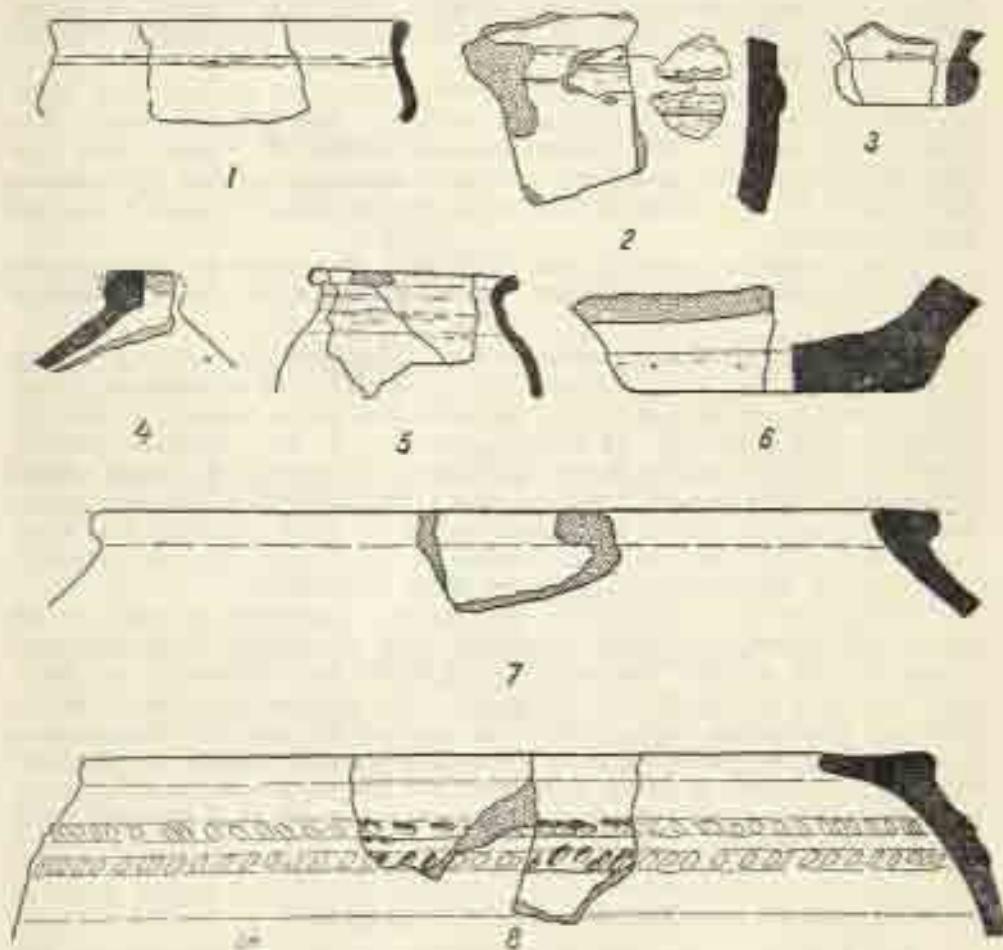

Рис. 2. Уламки керамічного посуду з поселення в с. Луш-Брублішчай.

показує, що його було наливано на місце, де перед цим проведено горизонтальний жолобок, що мав сприяти міцності прикріплення валика (рис. 2, 2). Крім описаних способів орнаментації, корчаги оздоблювались рядами врізаних паралельних ліній, виконаних гребінкою. Багаторядна хвиляста лінія, що так часто зустрічається в поселеннях на Дністрі, в цьому районі, однак, мало розповсюдження.

У нашому матеріалі уламок корчаги, орнаментований сполученням однорядних зигзагів, поділених горизонтальною прямую, відомий з підйомних зборів (табл. II, 4). Про масивність дніщ цього роду посуду говорять два уламки, які також походять з субструктурою жорна (рис. 2, 6).

Серед жаменів огорожі було знайдено масивний край корчаги чорного кольору, недбайливо сформований (табл. I, 1). Цей уламок цілком збігається з вінцями, знайденими в субструкції.

Весь посуд описаного типу зроблений з специально приготовленої глини з домішкою середньо- і крупнозернистого піску. Глина добре промішана і рівномірно випалена.

Серед горшків для варіння іжі можна виділити два типи. Один з них має круглі піділки (табл. I, 2, 3, 9), другий — більш пологі (табл. I, 4—8, 10—12). Цікаво, що в оформленнях вінців горшків обох типів в ріді випадків не збігається. У горшків першого типу переважно зустрічаються потовщені округлі вінці. Серед горшків другого типу, крім згаданих, зустрічаються інші форми вінців, що знаходять собі аналогії в лисі Київської Русі. Це, зокрема, відігнуті вугласти вінці (рис. 2, 5; табл. I, 3), посудина з трикутними вінцями та „карнізиком“ (табл. I, 6, 8). Також дуже цікавий екземпляр з виступом по верхньому краю відігнутих вінців (табл. I, 4). Орнамент на горшках дуже скромний — це паралельні врізані лінії та слабо видалені валики, проведенні на підліках (рис. 2, 5; табл. I, 7, 9). Нижня частина горшків часто покрита шербінами. Дно переважно зроблено у англіді підставної плитки. Матеріал, з якого зроблені обидва типи горшків, аналогічний це гіра глини, з домішкою дрібно- і середньозернистого піску. Однак серед горшків з подільськими підліками зустрічаються посудини іншого вищалту, про якому вони дістали жовтий колір.

Крім описаних видів посуду, в значно меншій кількості зустрічаються уламки іншої кераміки. Це, перш за все, миски, які відрізаються різноманітністю форм.

З субструкції жорна походить миска-кришка, зачійана для поселень чернігівського типу (рис. 2, 4).

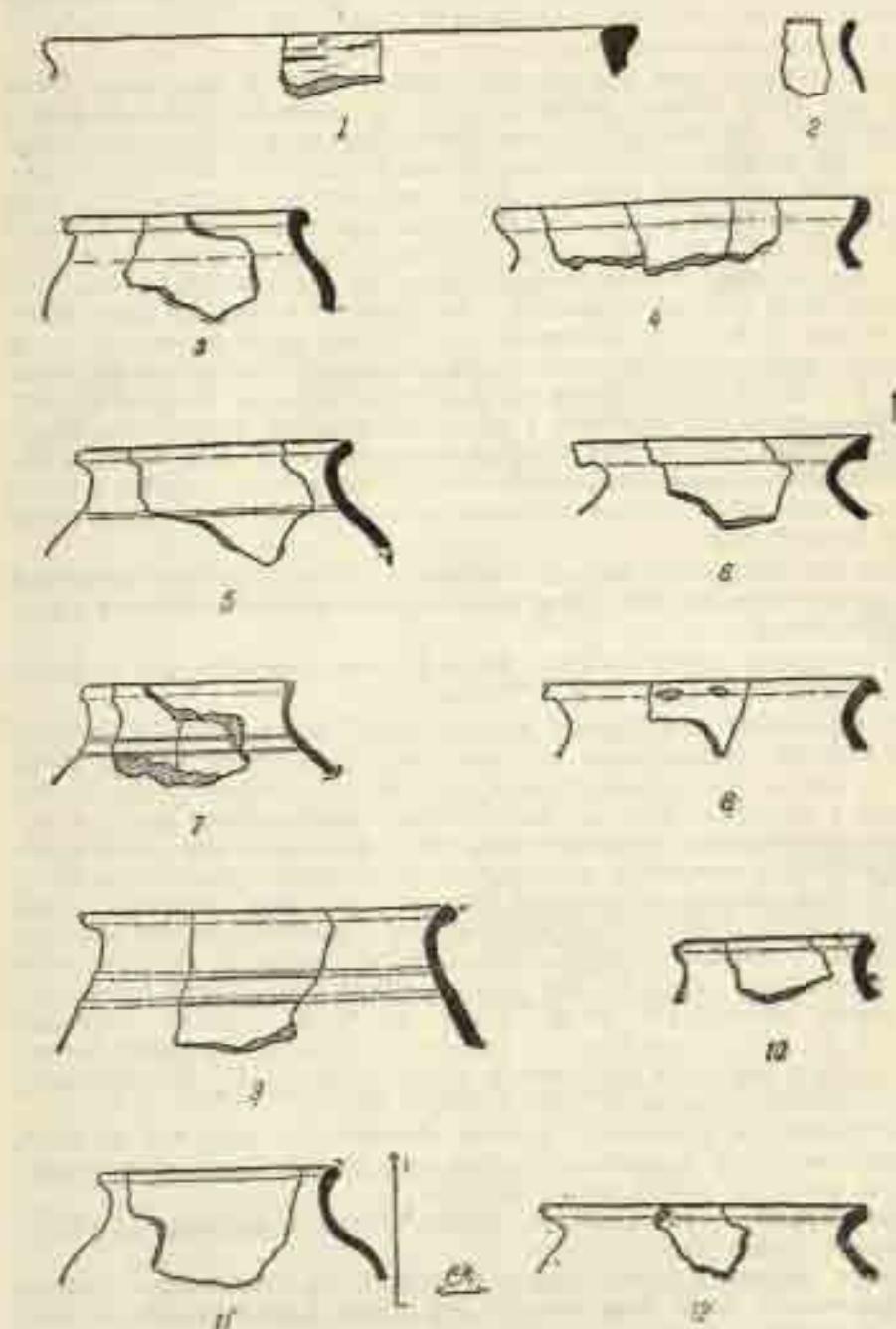
На млиновому спорудженні лежала миска іншого типу, з великим цієї відігнутими потовщеніми вінцями (рис. 2, 1). Інша миска, чорна і лощена, також була орнаментована валиком під вінцями (табл. II, 14). Осторожні, з північного боку, знайдена лощена жовтоглиняна миска з вертикально поставленим врізним краєм. На межі перегину бікінічного тутуба миска була оздоблена проведеними навкіс канелюрами (табл. II, 1). Друга велика лощена сироглиняна миска з плоским широким краєм була знайдена недалеко від посередини між уламками глинистої обмазки. Під вінцями в матовій смузі прокладено лізаг (табл. II, 11). Дно обох мисок, відновлених повністю, має кільцеву підлогу. Інша миска з розкопу I мала також сформовані вінці, однак не була покрита лощінням (табл. II, 2). Зигзагоподібними лощеніми лініями орнаментувались інші миски з округлим потовщеним краєм (табл. II, 3). В підйомному матеріалі є миска відкритого типу (табл. II, 15).

Нечіщені на поселенні і уламки глечників. За весь час розкопок було знайдено лише 4 фрагменти ручок, оздоблених подовжніми жолобками, які звичайно мають ручки глечників.

Про наявність кубків можна судити тільки з єдиного фрагмента з розкопу I (табл. II, 9).

Миски, глечики і кубки, судячи з аналогії та з виявлених експедицією фрагментів, іноді були покриті лощінням. Орнаментація їх складалася з лощених зигзагів та сітки, проведених по залишенні матової смузі, що охоплювала посудину в верхній частині. Фрагмент чорної лощеної миски (?) з відігнутими вінцями орнаментований по підліках відбитком подвійного штампа-розетки (табл. II, 12). Шлаком подібний

ТАВЛИЦЯ 1

Рей з послання первих сподій з. е. на Інадіоному буз.

орнамент з подвійними розетками відомий на уламку чорної лощеної миски з Мар'янівки (на Південному Бузі).

Найхарактернішою рисою орнаментації кераміки Побужжя є оздоблення посуду косими насічками та майже повна відсутність орнаменту у вигляді карбованого пунктиру. Для підтвердження можна привести ліпаний чорний кубок з поховання № 5 в с. Данилова Балка. Біконічний кубок лише по межі перегину тулуба вкритий косими насічками. Це є показовим, бо добре відомо, що в культурі полів поховань у Подністров'ї і Західній Україні саме кубки найчастіше були вкриті карбованим орнаментом, виконаним зубчастим колишатком.

На лівому березі р. Синії на віддалі близько 1 км від описаної пам'ятки, на другому пам'ятному поселенні, в с. Синицівці (кол. Молдаванці), був піднятий уламок чорної лощеної посудини з косими канелюрами по межі перегину тулуба. На ребрах між канелюрами, там, де в ряді випадків, наприклад в Подністров'ї (с. Вороновиці), про карбоване пунктир, були нанесені косі насічки шильового орнаменту. Доказом самобутності ряду рис бузького посуду перших століть н. е. є уламок днища жовтоглиняної посудини на підставі плитці, знайдений і на поселенні між Синицівкою і Сабатинівкою. Нижня частина дна посудини, що виступає, була орнаментована косими насічками (табл. II, 13). Єдина аналогія подібного роду знайдена ж таки походить з Побужжя. Це нижня частина миски, знайденої десь в районі Звенигородки, що зберігається в Уманському музеї. Однак там насічка по краю кільцевої ніжки, який виступає, не так яскраво виявлена¹.

Повертаки до характеристики наших матеріалів, відзначимо, що, крім описаних способів орнаментації, тут зустрічається дуже цікава обробка нижньої частини посуду з широкими вертикальними площинами (табл. II, 16). Ця орнаментація розповсюджена більш широко і поширені з Причорномор'ям та дністровсько-бузькими пам'ятками. На дослідженому нами поселенні було знайдено значну кількість уламків кераміки, яка походить з Причорномор'я. Біля краю розвалу лежали уламки роздягленої амфори. Пожежа дуже пошкодила рифлені стінки амфори і зробила неможливим поновлення її затяльного вигляду. На млинозему споруджені і біля цього виявлений уламок червоноглиняних амфор. Тут знайдено коричнюватий уламок амфори з заглибленим посередині дна (рис. 2, 3). Осторонь, з південно-східного боку, лежав уламок амфори з бузькою шийкою. Рифлені уламки стінок амфори знайдені і серед розваленої обмазки біля печі-кам'яниї «розкопі». І також знайдені уламки вузькогоргих амфор III—IV ст. ст. н. е.

Серед інших знахідок на поселенні слід відмітити залиші предметі: фрагментований ніж (табл. II, 10) та ключ (табл. II, 7) типу, який був в побуті на дуже великій території в перші століття н. е.

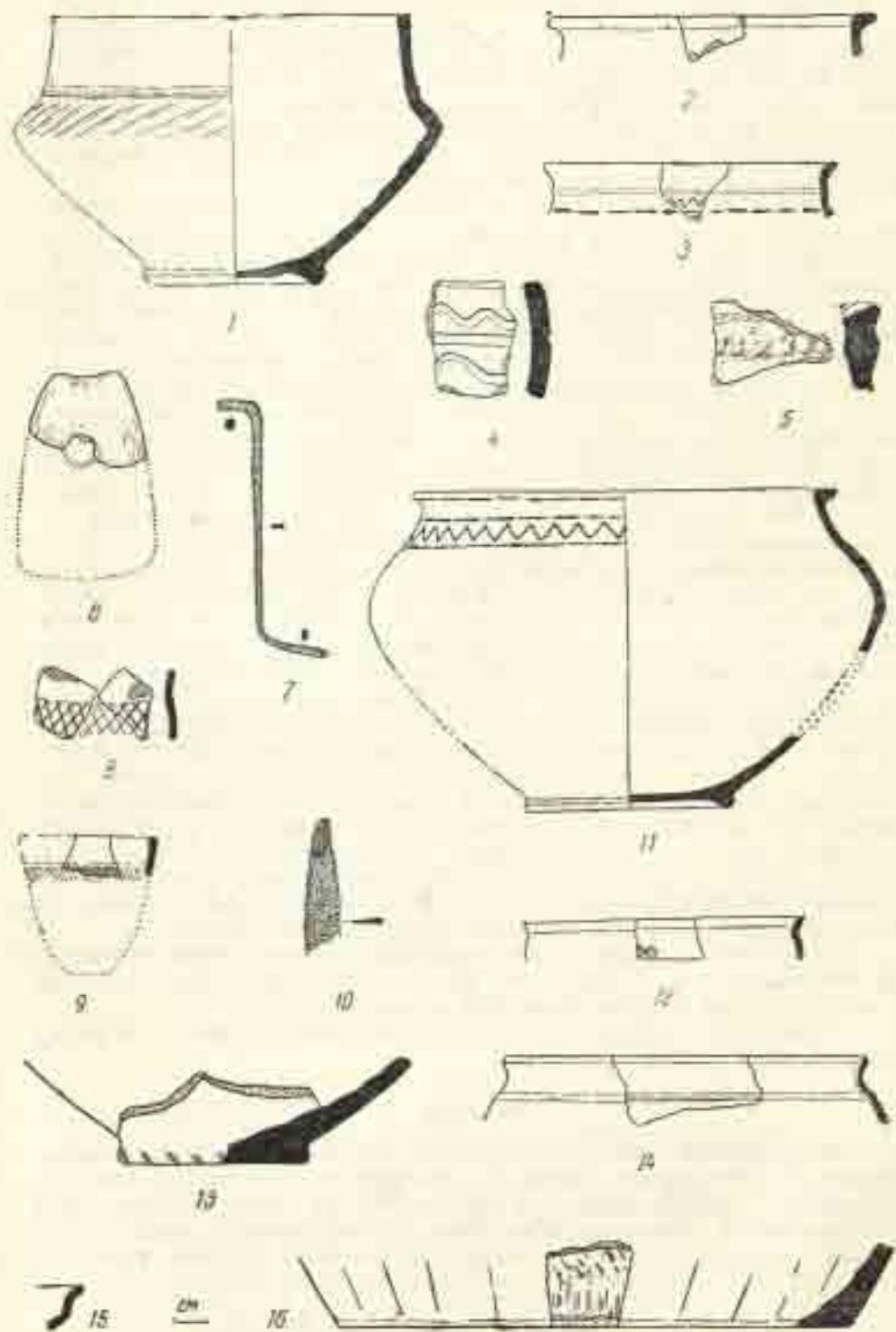
Уламки скла невизначених розмірів не дозволяють судити про форму посуду, якому вони належали.

Висновки

Отже, жителі древнього поселення між с. Синицівкою (Молдаванкою) і Сабатинівкою займались землеробством та скотарством, про що свідчать архідеки млинового спорудження та кістяні залишки. Крім того, населення займалось рибальством, про що говорить знахідка глиняного грузала для стін, знайденого в північній частині розкопу I (табл. II, 6).

¹ Фонди Уманського краєзнавчого музею (№ 119) 400. 13.

ТАБЛИЦА II

Реч з поселення перших століть н. е. за Піківському буз.

Склад кераміки на розкопі I підтверджує припущення, що на місці розвалу обмазані було кілька господарські приміщення.

Збіг форм окремих посудин млинового спорудження, з одного боку, з керамікою, знайденою в кам'яній огорожі, показує, що ці спорудження не були відділені скільки-небудь значним проміжком часу (порівн. корчаги рис. 2, 2, 7; табл. I, 1).

Збіг форм кераміки та ІІ орнаментів підтверджує віднесені під I розкопи II і млинове спорудження синхронними пам'ятками (порівн. рис. 2, 5 і табл. I, 3).

Уданими признаком I місцевої кераміки у поєднанні з іншими знахідками доводять принадлежність даної пам'ятки до III—IV ст. ст. н. е. Цілком імовірно, більш точно — до межі цих століть. На поселенні поряд з фрагментами кераміки, типовими для більш раннього часу, є у великій кількості посуд, широко відомий в пізніх пам'ятках черняхівського типу. Наприклад, корчаги з пластичною орнаментацією, горшки, звичні шербінами, оформлені винеси горшків близькі до посуду епохи Київської Русі. Також типова подібність мисок, орнаментованої косими кавелюрами по межі перегину тулуба (табл. II, 1), до знайденої в Ягнитині пізньої пам'ятки культури полів поховань.

Уданими вузькогорлими амфорами і фрагмент глечика з червоним покриттям відповідає датуванню III—IV ст. ст. н. е.

Вивчення кераміки з поселення в Шолому, враховуючи сусідні побузькі пам'ятки, дає нові риси, що підтверджують специфіку локального варіанта культури полів поховань в середньому Побужжі.

В той же час на основі вивчення кераміки й інших знахідок розглянутій пам'ятки є від підстави включати дане поселення в культурну єдність полів поховань черняхівського типу. Відмінність побузьких пам'яток простежується на деталях, а основні риси культури збігаються з наддніпрянськими (наземні напівземлянкові житла, форми горшків, мисок та ін.).

Особливо важливою є знахідка млинового спорудження. До цього часу не було відомо, яким чином проводилася помел зерна на поселеннях черняхівської культури. Якщо для скіфського часу досить добре були відомі знахідки зернотерок, а для часів Київської Русі — жорен¹, то про техніку розмелу зерна на початку нашої ери можна було тільки робити припущення.

Оскільки на Україні в пам'ятках перших століть н. е. ми не знаємо спорудження, подібних до описаної вище знахідки, постало питання про шукання аналогій. Найбільш добре вивчені способи розмелу зерна в Греції та Римі. Як пише П. Н. Шульц, у Римі в знаряддях промислової обробки зерна зернотерка змінюються ручними і тяговими жорнами і останні вже частково в часі імперії замінюються водяним млином², який з'являється вже в І ст. н. е., але широке застосування вже в ІІІ—ІV ст. ст. Шо торкається вітряних млинів, то вони з'явилися у пізньому часі — в епоху середньовіччя³. Таким чином, в Римі на початку нової ери в основному користувалися ручними або тяговими жорнами.

¹ В. А. Рибаков, Жернови Вишневецької городиці, КСНІМК, вид. XI, стор. 15—19; М. Каргер. Розкопки у Києві в 1946 р. Археологічні пам'ятки УРСР, т. 1, 1948, стор. 12.

² П. Н. Шульц, Техніка античного роботодавництва, Сборник «Очерки истории техники доказательственных формений», вид. АН СССР, 1936, стор. 147.

³ М. Е. Сергеєнко, Помпей, вид. АН СССР, 1949, стор. 104.

Загальною рисою млинів цього часу є вживання двох кам'яних жорен, основного нерухомого (лат. *stator*, лежак) і обертового верхнього (лат. *castellus*, бігун). Не говорячи вже про добре відмінні поміщеські млини з плосконусним та звивинним жорном¹. Інші типи млинів, що вживалися в Римській імперії, мало подібні до нашого. Для того щоб з цьому переконатися, досить порівняти відповідні дані, наведені в словнику Даремберга², чи зображення римських млинів на барельєфах того часу³. В римських укріплених поселенях, які довго існували на території „варварської“ Європи, знаходять велику кількість ручних млинів.

Рис. 3. Древний словенський млин (близько X ст. н. е.) з Рязанії Лужицької області. — за Л. Нідерле.

Л. е. А. Гетце визначив серед ручних млинів ряд типів. Найбільш близький до нашої знахідки тип „млин з випуклим підложжям“ (*Unterlage*), тобто випуклим нижнім жорном і двоягнутим верхнім. Діаметр такого жорна 30—40 см. Нижнє жорно тут рідко має насрізний отвір, але в більшості випадків має заглиблення, в яке входить штифт. Верхнє жорно має в такому випадку отвір в центрі, який повинен бути досить великим, бо такий отвір слугує не тільки для закріплення сполучного штифта, але й для засипання зерна.

Подивимося тепер, як стоять питання з млинами у слов'ян. На думку відомого чеського археолога Л. Нідерле, „у слов'ян подібні млини (ручні млини. — Е.С.) знаходять тільки в кінці візничеської епохи“⁴, тобто в X—XI ст. ст⁵. Цей факт, як вважає названий автор, підтверджується даними моїн і археології. Які це дані, він не вважає потрібними викладти. За свою будовою такі млини, говорить Л. Нідерле, не відрізняються від існуючих донині у відсталих районах (наприклад, в Карпатах).

Наведений ним малюнок однієї такої знахідки (з Рязанії в Лужицькій області), датованій приблизно межою I—II тисячоліть н. е., зображає круглу вимостку з плоских каменів, щільно пригнаних один до одного (рис. 3). Центр вимостики займає кругле жорно. Лінзооподібний верхній покладений на вгніту поверхні нижнього жорна. Мука з-під жорен висипалась на згладану площину, де й збиралася⁶.

Власне, така ж округла врітка в землю вимостка була представлена і в нашій знахідці. Таким чином, хоч в певних деталях описане цими вище млинове спорудження часу полів поховань відрізняється від знахідки в Рязанії, все ж є підстава розглядати нашу знахідку як родоначальну форму для слов'янських млинів даного типу.

¹ М. Е. Сєргієнко. Помірн. вид. АН ССРР. 1949, стор. 104, рис. 28, стор. 106, рис. 22.

² Ch. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines, Vol. III.2, Paris, 1904, стор. 1990—1991.

³ O. Jahn. Darstellungen antiker Reliefs., Berichte über die Verhandlungen der Königlich-Sächsischen Gesell. d. Wissenschaft., B. XIII, Leipzig, 1881, стор. 340—348.

⁴ L. Niedere. Manuel de l'antiquité Slave, vol. II, Paris, 1926, стор. 198.

⁵ Там же, стор. 197, рис. 57.

Значний інтерес в цьому розумінні становлять дані етнографії. Ще в середині минулого століття на Україні вживалися млини з жорнами, які приводилися в рух відами¹.

Отже, базуючись на сучасних етнографічних свідченнях і маючи на увазі дані розкопок, можна твердити, що в південних районах у слов'ян були ужитку млинові спорудження у вигляді округлої амфостки з жорном посередині, яке мало іноді неправильну форму. Реконструюючи, на основі наведених аналогій, спорудження з розкопу I між Синицівкою і Сабатинівкою, можна припустити, що в нього верхнє жорно-бігун повинне бути плоским знизу і мати посередині насірізний отвір для занесення зерна. В рух воно приводилося однією людиною, тому що його розміри були невеликими і не перевищували діаметра лежника, тобто 0,45 м; чи обертання провадилось з допомогою короткої ручки, вправленої в бігун, чи з допомогою довгої жердини, що була одним кінем прикріплена в жорні, а другим — при'язана до стелі на висоту — твердити не можна. Однак ручки останнього типу найбільше розповсюджено в ручних млинах часів Київської Русі і широко відомі з етнографічних матеріалів.

Судячи з розкопок інших аналогічних поселень, полів поховань, далеко не в кожному будинку був такий млин, тим більше, що виготовлення його вимагало певного мистецтва і навичок по обробці каменю. Побудова млинового спорудження вимагала зусиль цілого колективу, якому цей млин і належав. Тому, очевидно, спорудженням між Синицівкою і Сабатинівкою користувались декілька сімей.

Треба сподіватися, що західка млинового спорудження між Синицівкою і Сабатинівкою не залишилася поодиноким явищем серед пам'яток культури полів поховань. Неодноразово на поселеннях цього часу знаходили жорна, не знаючи точно, чи можна вважати, що вони належали населенню перших століть н. е.

Э. А. СЫМОНОВИЧ

МЕЛЬНИЧНОЕ СООРУЖЕНИЕ ПЕРВЫХ ВЕКОВ н. э. НА ЮЖНОМ БУГЕ

Резюме

В 1949 г. отрядом Среднебугской экспедиции Института археологии Академии наук УССР были произведены раскопки на поселении первых веков н. э. между с. Синицевкой (б. Молдаванкой) и Сабатиновкой.

Особый интерес вызвала находка мельничного сооружения III—IV вв. н. э., представлявшего собой окружную площадку, сложенную из камней и обломков глиняной посуды, промежутки между которыми были промазаны глиной. Середину площадки занимал гранитный жернов неправильной ромбовидной формы. Верхний подвижной жернов не обважен, — вероятно, жители использовали его в другом месте.

Мельничное сооружение было расположено под извесом, у стены наземной хозяйственной постройки, погибшей во время пожара. Значительную часть керамического материала составляли обломки сосудов

¹ П. Ляпин. Описание разного рода мельниц, находящихся в Малороссии. ЭКМГИМ. XVII. 1845, стор. 120.

для хранения запасов (корчаги и амфоры). Анализ керамики и других находок показывает высокий уровень ремесленного производства этого времени. Ряд своеобразных черт керамики подкрепляет мнение о специфике локального варианта черняховской культуры Побужья в первые века н. э.

Отсутствие аналогий нашему мельничному сооружению в Риме и его галльских и германских провинциях указывает на местное происхождение подобных мельниц. Они являются родоначальным типом, характерной представительницей которых в славянских землях на рубеже I—II тысячелетий н. э. является находка в Резаках, Лужицкой области.

Значение нашей находки особенно велико потому, что она первые показывает, как производилось размельчение зерна у ранних славян в первые века н. э., и свидетельствует о том, что с древнейших времен на поселениях культуры полей погребений появляется своеобразная ручная мельница.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

На Харівському скарбі

ХАРІВСЬКИЙ СКАРБ

12 вересня 1949 р. в урочищі Трифон біля с. Харівки, Зіньківської сільськради, Путнівського району, Сумської області було викорано скарб золотих та срібних речей, які знаходилися у розбитому плугом горшку.

Урочище Трифон знаходиться на південній межі с. Харівки, безпосередньо над берегом р. Сейма. Воно являє собою незначне підвищення, більша частина якого залишається під час весняної повені. Місце, де був знайдений скарб, як оповідають старожили, залишається лише під час сильних злив.

Тут було закладено розкоп розмірами 10×10 м, на якому виявлено: одну срібну позолочену підвіску, півовину срібної опуклої серги, срібне кільце від такої ж серги, срібне кільце, мабуть, від пояса, з двома хомутиками, один з яких золотий, та 18 черепашок *Surgaeus moneta*. Тут же зустрічалось досить багато уламків ліпних шкідлов. В одному з них (дениші) знаходиться срібний браслет. При камеральній обробці з'ясувалось, що уламок горшка, від якого був скарб, відповідали дещо, де було знайдено браслет.

Від розкопу було проведено вздовж тракторної борозни траншею шириною 2,5 м і довжиною в один бік 80 м, в другій — 20 м (проти руху трактора). Траншея досліджувалась до глибини 0,3 м, тобто на глибину зрушеного плутом шару ґрунту. В ній на різних віддаленнях одна від одної були знайдені черепашки *Surgaeus moneta*; за 39 м від місця скарбу виявлено чотири антропоморфні фібули, що лежали на самому дні борозни, обгорнуті срібним ланцюжком; за 47,5 м від місця скарбу в одиному шарі трапився сильно деформований плутом пустотілий срібний браслет; за 63 м знайдено небагато срібних шайб гравані. Чотири вистотілі срібні браслети, які, за словами трактористів, при обмиванні упали в річку, знайти не вдалося.

Таким чином, у населенні, а також внаслідок наших розкопів була зібрана такі речі: чотири золоті серги, дві срібні серги, дві дужки від таких серг, п'ять срібних плоских підвісок, десять срібних браслетів, п'ять шайб гравані та чотири уламки таких граванів, шість антропоморфних фібул, срібний ланцюжок, чотири чистини від поясного набору, 110 черепашок *Surgaeus moneta*. Загальна вага золотих речей становила 33 г, срібних — 1484 г.

При проведенні розкопів було в'яснено, що на урочищі Трифон знаходилося давнє поселення із залишками наземних жител та керамікою, що дуже нагадує собою кераміку з могильників та поселень корчаківського типу. В розкопі на місці залишків скарбу були простежені залишки глиняної долівки та численні уламки глиняної обмазки з відбитками переплетеної залізної доді.

знаходилось велике скупчення кераміки, що лежало на глибині 0,25—0,4 м майже суцільною масою. В основному тут були дещо посудин та інші стани, вінець було дуже мало. Із зібраних уламків реставровано одну вазоподібну посудину з округлими бочками та відгинутими кінцями, з вдавлінами по зовнішньому краю.

Більша частина зібраних у цьому місці уламків належала ліпним посудинам з шершавою поверхнею, досить добре випаленим. У меншій кількості тут знайдені черепки чорних та жовтих лощених посудин, головним чином сильно профільованих мисочок. Горщик, на дні якого було видалено браслет, відрізняється від цієї кераміки формою та технікою виготовлення і дуже схожий до ліпної із згладженою поверхнею кераміки з поселень та могильників водицівського типу. Пов'язати скарб із поселенням, на якому він знайдений, нам здається неможливим.

Переходимо до опису речей скарбу.

Актропоморфні фібули (шість екземплярів — три пари), спроби, цілком однакової схеми з деякими відмінами в деталях.

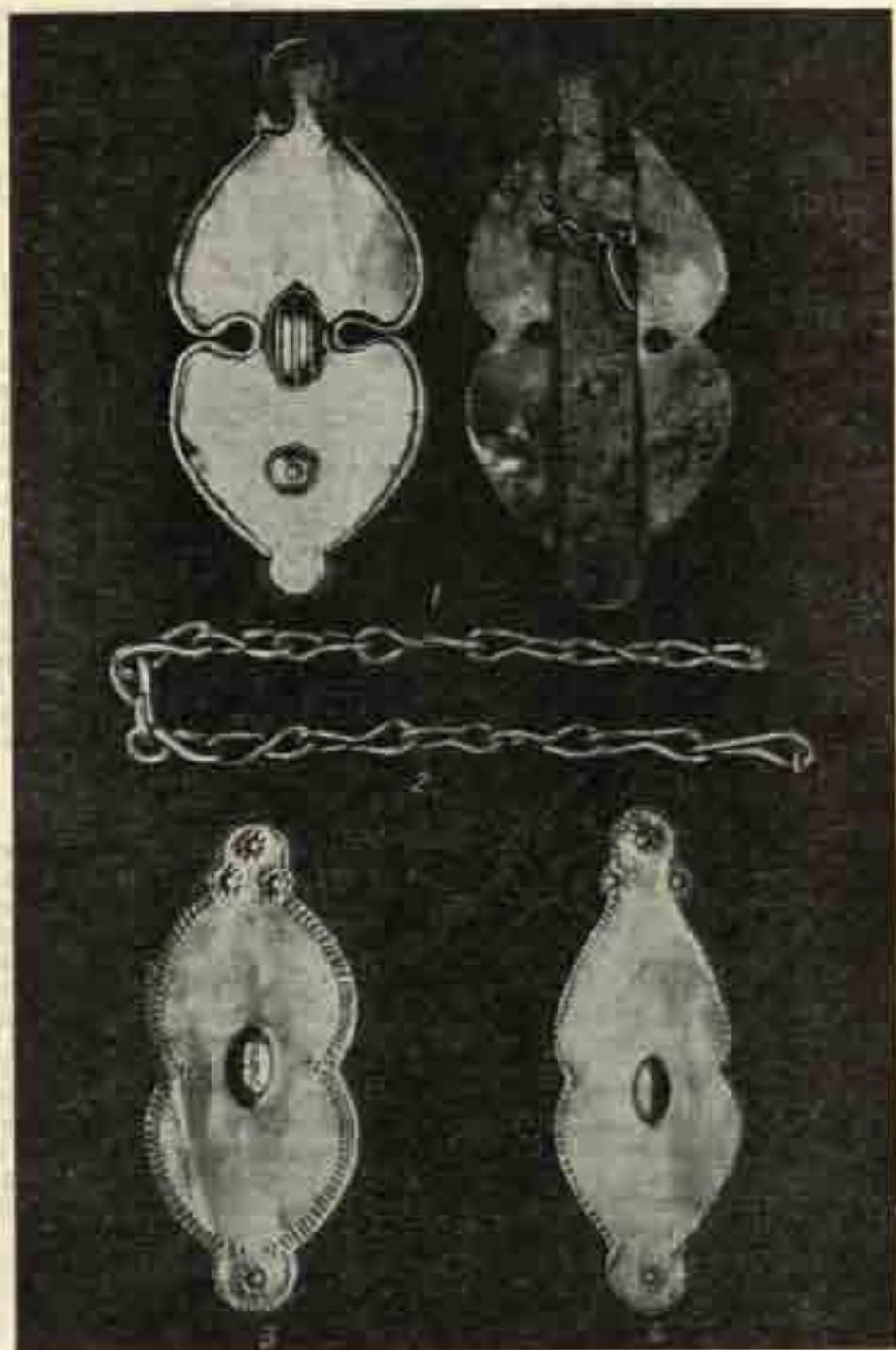
Чотири більш складні фібули, як вже згадувалось, були знайдені під час розкопок обгорнутими срібним ланцюжком. Два з них, що відрізняються більшими розмірами, по краях були обведені сканю, в центрі мали напаяний масивний срібний довгастий шишачок, також обведений сканю і прикрашений трьома сканними смужками, що йдуть вздовж його (табл. I, 1). Посередині між шишачком та кінцем кожної з цих фібул напаяна півкулька, також прикрашена сканю. З іншого боку в основі круглого кінця щитка фібули напаяно дві менші півкульки, прикрашені сканю. На зворотній стороні щитка на всю його довжину припаяна мідна пластинка, до якої в свою чергу припаяний стоячок з віссю голки; в прорізу частину пластинки вставлена дужка, в яку викопається голка при застібанні фібули (табл. I, 1). На після толкі закріплювався один кінець срібного ланцюжка. На другій подібній фібулі дужка напаяна на пластинку. Голка в ній, мабуть, була залишено, бо на звороті щитка та на пластині є іржа. Довжина щитка фібули 16 см, ширина 4,3 см. Ширина мідної пластинки — 2 см.

Ланцюжок довжиною 1,61 м, що був закріплений своїми кінцями на фібулах, зроблений із срібного кованого дроту, зігнутого у вигляді вісімок з незапашними кінцями (табл. I, 2). На ланцюжку в трьох місцях помітні сліди іржі (за 13, 46 та 118 см від одного з кінців). Закінчується ланцюжок лівома вісімкою з грубішого мідного дроту. Ланцюжок з такою ж технікою вигроблення був знайдений в Івахнівському скарбі¹.

Друга пара фібул має простішу форму і позбавлена прикрас. У центрі фібули є такий же, як і в попередніх фібулах, шишачок, але вінштампований з самої пластини фібули. Шишачок прикрашений чотирма гранями. По краях щитка фібули є три ряди карбованіх випуклостей, такі як випуклості рівних діаметрів. Імітують півкульки, напамін великих фібулах (табл. I, 3). На тильній стороні до щитка припана пластинка, на якій в двох прорізах закріплювався стоячок для віси залишеної голки, — сама голка не збереглася. Довжина фібули 13,8 см, ширина 6 см, ширина основи застібки 1,5 см.

Третя пара фібул майже така, як і друга, але штампований шишачок розташований тут більше до більш широкої частини щитка. По краю щитка зроблено один ряд дірок (табл. I, 4). Довжина щитка

¹ Труды Полтавской учешн. археол. комісии, вид. V. Полтава, 1938, табл. II, 8.

1 — срібна антропоморфна фібула, прикрашена скантою, з пішохідною та зверотного обсягом (1/2 в. н.); 2 — застінка срібного ланцюжка, який зберігався для фібул (в. н.); 3, 4 — срібні штамповані антропоморфні фібули (1/2 в. н.)

14,7 см, ширини 5,3 см, ширини основи застібки 1,5 см. Застібка цих фібул має таку ж конструкцію, як і застібки фібул другої пари.

Майстер, що робив всі ці фібули, не мав шаблону — у цього був лише пузирок для виготовлення центрального чиша та великих вимукостей. Тому кожна фібула з усіх шести має індивідуальні ознаки, і при нахладанні парних фібул одна не одне зоне не зможе збігатися. Таким чином, можна зважати, що фібули не були речами масового виробництва.

Остання пара фібул має велику схожість з фібулами скарбу, знайденої у 1905 р. біля с. Івахівки, Лохвицького повіту, Полтавської губ.¹ (суч. с. Яхнівка, Лохвицького району, Полтавської обл.).

Золоті серги (табл. II, 1, 2) мають вигляд пустотіль кульки, що складається з двох половиноч, кінці яких у місці з'єднання відгинуті. Цим кінцям падають форму шестикутника, у вершинах якого написано по чотири зернини, розташовані у вертикальній ряд. Низ кульки також прикрашений кулою зернин, які утворюють піраміду, обведенну в одині парі серег кружечком із скані. Коротка пізньодріжча шийка з'єднує корпус серги з меншою півкулькою, до денти якої припиняється еліпсоїдний дужка. Шийка та денти півкульки прикрашені окантівкою із скані, у центрі денти поверх дужки написана пірамідка із зерні. На одній парі серег на дужці є зла хомутіка у вигляді складених величими основами двох зірзаних конусів, обведені сканію по мінішіх основах. Довжина серег 4,4—4,6 см.

Срібні серги (табл. III, 1, 2). Для цієї пари срібні серги мають таку ж форму, як і золоті, але зроблені вони не так досконало, сканію прикрашено лише денти меншої півкульки. Половинки великої півкульки у місці з'єднання мають форму не шестикутника, а п'ятикутника. Зернь у порівнянні з золотими сергами крупніша. Довжина серег 5,5—5 см.

Заайдені також верхні половинки подібної серги, місце з'єднання півкуль звідки мало форму п'ятикутника, а також дужку з однією хомутікою.

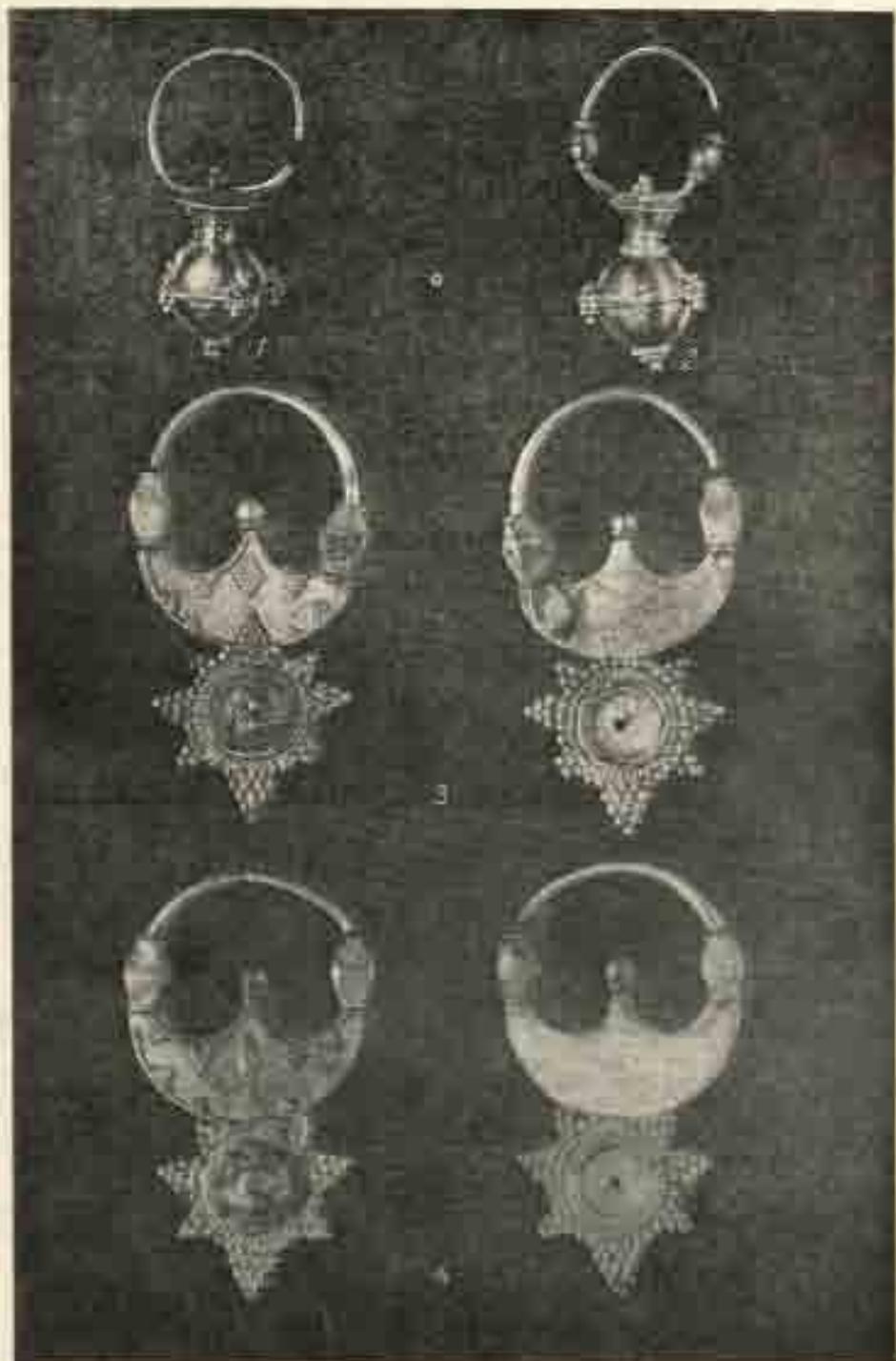
Ці серги мають пряму аналогію з шипадковими знахідками на Пастирському городищі².

Плоскі срібні підвіски. Для пари плоских срібних підвісок мають форму вузького півмісяця та пласкої з одного боку півкульки з чотирма променями із зерні, припаяні до його середини. Між цими двома частинами з внутрішнього боку серги знаходяться срібна чотирикутна пластинка, яка міжніх іх з'єднує (табл. III, 3). Корпус півкульки прикрашений стисненою чотирипелостковою квіткою з напівмінтою сканію дротикових кола, до яких припаяні згадані промені із зерні. У центрі цього денти зроблено дірочку, обведену сканію. Півмісяць з ювільного боку прикрашений сканією — по краях та середині (у вигляді потиріюх лежачих вісімок). Кінці півмісяця мають хомутіки у вигляді сканію маленьких півкульок, обведені сканію у місці з'єднання та на «ніцях». З верхніх кінців півкульок, як безпосереднє продовження півмісяця, виходить кругла у перерізі дужка. Довжина серег 6,2 см, діаметр півмісяця 4 см.

Обидві серги мають ознаки дзвінчастого вживання — хомутіки з тильної сторони сильно потерті — одна хомутік навіть протертій насиріть.

¹ Труды Полтавской ученої археологической комиссии, вып. V, Полтава, 1908, табл. II, 1.

² Древности Пришибирья вып. IV, табл. XIII, № 365/366.

1, 2 — золоті пускотіль серги; 3, 4 — срібні високочесні плоскі броші; 5 — брош з ляльчастою та зморщеною боялі (натуральна величина).

Плоскі срібні позолочені підвіски. Дві срібні позолочені підвіски довжиною 5,9 см та ширину 3,4 см у вигляді лунини, до нижнього краю якої пришвани симетрично зірки (табл. II, 3, 4). Промені зірки зроблені із срібла, які мають різну величину і розташовані так, що коротші чергуються з довшими. Основою зірки служить трохи витягнута пустотіла пісферіа із зачепним з шматішної сторони отвором. Пісфера, оточена двома кільками із зерні, на поверхні також прикрашена зернію. Лунини по краях прикрашена сканю, а всередині має візерунок із зерні у вигляді десяти трикутників. У міжня прокрінення дужки є два чотирикутні пірамідалні хомутики, по обох кінцях обведені сканю. Дужки являють собою пів'ято продовження лунини, утворюючи разом з нею коло.

В однієї із серег в стародавні облямалася дужка. Тому ІІ праежності спустили трохи інші і укріпили написаним срібної пластинки (табл. II, 3).

Плоска срібна підвіска такої ж форми, як і позолочені, але з п'ятіпроменевою зіркою (табл. III, 3, 4). На зворотній стороні серга сильно потерт, лунини ще в стародавні тріснула і на цьому місці написана срібна пластина, хомутики сильно потерти і деформовані, деяче пінокулько прогнуте. Довжина серги 6 см.

Дуже близькими до описаних є серги, знайдені на Пастирському городищі у 1949 р. більшість інших, проте, відлита з бронзи.

Браслети. Деякі з масивних званих браслетів та один пустотілий браслет, що відрізняються один від одного головним чином своєю валовою та тоншінною, мають овальну форму, дротовидну середину частину та розширені кінці (табл. IV, 9—11). Розширені частини, які займають близько $\frac{2}{3}$ загальної довжини браслету, в поверхневому перерізі мають форму більш якщо менш витягнутого шестикутника. Лінійна довжина браслетів дорівнює 22—25,5 см, ширина кінців від 6 до 10 мм та тоншінна від 2,5 до 8 мм. діаметр середньої дротовидної частини близько 3 мм.

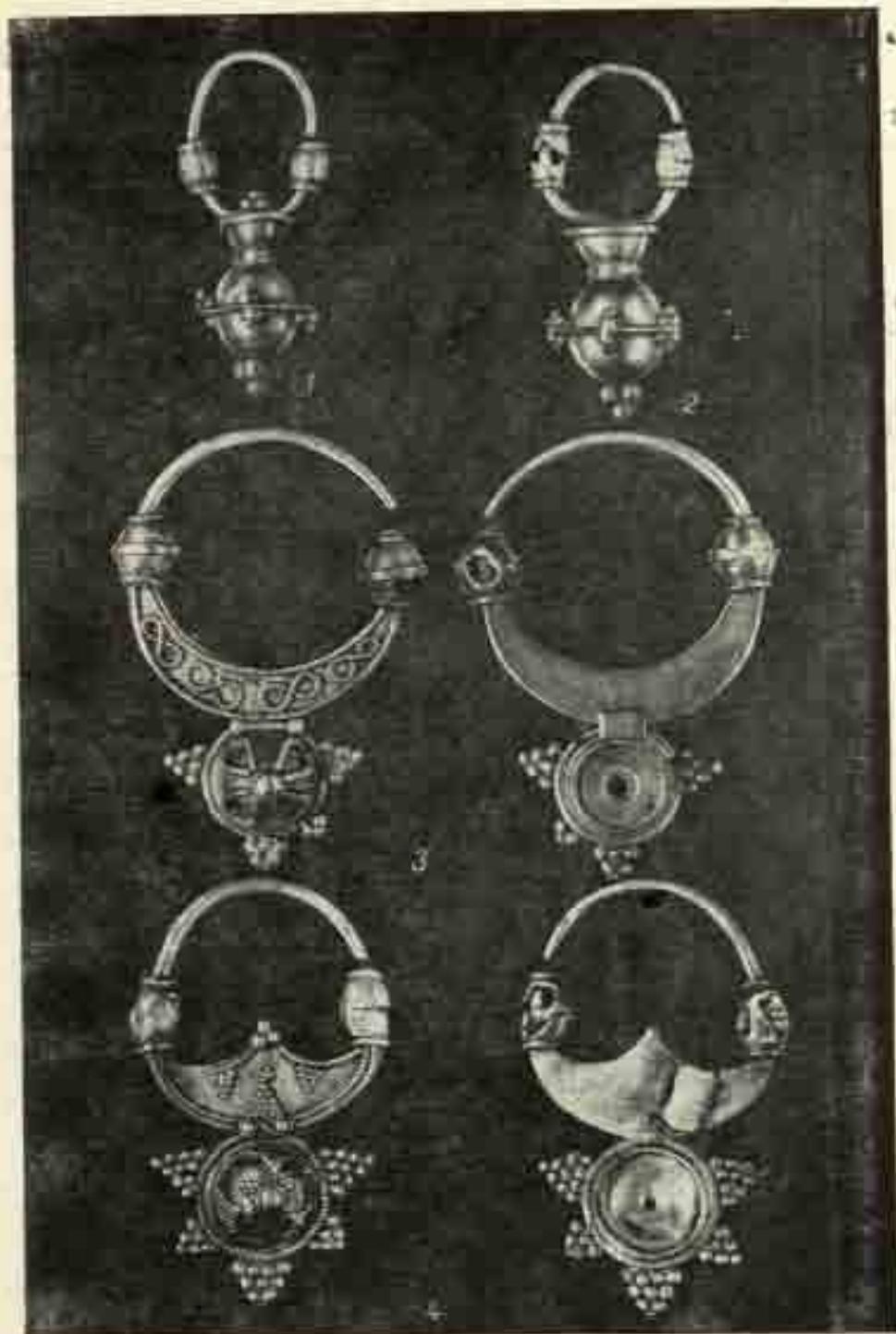
Один браслет, знайдений в земі, має трохи відмінний зовнішній вигляд: він не овальний, а майже круглий, і розширені кінці його заходить один за інші на $\frac{1}{4}$ загальної довжини браслету (табл. IV, 9).

Всі браслети виготовлені з чотирикутних срібних брусків цілком художнього кутюння. Кінці браслетів мають сліди обрубування. Вага браслетів становить 68—180 г.

Пустотілий браслет зовні сильно пошований плаутом, але цілком своєї форми не загубив. Бін такий же овальний, як і масивні браслети, але з звично ширшими кінцями, що мають по три грани на зовнішній стороні. Лінійна довжина його дорівнює 25,5 см, ширина кінців — 18 мм, діаметр дротовидної середньої частини 3,5—4 мм. Браслет зроблено з тонкої (0,3—0,4 мм) срібної пластиинки, склесеної в середній частині в дріт. Розширені кінці браслета карбовані на металевій матріці (табл. IV, 8).

Шийні гривни. Всього у скарбі було, очевидно, 14—16 шийних гривень, з яких до нас дійшло три ціліх та п'ять частково поповнених.

З них щість шийних гривень є підкоком однотипними і відрізняються один під одною лише розмірами — діаметром та тоншінною дроту, з якого вони зроблені. Виготовлені гривни із срібного дроту, по всій довжині їх єдуть спиральні канелюри, які створюють враження кручених дротів. Засічки на всіх гривнах зроблені у вигляді довгого гачка з одного боку та широкої, розплюсненої, з ранцем в центрі, петлі з другого боку (табл. IV, 6). Найбільша грива має 22,5 см у діаметрі при товщині

1, 2 — срібні пустотілі серги; 3, 4 — срібна пласка підвіска — вид в лицьового та зворотного боці (натурализм величина).

дроту 6,5 мм; вона потерта, особливо з одного боку, внаслідок довготривалого вживання настілька, що кашлюри майже немомітні. Найменша шийна гривна зроблена з тонкого дроту (2,7 мм) і має діаметр 13,4 см.

Сьома гривна діаметром 13,5 см була зроблена з дроту товщиною 5 мм, прикрашеною пластиною, що покриває всю його поверхню в шахматному порядку. На деякій віддалі від кожного кінця гривни починаються спиральні обмотки із срібного дротика, які покривають гривну на одну чверть й довжини з кожного боку (табл. IV, 5).

Восьма гривна мала значні розміри (внутрішній діаметр близько 25 см) і була пустотілою. Вона складалася з чотирьох окремих частин, з'єднаних між собою. До нас дійшло дві частини, одна з яких сильно деформувалася плавом. Кожна частина гривни зроблена з тонкої срібної пластинки, згорнутої в коничну трубочку і спаяної, товщина трубочки з єщо кінці 16 мм, з іншого — 10 мм. На кінці кожної трубочки зроблено дірки, за допомогою яких трубочки з'єднувались одна з одною. Кожна з частин гривни являє собою $\frac{1}{4}$ кола. Робилася трубочка на металевій матріці, яка мала грановану ромбічну поверхню, тому поверхні трубочек вирита витиснутими ромбіками (табл. IV, 7).

Аналогії вдалось знайти тільки для шийних гривен, зроблених з дроту (грився з шахинського скарбу)¹.

Прикраси до пояса. Масивна срібна пряжка до вузького пояса у штанді шпітка та павлині дужки (табл. IV, 3). Пряжка була відлита разом з трьома штифтами на тильній стороні товщиною 4 мм, які проходили крізь ремінь. Поверх ременя на штифти надівалось плоске срібне кільце, після того верхня частина штифтів розрізнувалася. Лицьовий бік пряжки був прикрашений вінчанскою емаллю, від якої збереглися лише сліди. Гніда або емалі карбікані. Вісь язичка пряжки була залізною і збереглась тільки в місці проходження крізь пряжку.

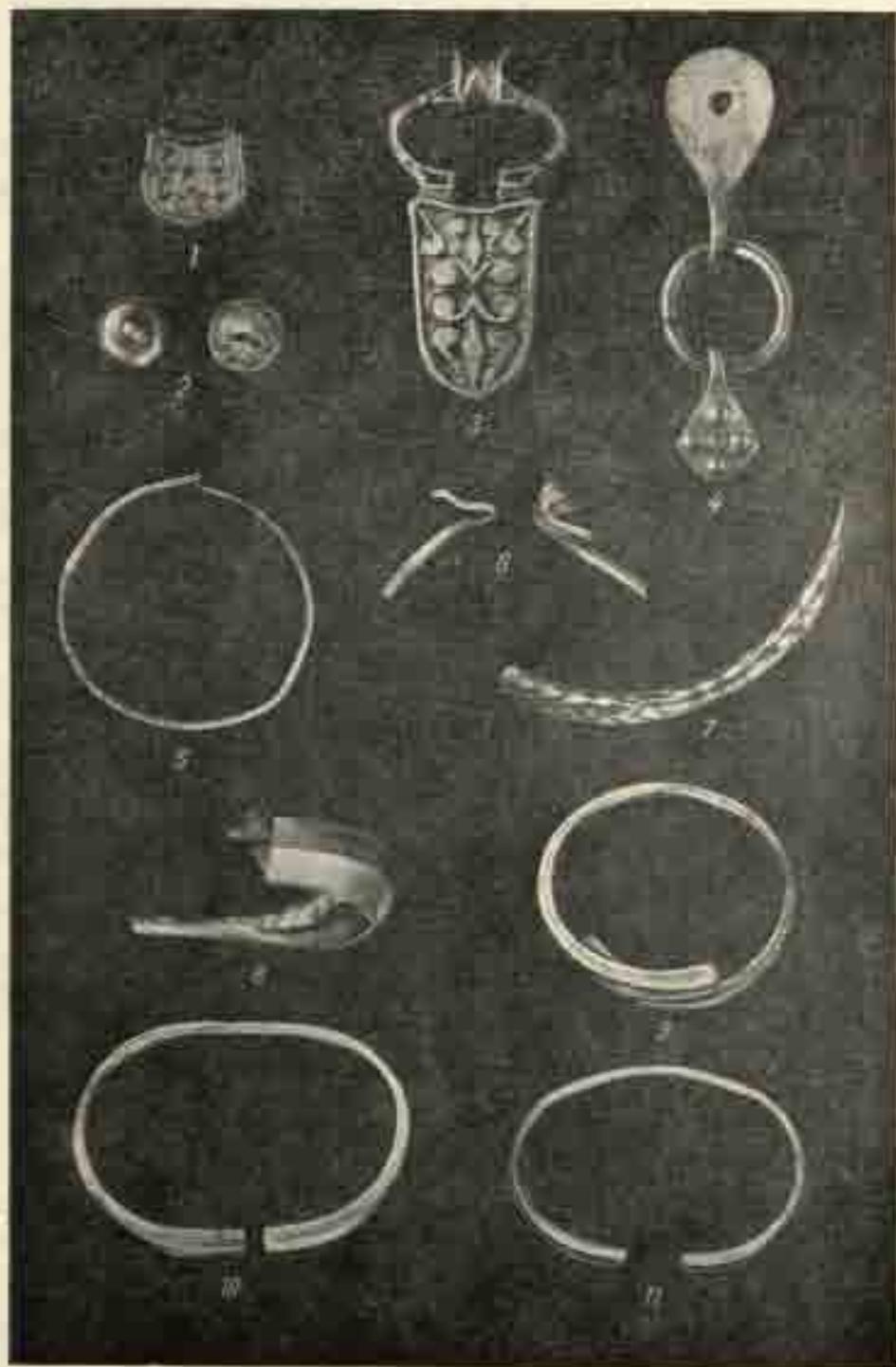
Срібне кільце має два хомутки, які прикріплювались до ременя. Маленький хомутник зроблено із золота. Його лицьовий центок має чотири несправжніх і одну справжню замінки. Більший, срібний, хомутник має одну мідну заклепку (табл. IV, 4). Між штифами хомутників залишилися клаптики шкіри. Діаметр кільця 2 см, довжина меншого хомутника 2,1 см, більшого — 3,3 см.

Обома пояси. Ширина отвору її точно відповідає ширині отстежок пряжки. Обома зроблені з тонкої срібної пластинки шириною 2 см зігнуті і запаяні на шийках. На тильній стороні є залишки присою, — мабуть, до обоми прикріплювалася ще якесь деталь.

Бляшка штампана з чистою міддю і обтягнута з лицьового боку тоненьким золотим листочком, кінці якого загнуті за рантік. Бляшка має форму «отирисутника», лицьовий бік якого напуклий. На ньому є сім «глазків» — пупулостей з плавильною у центрі (табл. IV, 7). Прикріплювалася бляшка до пояса одним штифтом, присяяним у центрі тильного боку.

Прикраси до пояса чи зброя. Сім однакових круглих бляшок з шинечкою у центрі (табл. IV, 2). З внутрішньої сторони до шинечки припаяно подвійний штифт з розігнутими кінчиками, яким бляшка прикріплювалася до ременя. Чотири бляшки штамповані з тоненького листя золота, три з міді. Мідні бляшки обтягнуті золотим листочком, кінці якого загнуті на внутрішньому боці. Бляшки мають діаметр 2,1 см.

¹ Труды Полтавской ученої археологической комиссии, вид. V. Полтава. 1908, табл. II, 4, 5.

1 — мідна, обтиснута золотим листочком бляшка — прикраса до повся (натуразна величина); 2 — мідна, обтиснута золотим листочком бляшка — прикраса до повся чи зброя (натуразна величина); 3 — срібна пряжка від повся (натуразна величина); 4 — срібне кільце із золотим (внішнім) та срібним (серхім) хомутиками (натуразна величина); 5 — срібне кільце гравія $\frac{1}{2}$ и в. (внішній); 6 — застібка срібної шийної гравії $\frac{1}{2}$ и в.; 7 — частина пустотілої шийної гравії $\frac{1}{2}$ и в. (внішній); 8 — кінцева частина пустотілого срібного браслета (натуразна величина); 9—10 — масивні срібні браслети $\frac{1}{2}$ и в.

21 срібна пінкульда. Всі вони однакові і мають тікай же діаметр, як і бляшки. У центрі деяких пінкульд збереглися припазні штифтики, якими вони прикріплювались до ременя.

Срібна муфточка у вигляді двох коротеньких симетричних трубочок, які їх обвідено склою. Діаметр їх 1,2 см, загальна довжина — 1 см.

Крім металевих речей, в скарбі була знайдена кількість черепашок Сургаєвішта, з яких до нас дійшло 110 штук.

Речі, аналогічні описанім, відомі в незначній порівняночи кількості і трапляються переважно у вигляді випадкових знахідок або в скарбах. Проте вони не поєднуються з певним археологічним похоронним чи житловим комплексом.

Наїбільшу кількість аналогій дає відоме Пастирське городище і особливо скарб, знайдений тут у 1949 р. Слід відзначити, що речі з цього городища є основою чиляють собою предмети масового виробництва, — вони виготовлені за допомогою ліття, гімнастиком як при виготовленні речей Харівського скарбу застосувався більш складна техніка. Взагалі весь Харівський скарб багатший за складом речей, матеріалом та майстерністю виконання роботи.

Розкопки, проведені на Пастирському городищі у 1949 р., виявили наявність на цьому лише двох культурних шарів скіфського та слов'янського VII—VIII ст. ст. н. е.; пізні останнім часом і сьогодні датують Пастирський скарб.

Іншим, надзвичайно близьким до цього, є Івахинівський скарб, знайдений у 1905 р. Івахинівський скарб датований М. Макаренком, автором публікації, VIII—IX ст. ст. н. е.

На нашу думку, Харівський скарб треба датувати часом існування поселень волинського типу — VII—VIII ст. ст. н. е. Речі скарбу були у вжитку довгий час, про що іскраво свідчить стертість серег та інших гризелей. Безумовно, такі коштовні речі не носяли щоденно, і тому можна вважати, що вони користувалися не однією покоління.

Харівський скарб — перша знахідка речей цього часу, яку можна пов'язувати з півночною керамікою, — горщики, безумовно, північний із скарбом і належать до того ж типу, що й урні з Волинського могильника, що в свою чергу тільки свідчить про правильність датування скарбу VII—VIII ст. ст. н. е.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

ХАРИВСКИЙ КЛАД

Резюме

Найденный в 1949 г. около с. Харинки, Путильского района, Сумской области клад золотых и серебряных вещей состоит из предметов украшений. Из них золотыми украшениями могут считаться серьги, луниши, браслеты и фибулы; украшениями, принадлежащими мужчинам, — поясной набор, шейные гривы, украшения сбруи.

Аналогичные вещи известны в основном из Пастирского городища. Различие их заключается в технике изготовления. В то время как вещи из Пастирского городища — литье и в основном бронзовое, в составе

Харинского клада нет ни одной вещи, изготовленной посредством литья. Техника изготовления вещей Харинского клада гораздо сложнее и выше; она приближается к ювелирной технике времен Киевской Руси. Все серьги и луники клада украшены зернью и имитацией скани.

Значительные потертости и следы ремонтирования на вещах свидетельствуют о длительном их употреблении.

В составе клада было много ракушек Сургаса *moneta*, которых собрано 110 штук.

Особый интерес Харинского клада состоит в том, что он находился в горшке, обнаруженному в фрагментарном состоянии. Горшок по своему типу аналогичен урнам и посуде из известного Болыцевского могильника и поселения, датируемых VII—VIII вв. н. э. Такая датировка клада не противоречит датировке других подобных вещей.

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

A new treasure trove of the Kievan Rus

НОВИЙ СКАРБ ЧАСІВ КІЇВСЬКОЇ РУСІ

31 травня 1949 р. на вул. Жертв Революції (кол. Трісвятительська) проти будинку № 4а, біля Володимирської горки, під час прокладання траншеї водопроводу був виявлений новий скарб срібних, срібних позолочених, електронних і золотих речей загою 1548²⁴. Знайдені робітниками дорогоцінності було передано до Інституту археології Академії наук Української РСР через автора цієї статті, який провавив археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві.

Скарб було закопано поблизу скелі, розташованої з боку Хрестинки, над урвищем, що залишилося перед скеллю з південної сторони вул. Жертв Революції. Скарб знаходився в насипій чорній землі, на глибині 1,0 м від рівня сучасної, давно спливованої поверхні. Поруч з скарбом в транші лежала труба старого водопроводу, оскільки траншея у цьому місці проходила по старій трасі. В той час, коли будували водопровід, його траншея трохи (сантиметрів на 25) не разкрила скарб.

Речі знаходилися у срібній чаші. Збереглися вони загалом не погано, крім подламаних під час знаходження підвісок з пам'ята. Срібні речі були почти вкриті корозією.

Речі з срібла

1. Чашка, в якій переховувалися речі скарбу, ковані, округлої форми. Середина дна випукла, має вигляд круглої розетки з 6 округлими нішами, у центрі прикрашеною хрестом. Карбування розетки — чудової тонкої ручної роботи (рис. 1). Зверху понад хвам чашки навколо проходить вдавлена низька смужка. Одни бік чашки сплющився; чашка неглибока, висота її 3 см, діаметр віночка 14,5 см. Вага чашки 203,3 г. Вона відрізняється цікавий рідкісний зразок торентини. Подібні посудини досі в літературі не описані.

2. Литі срібні монети гравії двох типів: три гравії кіївського типу — шестикутної форми з позадуватою поверхнею (рис. 2), одна вагою 157,006 г, друга — 159,005 г, третя — 159,009 г, розміром 5 × 8 см, та три гравії новгородського типу — у вигляді довгастих брусків (рис. 2), 14—17,5 см довжини (кінці тепер обламані), вагою від 195,003 г до 227,031 г, вага їх трьох гравії — 621,8 г.

Гравії першого типу неодноразово траплялися у Київських скарбах, гравії ж новгородського типу — порівняючи рідкі знахідка у Києві.

²⁴ Цей новий скарб знайдено на денній піддаші місця знахідки скарбу 1938 р., що також складався з високохудожніх золотих і срібних речей — див. І. Самойловський, Скарб часів Кіївської Русі, Археологія, II, К., 1948.

Рис. 1. Срібна тарілка, в якій переховувалися речі скарбу.

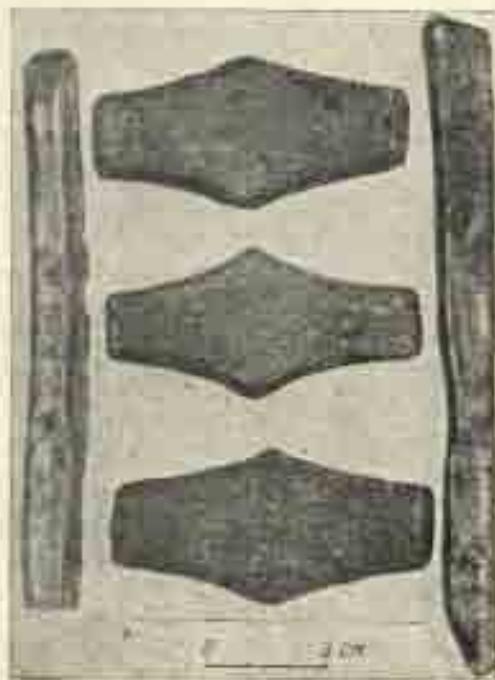

Рис. 2. Литі срібні монети з гравію.

Срібні позолочені речі

Намисто, що складається з шести порожністіх якореподібних підвісок, однієї підвіски іншої форми та восьми порожністіх дзвігастих рубчастих бусин бочкоподібної форми (рис. 3). Кожна бусина складається з двох штампованих і спаяних половиноч; над отворами краї бусин припlessкани. Розмір їх: довжина 27,5 мм, діаметр найтовшої частини 14 мм. Підвіски зроблені із тонкої пластинки, теж штамповани; з припаяними зверху вушками для підвішування. До зворотної сторони кожної з них припавні плоскі срібні пластинки. Розмір привісок: довжина 6,2 см, ширина 4 см. Вага намиста 81,7 г.

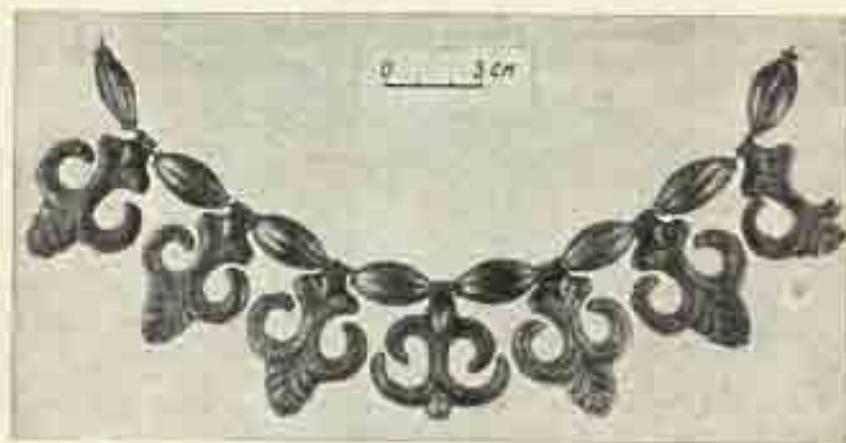

Рис. 3. Срібне позолочене намисто.

Намисто подібне до виявленого в 1900 р. на Сахнівському городищі часів Київської Русі на р. Рості. Довгасті бусини обох намист дуже схожі поміж собою, підвіски — менш схожі¹.

Наше намисто схоже також до намиста із скарбів, знайдених у Києві. На території кол. Михайлівського монастиря у скарбі 1903 р. траплялися подібні бусини².

У скарбі, знайденому в 1901 р. на Трьохсвятительській туліці в кол. садибі Орлова, було намисто з подібними бусинами і підвісками.

У ляниці, в кол. садибі Ліскова, в 1876 р. були також знайдені подібні бусини та підвіски³.

Електронові речі

Намисто, яке складається з семи порожністіх хрестоподібних підвісок (четири з них трохи коротші та ширші) та 10 рубчастих бусин бочкоподібної форми з припаяними вушками (рис. 4). Краї бусин двічі обмотані тонким електроновим дротом. Довжина кожної бусини 26 мм, діаметр 17 мм. Двох підвісок в намисті незвичайне, вони поєднані. Довжина кожної підвіски 4,5 см, ширина 3,7 см. Вага намиста 78,8 г.

¹ Древности Приднепровья, К., 1902, чиц. V, стор. 52, табл. XXIX.

² ОАК за 1903 р., т. V, стор. 186, рис. 5. АЛІОР, 1903, № 5, табл. IV.

³ Н. Кондахов. Русские клады, т. I, СПБ, 1896, стор. 116, табл. XV, д. 7, 8.

Золоті речі

Два парні крути колти високохудожньої роботи (рис. 5). Колти зроблені з двох круглих випуклих щитків, спаяних за дономогою обідка-пластинки. Зверху в щитків під дужкою є жолобчаста віймка для пришування. Дужка має колечки на осях, кінці дужки з колечками входять у шарніри; штифтами їх не збереглися. У віймі є три отвори, через які вміщували запашні речовини. Щитки прикрашені зображенням жіночих голівок, вміщених в центрі колтів у круглому обідку діаметром 6 см. Зображення виконані в техніці перегородчастої емалі голубої, жовтої, червоної, білої, чорної фарб. По боках і зверху їх вміщені різномальорозмірні емалеві прикраси. На жіночих голівках є вінець-кокошник. Навколо емалевого щитка була „обшивка“ з перлин, яка не збереглася, — від неї лишилися тільки зубчики скобочки з дрібними

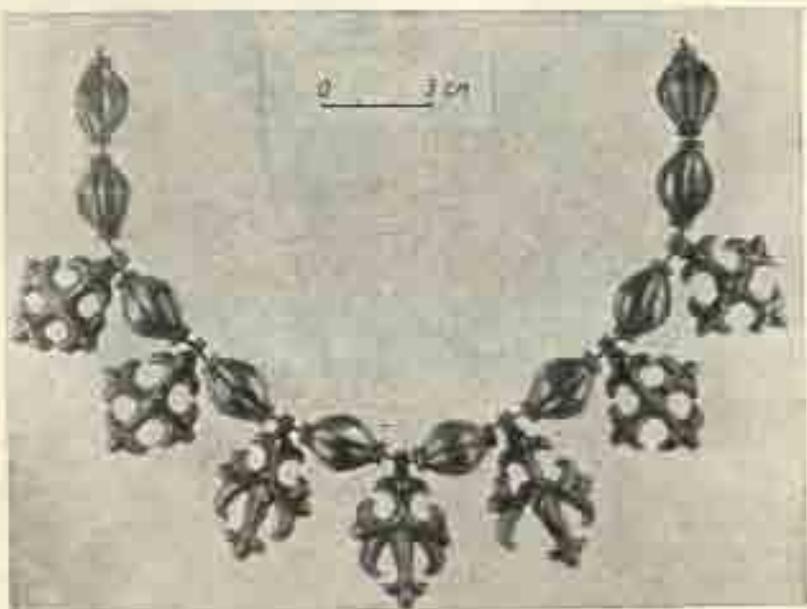

Рис. 4. Електронове зображення.

отворами для нанизування перлин. Перлинами прикрашено і край щитка. Орнаментальна кайма прикрашена двома витончено зробленими низками дрібної зерні, між якими проходила „обшивка“; край колта обрамовано зубчастим бордюром у вигляді променів з золотими дрібними головками на кінцях (рис. 5). Промені з обох сторін теж прикрашено такою ж дрібною зерною. На одному колті між „променями“ збереглися дев'ять перлин. На зворотних сторонах колтів теж є зображення в коловоротовій перегородчастої емалі: середню частину їх прикрашає хрестоподібна розетка, вміщена в обідку. Такі колти вміщували від тонкому срібному ланцюжку до головного жіночого убору, як було виявлено при розкопках Райковецького городища¹. Діаметр колтів по горизонталі дорівнює 6 см, по вертикалі — 6,5 см. Вага обох колтів 85,4 г.

¹ В. К. Голтаров, Райковецьке городище, К., 1959, стор. 107—108, табл. XX, 15.

З подібних до вашої анахідки колтів слід відмінити два золоті колти з емалевими прикрасами та „обинзю” з перлінн, із зубчастими бордюрами у вигляді променів, знайдені у тернігівському скарбі 1850 р., два подібних колти, знайдені у скарбі 1883 р.¹.

На Княжій горі виявлені дві пари колтів з емаллю і подібними бордюрами².

Подібні бордюри і „обинзю” були на колтах з емаллю у Київському скарбі 1827 р. (на Львівській вулиці)³.

Рис. 5. Золотий мозаїк, приведений зображенням з персгородчастої емалі — п. в.

Схоже емалеве зображення жіночої голівки з лінцем-жокощинком є на двох колтах із згаданого київського скарбу 1876 р. Ці колти датуються XII ст.⁴

Скарб, виявлений у 1949 р., є лише сьомим скарбом, знайденим у районі кол. Михайлівського монастиря, на Михайлівській горі⁵.

Михайлівська гора, де знайдено скарб, знаходить між Боричевим і Дмитрівським узвозами. Вона входила до складу древнього Києва часів Святополка-Михайла (XII ст.).

Скарб було словано недалеко від Дмитрівського чи Михайлівського (чи в останній час гадають) монастиря, збудованого в 1051 р., фундаменти якого у 1940 р. було відкрито Київською археологічною експедицією у підвір'ї буд. № 4а по вул. Жерта Революції. Від монастиря йшов на Поділ до пристані на р. Почайні узвіз, який називався Дмитрівським.

¹ Н. Кондаков, Русские клады, т. I, СПБ, 1896, стор. 108—109, рис. 74, стор. 121, табл. XIII, 1, 2.

² Древности Приднепровья, авт. V. K., стор. 47 і табл. XXVIII, 1001—1004.

³ Н. Кондаков, Русские клады, т. I, СПБ, 1896, табл. X, 3, 4.

⁴ Там же, стор. 113 і табл. XV, 12, 14.

⁵ Недалеко від того місцезнаходження, в 1906 р. під час земляних (каналізаційних) робіт на середній частині вул. Трьохцітельської було знайдено скарб тієї ж доби, але він не зберігся. Є свідчення, що в ньому серед різних прикрас була паря золотих колтів з емаллю. З цього скарбу до Ермітажу передано хресток (золота висока печатка) з написом „імператору всієї Росії”, срібні кільца та персні.

Тут була окомиця міста і тут, над Хрестатою долиною, під час небезпеки було закопано скарбницю: тепер дорогоцінності. Скарб лежав, як уже сказано, в культурному шарі, який містив уламки амфори київського типу XI ст. Таким чином, ми маємо вказівки на час, коли скарб міг бути закопаним. Власники скарбу не повернулися до своєї скринянки і після внаслідок цієї великої небезпеки, яка загрожувала під час татарської нашали 1240 р. На передтатарський час скарбу вказують і монети гравії. Таким чином, його можна датувати XII ст.

За своїм стилем, технікою і орнаментом прикраси скарбу являють собою видатну західку часів Київської Русі. Знайдені речі свідчать про високий рівень ювелірного мистецтва в Київській Русі, яке в XII ст. досягал свого найвищого розлітку.

И. М. САМОЙЛОВСКИЙ

НОВЫЙ КЛАД ВРЕМЕН КИЕВСКОЙ РУСИ

Резюме

В 1949 г. в Киеве, на ул. Жертв Революции, во время прокладки траншей газопровода был обнаружен клад драгоценных вещей, датируемых XII в. Золотые, золотоносы и серебряные вещи клада находились в серебряной чаше. В состав клада входили шесть монетных серебряных гравий киевского и поэзгородского типов, два серебряных позодоченных ожерелья, золотое ожерелье и два золотых юнта, украшенных с обеих сторон разноцветной эмалью, жемчугом и зернью. На щитах юнтов изображены женская головка и диадема. Вес клада 1548 г.

Ю. М. ЗАХАРУК
(Львів)

New pottery finds of the Central Dnieper culture

НОВІ ЗНАХІДКИ КЕРАМОКИ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Серед археологічних зборок Остерського краєзнанчого музею зберігаються дні посудини, які походять з с. Євмінка, Остерського району, Чернігівської області.

Ким, коли і за яких умов вони були знайдені — цікавих відомостей немає. З огляду на їх добре збереження можна припустити, що вони походять з поховання.

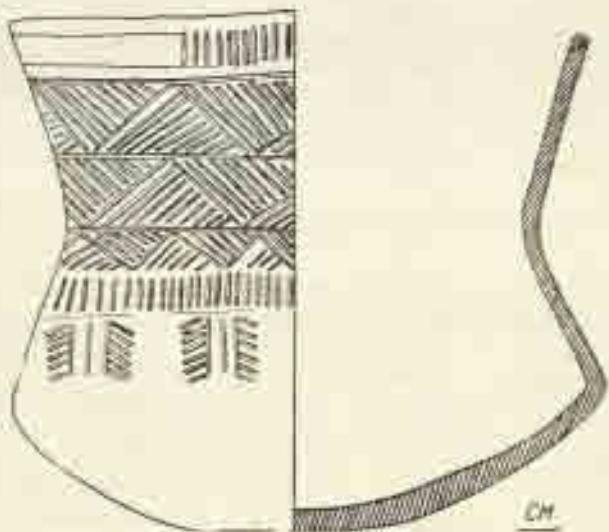

Рис. 1. Орнаментовані посудини блоковидної форми

Одна посудина (рис. 1) — брунатносірого кольору, з рожевим підтінком, виготовлена з досить щільної глини, без сторонніх домішок. Посудина має звичайну блоковидну форму з закруглено-сплющеним дном і досить чітким профілюванням тіла. Посудину прикрашено орнаментом, який виконано штампом та борозенками. Під вінами коротким лінійним штампом нанесено ряд вертикальних рисок. Під ними у три ряди, що поділені горизонтальними борозенками, накреслені трикутники, заповнені напівківісими рисками. Під трикутниками — знову ряд коротких рисок, виконаних таким же штампом, що й під вінами. Нижче знахо-

діться симетрично розташовані групи, які складаються з трьох довгих вертикальних ліній, збоку яких зроблено по ряду навкісних рисок. Висота посудини 10,6 см, максимальний діаметр 11,8 см, діаметр вінець — 11,8 см.

Друга посудина (рис. 2) теж блоковидної форми відрізняється від першої меншими розмірами, округлою формою дна та орнаментацією. Виготовлена вона з брунатносірої глини труdkуватої структури, з домішкою білих бліскучих вкраплень. Поверхня посудини веріана, особливо

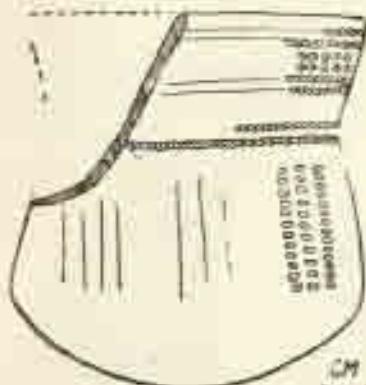

Рис. 2. Орнаментована посудина блоковидної форми.

Рис. 3. Орнаментована кубковидна посудина.

жередини. Орнаментовано її відтиском шнура та ямками підчотиркутої форми. У верхній частині посудини є три горизонтальні пари відтиски шнура. Між верхньою та середньою парою розташовано два ряди ямок. Внизу симетрично чергуються три вертикальні рядки таким же способом виконаних ямок. Висота посудини 7,5 см, максимальний діаметр 7 см. В посудині немає частини вінця.

Під час розкопів 1948 р. в с. Софіївці, Бериславського району, Київської області, у мешканців села зібрано фрагменти посудин, які була знайдена на пісковиці, розташованому на борзовій терасі лівого берега Дніпра, над старицею. Посудину вдалося розітворувати. Вона має кубковидну форму з сплющено-округлим дном та злегка відхиленими вінцями (рис. 3). Поверхня посудини брунатновогнутого кольору, з темними плямами. Орнамент розташований під краєм вінця у вигляді ряду косях дуговидних відтисків, зроблених краєм черепашки. Нижче від цього йде лінія відтисків штампа, які за формою нагадують знак V, ще нижче — подвійний ряд дугових відтисків, що утворюють "ланцюжок". Висота посудини 9 см, діаметр вінця 12 см, максимальний діаметр 12 см, діаметр сплющеної частини дна 5,5 см.

Під час обстеження склони Софіївського могильника на окремих ділянках діни було знайдено чимало фрагментів вінця та спілок посудин, прикрашених шнурцем орнаментом (рис. 4). Посудини були зроблені з пісковуватої глини тепер червоноувато-жовтого, а на зламі коричневого кольору. Фрагменти шийки мають характерну загнутість, вінці косо зрізані до середини (рис. 4, 4). Орнамент утворює ряд закреслених, нерівнівічних, характерних для орнаментації посудин цієї культури

трикутників (рис. 4, 1, 4) або ряди горизонтальних відбитків (рис. 4, 2). Іноді під краєм вінець « в ряд коротких вертикальних прямих штампів (рис. 4, 4).

Знайдені описаної кераміки з с. Софіївки пов'язуються з керамікою так званої середньодністровської культури. Посудини з Софіївки мають безпосередні аналогії серед блокованих посудин Гатинської групи цієї культури¹. Шкавим у посудин з Софіївки є те, що на одній з них виконано шнурковий орнамент, незвичайний в орнаментації посудин цього типу, але характерний для посудин більш ранньої Стретівської групи². Можливо, що в даному випадку мова може йти про інвазію раннього варіанту посудин цього типу.

Посудини з Софіївки заходять собі аналогії серед хубкованих посудин Стретівської групи³.

Фрагменти кераміки з Софіївки за орнаментацією, так і характером формою шийки та вінця можуть бути в свою чергу зіставлені

Рис. 4. Уламки посудин, прикрашених шнурковим орнаментом.

з подібними посудинами Дніпро-Деснянської групи⁴, а також з виявленими в останній час новими місцезнаходженнями кераміки цього типу в с. Великому, Путнальського району, Сумської області⁵, в с. Золотинці, Олешівського району, Чернігівської області⁶ та в с. Трахтемирові, Переяслав-Хмельницького району, Київської області⁷.

Нові місцезнаходження кераміки середньодніпровської культури дають нові дані про ширіння пам'яток цього типу. Знайдення на Лілобережжі кераміки, типової для Стретівської та Гатинської груп Правобережжя, дозволяє ставити питання про єдиний етногенетичний процес у середній Наддніпрянщині в першій половині II тисячоліття до н. е. Разом з тим знаходження в с. Софіївці кераміки, характерної для Дніпро-Деснянської групи, досі відомої в басейнах Дніпра, Сожу та Десни, свідчить про територіальну близькість пам'яток Стретівської та Гатинської груп з групою Дніпро-Деснянською.

¹ Т. С. Патосяк. К вопросу о средньодніпровской культуре. КСИИМК, вип. XVI, стор. 11—51, рис. 11, 13.

² Там же, рис. 10.

³ Там же.

⁴ Там же, рис. 14.

⁵ Розкопки Д. Т. Березовця в 1948 р. Матеріали зберігаються в Інституті археології АН УРСР.

⁶ Розкопки О. О. Полка в 1947 р.

⁷ Розкопки В. М. Давиденка в 1948 р.

Ю. Н. ЗАХАРУК

НОВЫЕ НАХОДКИ КЕРАМИКИ СРЕДНЕДНЕПРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Новые находки керамики среднеднепровской культуры представлены следующими образцами: в Остерском музее хранятся два сосуда, найденные в с. Евники, Остерского района, Черниговской области; из с. Софиевки, Бориспольского района, Киевской области происходит фрагментированный сосуд; здесь же, из доне, обнаружены фрагменты венчиков и стенок. Автор описывает все эти образцы и считает, что они дают новые данные о территории распространения памятников среднеднепровской культуры.

*Notes on archaeological monuments of the
Ukrainian Socialist Soviet Republic*

ЗАМІТКИ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ
УРСР

О. І. БОГДАНОВ

(Біла Церква)

*Fresh data on the ancient Andean town
of Belaia Tserkva*

НОВІ ДАНІ ПРО ДРЕВНЬОРУСЬКЕ МІСТО БІЛА ЦЕРКВА

Біла Церква — одним з найдавніших міст нашої країни. Проте історичні пам'ятки ще не знайшли достатнього відображення в літературі. Дослідження їх могло дати дещо новий фактичний матеріал для розв'язання ряду загальних проблем історії нашої Батьківщини, зокрема історії Київської Русі.

Вивчення пам'яток цього часу немислиме без детального археологічного дослідження території міста і його околиць, бо тільки на основі об'єктивних даних залишків матеріальної культури можна вирішити різноманітні питання і в тому числі, наприклад, питання про місце-положення і кордони Білоцерківського (Юр'євського) городища.

Оскільки приступити до широких археологічних робіт без достатнього обґрунтування було більш чим ризикансько, Білоцерківський історико-краєзнавчий музей ще в 1949 р. почав провадити з метою накопичення фактичного матеріалу систематичні спостереження за землянами роботами, які здійснювались в місті та його околицях різними організаціями і приватними особами.

Першою істотною зважкою, яка віправила обраний метод, був потужний культурний шар, випадений на території Сільськогосподарського інституту (площа Свободи), де в той час провалилися досить великі земляні роботи.

Культурний шар з являє тут на глибині 1,7 м, легко простежувався на протязі всього котлована і повсюдно був пасичним фрагментами глиняного посуду XI—XII ст. ст. Зокрема, тут була знайдена низка частин глиняного горшка і черінь глиноватої печі із залишками виді та обгорілих кісток домашніх тварин.

Фрагменти слов'янського посуду були зібрані в великій кількості і при спостереженні за землянами роботами, що провадились при відбудові триповерхового будинку на площі Свободи. Ця ділянка являє собою продовження території Сільськогосподарського інституту і відокремлюється від нього лише невеликим сквериком.

У дворі будинку № 8 по Россій вулиці було виявлено древнє поховання. Крім людського кістяка, що знаходився на глибині 0,7 м, у цьому похованні було знайдено п'ять уламків глиняного посуду XI—XII ст. ст.

Велика кількість фрагментів глиняного посуду цього ж часу була знайдена в різного роду відселеннях на території бувшої фортеці, що може само по собі ставити під сумнів твердження багатьох істориків про те, що білоцерківська фортеця була заснована лише в першій половині XVI ст. польськими феодалами.

Цікаво відмітити, що подібні знахідки слов'янського посуду, дерев'яних поховань і інших слідів матеріальної культури XI—XII ст. ст. зустрічалися на цих ділянках і раніше.

Всі ці розрізнені археологічні знахідки, не будучи, природно, вичерпними матеріалами, дають, проте, підставу зробити деякі важливі висновки. Зокрема, вони вказують на те, що пізніша Білоцерківська фортеця була закладена поліками из місці слов'янського укріплення, навколо якого розташувалося поселення. Найбільша кількість знахідок припадає на район площі Свободи, поздовжній вісь якого має напримок з сходу на захід і йде паралельно з річкою, і суміжні з площею ділянки.

Наведені відомості можуть служити підставою для планування і проведення детального археологічного дослідження в майбутньому.

О. И. БОГДАНОВ

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ДРЕВНЕРУССКОМ ГОРОДЕ БЕЛАЯ ЦЕРКОВЬ

Резюме

Во время наблюдений за земляными работами, проводимыми в г. Белая Церковь и его окрестностях, на территории Сельскохозяйственного института (площадь Свободы) установлено наличие мощного культурного слоя XI—XII вв., характеризуемого многочисленными фрагментами керамики и остатками жилых сооружений; во дворе дома № 8 по Роговой улице обнаружено погребение XI—XII вв.; на территории древней крепости найдено большое количество фрагментов славянской керамики этого времени, позволяющих утверждать, что Белоцерковская крепость была построена в XVI в. на месте славянского укрепления времен Киевской Руси.

І. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

Traces of Tripolye culture in Kiev

СЛІДИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У КІЄВІ

Сліди трипільської культури на території Києва за час з 1937 по 1944 р. виявлено в трьох пунктах: по Кріосному провулку в Літках (1937 р.), по вулиці Норошилова (1938 р.) та в районі Корчеватського могильника (1941 і 1944 рр.).

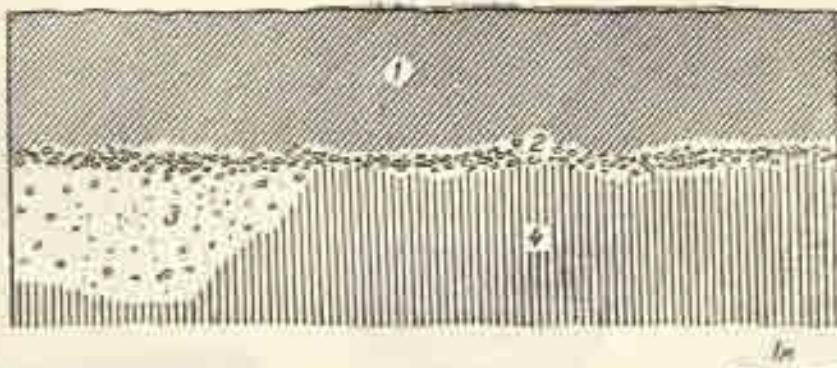

Рис. 1. Стена стінки котлована у садибі по Кріосному провулку № 3.
1 — чорнозем, 2 — черепашки, 3 — мул чолішнього озера, 4 — дно.

1. Поблизу Дніпра, над кол. Клоуським струмком, при копанні котлована у садибі № 3 по Кріосному провулку було знайдено скопчення черепашок *Unio*, які в значній кількості залягали під шаром чорнозему на жовтуватому лесі (рис. 1). Черепашки були знайдені в двох місцях: у дворі на глибині 1,35 м і за 25 м від цього місця, над вулицею, під знесеним будинком, на глибині близько 1 м від рівня сучасної поверхні.

В першому місці черепашки знаходилися біля чолішнього невеликого озера, про наявність якого свідчать мул у англійській лінзі глеюватого суглинку сизуватого коліору, ділянкою у нижній частині котлована близько 3 м, та знайдені у цьому муслі на різній глибині черепашки *Unio*, *Paludinae* та частини щитка річної черепахи.

Черепашки біля озера лежали купками (в них купках зустрічалися фрагментовані кістки свійських биків та кози — вівці), а також залягали під шаром близько 0,25 м твердинкою, в нижній частині якого трапилася кісточка дикої качки. Поміж черепашок зустрічалися також кістки та луска від риб, кусочки печени та уламки різного глиняного посуду як орнаментованого, так і неорнаментованого, характерного для трипільської культури. Серед керамічних знахідок є уламки, прикрашені насіч-

камя і гребінчастим орнаментом (рис. 2, 1). Щі уламки мають домішку товщених черепашок. Знайдені також фрагменти тонкостінних невеличих посудин рожевого кольору зі слідами розпису та вапняним пальтом від довгого перебування у землі (рис. 2, 6), уламки посудин коричневого кольору з прохресленням чи античним орнаментом (рис. 2, 2, 3, 5). Трапляється також уламок глиняної ніжки від посудини. Окремі фрагменти посуду трипільського типу зустрічалися на глибині до 2 м від сучасної поверхні.

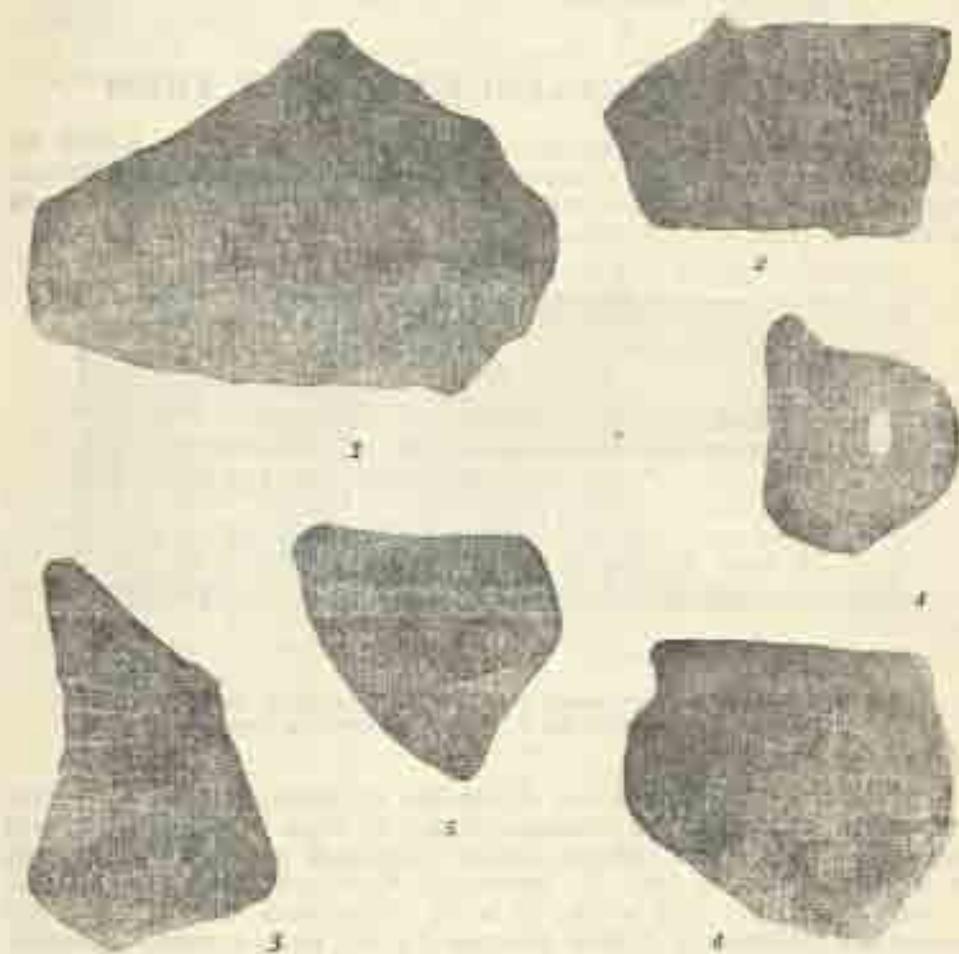

Рис. 2. Зразки кераміки трипільської культури, знайдені у Києві.

Таким чином, у даному пункті ми маємо сліди перебування людини за часів трипільської культури.

II. При ритті катлована для житлового будинку по нул. Ворошилова № 19, у шарі невеликих, здебільшого роздріблених черепашок ЦІЮ, перемішаних із землею, трапилися уламки посуду трипільського типу, серед яких найцікавішими були великий фрагмент посудини червоного кольору та уламок посудини з вушком (рис. 2, 4). Матеріал, з якого зроблено посуд, мав домішку у вигляді товщених черепашок. Там же знайдено необроблений уламок кришечко, кам'яний розтирач, який був

у вжитку, а також кістки свійських бика та свині, кістки риби та окремі вуглики і куски печінки.

Ці знахідки виявлені на глибині 0,3—0,7 м від рівня сучасної поверхні — верхній шар ґруту було зрізано тут у мішулому, при перевертуванні місцевості.

Топографічні особливості цього місцезнаходження пам'яток трипільської культури (над схилом, що спускається до широкої низини понад р. Лібедю) мають багато спільних рис з описанням іншої місце-

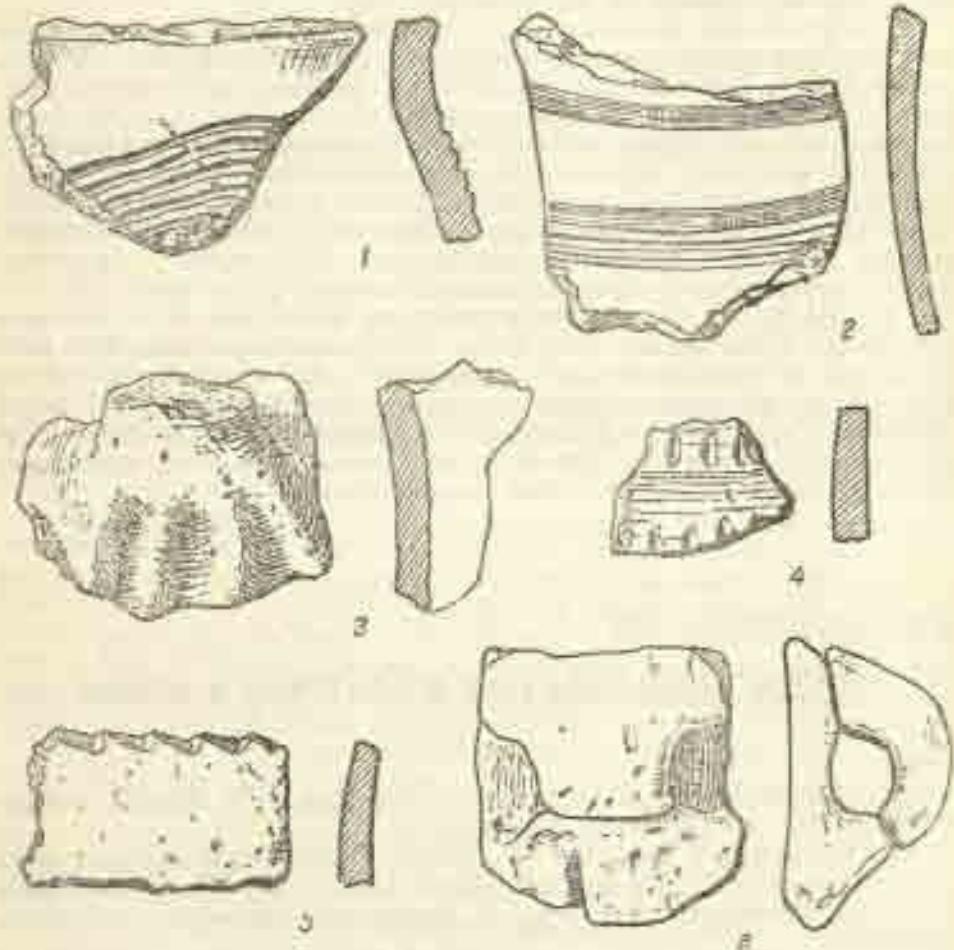

Рис. 3. Зразки кераміки трипільської культури, знайдені у Клеві.

знаходженням: обидва воно були розташовані на земочині, біля невеликих водоймищ. Безперечно, поблизу цих пунктів знахідок предметів трипільського часу повинні бути і синхронні ім поселення.

ІІІ. Пам'ятки трипільської культури було виявлено кілометрів за два на південний від гирла р. Лібеді, на правому високому березі Дніпра, біля струмка. Під час розкопок Корчеватського могильника доби пізньої поховань при археологічних розпідках на північ від нього, у розаштовханій траншеї розміром 10×1 м були виявлені такі знахідки. На глибині 0,25—0,40 м у темно-сірій землі були вуглики, куски печінки, фрагмент

шовець чорної, добре випаленої глиникої посудини з домішкою зерен гравію у тісті, з прокресленим орнаментом у інгліді декількох неглибких паралельних ліній (рис. 3, 1) та уламки іншого глиняного посуду трипільського типу. На глибині 0,40—0,55 м у жовтуватосірому ґрунті зустрічалися подібні знахідки, але в меншій кількості. У цьому шарі було виявлено ще два уламки кременю та декілька уламків увариних кісток. На глибині 0,65—0,85 м у сіруватожовтому ґрунті (суглинку) також траплялися фрагменти кераміки. Поблизу розкопу, у ярку було виявлено амфітий водою черепок із слідами згладжування зубчастою черепашкою на внутрішньому боці.

При розкопках Корчеватського могильника також було знайдено декілька фрагментів орнаментованого і неорнаментованого трипільського посуду: світложовий фрагмент від старанно виготовленої посудини, прикрашеної смужками коричневого кольору (рис. 3, 2), фрагмент посудини, орнаментованої хосими насічками по краю пінечь (рис. 3, 5), невеликий фрагмент, орнаментований довгастими ямками, розташованими рядками (рис. 3, 4), а також три уламки ручок з частиною стінок, один з них був чорного кольору із згладженнями країн, другий — світложового кольору з овальним створом (рис. 3, 6), третій — рожевого кольору з вертикальною обробкою нижньої частини ручки (рис. 3, 3).

У 1944 р. під час земляних робіт на північ від Корчеватського могильника було ще виявлено сліди трипільської культури. При ритті котлована зрізано трипільську „площадку“, що залигала на глибині 0,75—0,85 м від рівня сучасної поверхні у шарі сіруватожової землі. „Площадка“ товщиною в 10 см мала низький схил у бік Дніпра. Тут же знайдені фрагменти такого ж, як і описаній раніше, орнаментованого і неорнаментованого трипільського посуду¹.

И. М. САМОЙЛОВСКИЙ

СЛЕДЫ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ В КИЕВЕ

Резюме

Пам'ятники трипільської культури обнаружено в Києві в течіє 1937—1944 рр. в следуюших трех пунктах:

по Крепостному переулку (в Липках). Здесь слой ракушек находился возле бывшего небольшого базарца. Среди ракушек найдены кости домашних животных, рыб, птиц и фрагменты керамики трипольской культуры;

по ул. Ворошилова № 19, где, кроме ракушек, встретились кости домашних животных, обломок кремня, каменный растиральник и фрагменты трипольской керамики;

около Корчеватского могильника, над ручьем были выявлены фрагменты керамики, характерные для трипольской культуры, и трипольская „площадка“

¹ „Площадку“ огавнула Т. С. Насека, яка підтвердила принадлежність цієї пам'ятки до трипільської культури А. за В. В. Хвіблом.

М. В. СИБІЛЬОВ

An ancient vessel with pictogram-writing

СТАРОДАВНЯ ПОСУДИНА З „ПІСЬМЕНАМИ“

Влітку 1937 р. під час прокладання нової залізниці поблизу с. Рубці, Краснолиманського району, Сталінської області, було винайдено багато глиняних посудин і людських кісток.

Нам встановлено, що знахідки були зроблені у чорновземному схилі дюнного піскоподібного мису, який вдається в тибу, місцями болотисту називну, що утворена із заходу долиною р. Оскола, а з півдня і сходу — заплавовою безіменною річечкою, яка тече до Оскола від с. Лозового. Поміж цим мисом і с. Лозовим у минулому було зелине, хоч, мабуть, і неглибоке озеро, що сполучалося протокою з р. Осколом. Таким чином, у свій час цей мис з трьох боків був цілком неприступним і являв собою сильно укріплений самою природою пункт, на якому могли розташовуватися «стародавні» поселення та могильники.

Залізнична віміка, що проходила біля південного кінця схилу чорновземного мису, зруйнувала частину сільсько-хозарського могильника. З матеріалів цього могильника було одержано три цілі, поліровані і наперті графітом, і три роздавлені, але повністю збережені слов'янські посудини, прикрашені шнуронним і штковим орнаментом. Ці посудини мають, як і салтівський, клейма на дні. За словами грабарів, посудини і кістки залигали або просто в ґрунт, або у катакомбах. Разом з посудинами були знайдені і проіржаві залізні речі, які, проте, не збереглися. Таким чином, виявлений могильник є типовим катакомбним могильником салтівського типу, періоду на Дніпро.

Крім салтівської і слов'янської кераміки, робітники нам передали ще дві посудини. Одна з них виникла типовою для катакомбних поховань бронзового віку, прикрашеною складним, головним чином „ялинковим“ орнаментом. Друга посудина висотою 17 см, діаметром 18 см, з товщиною стінок 0,7—0,9 см виявилася досить добре винайденою, коричнювато-сірого кольору. На вінчах, трохи відгинутих назовні, і на шийці є орнамент у вигляді коротких лізовидних пасочок і „пісъмена“, які оперізують посудину (рис. 1, 2).

При з'ясуванні місця знахідки цієї посудини було встановлено, що на значний віддалі від мисоподібного виступу, на досить високому вже місці знаходився курган. У центрі кургана, на глибині більш як 2 м був винайдений людський кістяк у скорченому положенні, а біля цього — один цілий і декілька роздавлених на дрібні куски гарно орнаментовані горшки. Трохи від центра кургана, недалеко від поверхні лежав другий кістяк, також скорчений, а поруч з ним (бліж піг чи голови, робітники не пам'ятають) стояв горщик з „пісъменами“.

При огляді місцевості вдалося встановити, що на площі в декілька гектарів, яка знаходиться вище від розкопаного грабарями схилу мису, «велика кількість дрібних черепків — уламків слов'янських, хозарських

посудин і кераміці часів зрубів поховань або поховань у насипах курганів.

Немає сумніву, що посуд з могильником салтівського часу знайдений курганом з ласма письменними, основним злитком більш похованням бронзового віку і впусканням похованням з посудиною, яка мала „письмена“. Вище від кургана розташувалася селища бронзового віку і скіфського часу.

Рис. 1. Стародавній посудин з „письменами“.

За формою, цінністю і почасти, орнаментом посудину з „письменами“ також можна віднести до часів бронзи.

Знайдка посудини з „письменами“ не є єдиноко — у фондах Ізюмського музею є фрагменти глиняних посудин з начертаннями, які можна прийняти також за „письмена“¹.

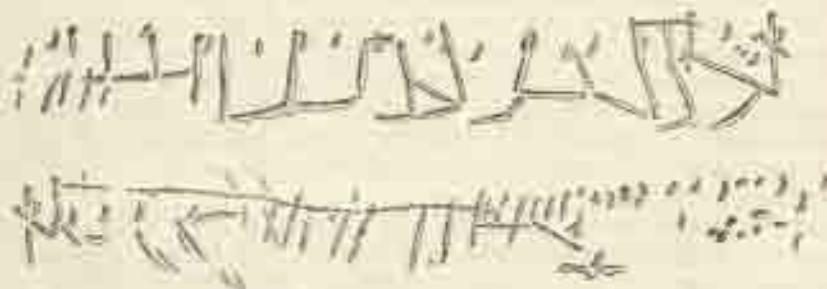

Рис. 2. Схеми зображення зроблені на посудині.

Датування посудини з „письменами“ добовою бронзою підтверджується обставинами її знахідки. Крім того, дата отоцередованістю визначається

¹ У 1961 р. на р. І. Донець в урочищі Бондарівка (за 4 км від с. Діброва, Ізюмського району, Харківської області) експедицією Інституту археології була також знайдена неповна універсальна посудинка із загадковими писаннями у вигляді різних хрестівців, рисунків, зигзагів. — Ред.

знахідками, близькими до розглядуваної посудини за часом: автором недалеко від с. Рубці — поблизу с. Яремівки, Ізюмського району, Харківської області, на стоянці — поселенні бронзового віку — була виявлена половина сланцевої сокири-молотка-бруска і біля с. Петрівського, Петрівського району, Харківської області, був знайдений також сланцевий бруск-бірка. На цих предметах були зроблені по боках яризки. Вони виконані недбаліше, ніж із посудині, і не залишають суміші, що не прикраси.

Знахідка стародавньої посудини і брусків, можливо, вказує на дуже ранній час виникнення на берегах Дніца першої писемності і рахування.

Н. В. СИБІЛЕВ

ДРЕВНИЙ СОСУД С „ПИСЬМЕНАМИ“

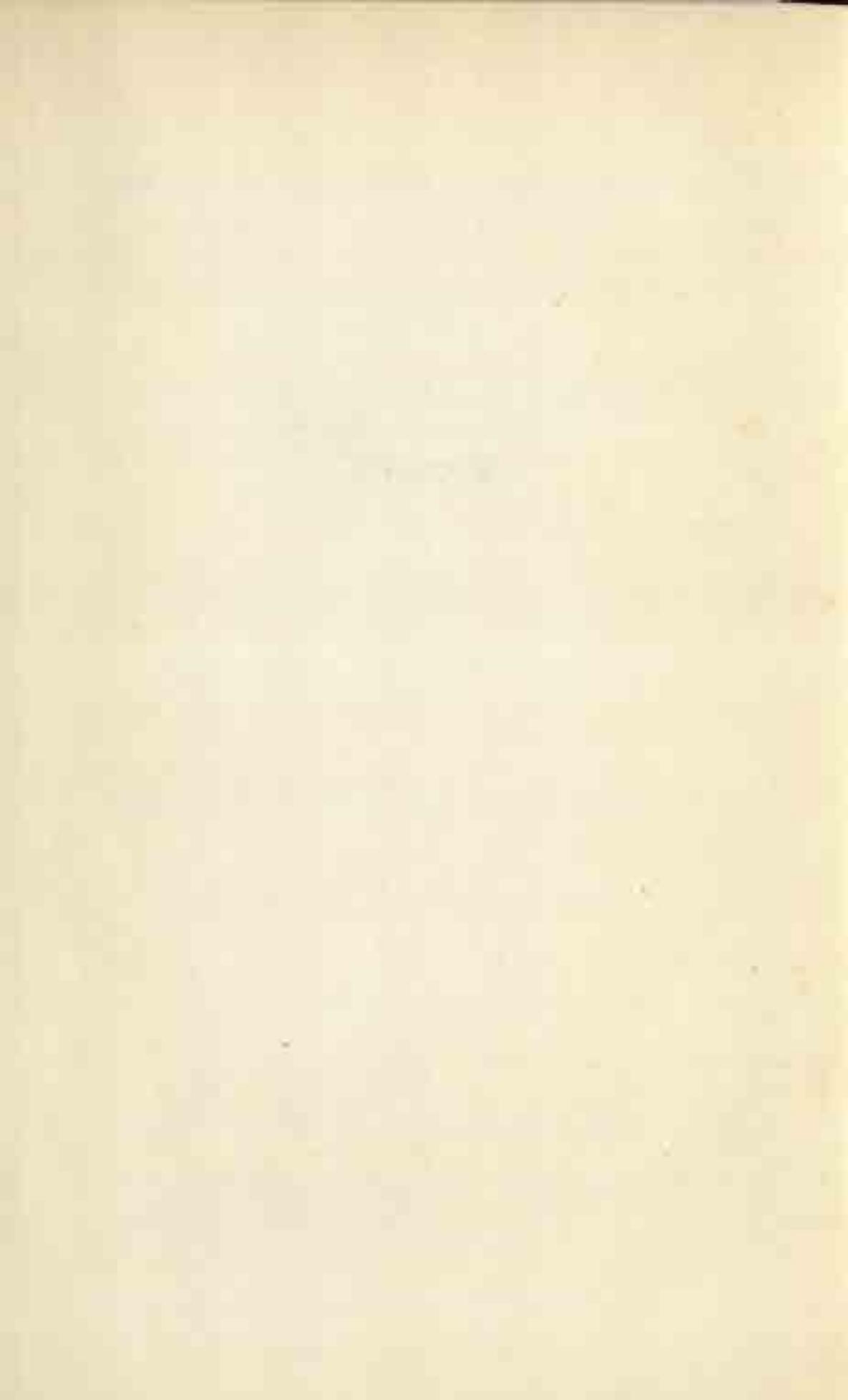
Резюме

Летом 1937 г., во время прокладки железнодорожной линии близ с. Рубцы, Краснодиманского района, Стальнской области был обнаружен славяно-хозарский могильник, а рядом с ним курган бронзового века с двумя погребениями — основным и впускным. Около скелета впускного погребения, находившегося в скорченном положении, был обнаружен сосуд, венчик и изніку которого опоясывают знаки, являющиеся, по мнению автора, древними „письменами“ — памятником весьма рано возникших на берегах Дніца письменности и счета.

卷之三

Current Topics
XPOHIKA

I. Г. ШОВКОПЛЯС

*The Scientific activities of the Institute of Archaeology
in 1950*

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ в 1950 р.

Інститут археології Академії наук Української РСР щорічно провадить велику наукову роботу по дослідженню пам'яток матеріальної культури і їх теоретичному узагальненню по основних періодах древньої історії республіки.

Результати роботи інституту поширюються в практиці наукового і культурного життя країни шляхом публікації матеріалів і теоретичних розробок з друкованих виданнях.

1950 р., як і попередній 1949 р., був роком напруженої праці всього колективу інституту над виконанням свого тематичного плану. Головне місце в цьому належало провідній темі „Підсумки історико-археологічного дослідження території УРСР“. Завданням цієї теми є підведення підсумків археологічних досліджень, що проводяться на території республіки уже майже 100 років.

Це дослідження з древньої історії Української РСР має бути закінчено у 1952 р.

Протягом 1950 р. провадилася робота по написанню основних текстів, по їх попередньому редагуванню та зведення в загальні тексти по розділах. Частини готових текстів і загальні штатні роботи над цією темою неодноразово обговорювалися на засіданнях відділів та вченої ради інституту.

Найбільш активну участь у виконанні цієї теми брали В. А. Богусевич, М. Ю. Брайчевський, В. І. Довженок, М. Ю. Смішко, О. І. Тереножкін, В. А. Ілліс'ка, Л. Д. Дмитров, Л. М. Славін, В. М. Данченко, А. В. Добровольський, О. Ф. Лагодовська та ін. Керівництво роботою здійснює директор інституту дієний член Академії наук УРСР П. П. Ефіменко.

Разом з тим в цій роботі мали місце і серйозні недоліки. Тексти окремих розділів були виконані з недостатнім використанням наявних фактичних матеріалів і без погодження з текстами інших розділів, в зв'язку з чим виникла необхідність їх значної переробки, а в окремих випадках навіть заміни текстами інших авторів. До деяких розділів не проведено складання археологічних карт. Ряд текстів залишився не обговореним, що позбавляє можливості з певністю твердити про їх якість. Виправдання цих недоліків і проведення редакційної роботи по всій темі в цілому стало однім з найголовніших завдань колективу інституту на 1951 р.

Виконані в запланованому обсязі і всі інші наукові праці, передбачені тематичним планом 1950 року. Відзначимо дягікі з них.

Праця старшого наукового співробітника Л. Д. Дмитрова „Гети за даними археології“ висвітлює історію одного з фракійських племен, що населяли територію південно-західного Причорномор'я у скіфсько-сарматську добу.

Закінчена перехідна тема молодшого наукового співробітника А. І. Фурманської „Ливарне виробництво в Ольвії”, присвячена висвітленню стану ливарного виробництва в древньому місті Ольвії та характеристиці його продукції.

Розділом „Закісовські поселення” також закінчена перехідна тема молодшого наукового співробітника Ф. М. Штітельмана, присвячена вивченю пам'яток матеріальної культури скіфської доби на берегах Бузького лиману. Тема оформляється автором як кандидатська дисертація.

В праці молодшого наукового співробітника Є. В. Махно „Антична культура полів поховань” дається загальна характеристика пам'яток черняхівського типу на Лівобережжі УРСР та їх взаємозв'язків з пам'ятками цього ж типу на Правобережжі. Автор доводить спільність історичного розвитку населення всього басейну Середнього Дніпра в першій половині I тисячоліття н. е.

Решта тем були перехідними на наступні роки і виконані в 1950 р. в запланованому обсязі.

Значну частину тематичного плану Інституту становили наукові зйти за археологічні експедиції 1949 р. та підготовка спеціальних зйтих статей до друку в збірниках „Археологічні пам'ятки УРСР”. Одночасно проводилась камеральна обробка матеріалів, здобутих цими експедиціями.

Поза тематичним планом написано 25 наукових праць та 12 статей для Великої радянської енциклопедії. Близько половини цих праць уже надруковано або передано до друку у виданнях Інституту та інших наукових установ. окремі з цих праць присвячені важливим і актуальним питанням древньої історії республіки. Так, в статті В. І. Довженка і М. Ю. Брайчевського „О временах сложения феодализма в древней Руси”, надрукованій в журналі „Вопросы истории” № 8, автори на основі археологічних і письмових джерел доводять, що феодальні відносини на території Київської держави були панівними уже в IX–X ст. ст.

В праці В. І. Довженка „Ло – питання про дофеодальний період в древній Русі” автор доводить, що дофеодальний період відноситься до часу, який передує Київській Русі, тобто до середини і перших століть другої половини I тисячоліття н. е.

Вивченю слов'янських поселень на Канівщині присвячені статті В. А. Богусевича „Стародавнє слов'янське поселення на Пилипенковій горі під Каневом” та М. Ю. Брайчевського „Древнослов'янські пам'ятки Канівщини”.

Ряд праць по скіфській тематиці виконані І. В. Фабриціус („До питання про топографізацію племен Скіфії” та „Досвід аналізу деяких скіфських зображень”), Є. Ф. Покровською („Про ранні поселення та городища на р. Тясмин”), О. І. Тереножкіним („Походження скіфії”) та ін.

Питанням висвітлення окремих періодів древньої історії республіки та пам'яток матеріальної культури присвячені праці М. Ю. Брайчевського, Є. В. Махно, М. І. Весмітіної, В. А. Іллінської, О. Ф. Лагодовської, М. Ю. Смішка та інших наукових співробітників Інституту.

Всі статті, виконані для Великої радянської енциклопедії, переслані в Москву.

Важливою діяльністю наукової роботи Інституту було здіслення досить широкої програми досліджень пам'яток матеріальної культури, якими займались більш як 20 експедицій і окремих загонів. В іх роботі брали участь представники Інституту історії матеріальної культури

АН СРСР, Державного Ермітажу, Київського, Одеського, Дніпропетровського університетів, Одеського педагогічного інституту, Київського, Херсонського, Дніпропетровського, Запорізького, Харківського, Миколаївського, Одеського, Вінницького, Кам'янчу-Полільського, Ізмаїльського, Житомирського, Путильського, Ізюмського та інших музеїв Української РСР.

Експедиції інституту провадили свої дослідження на більшій частині території Української РСР (16 областей).

Головну увагу як при плануванні, так і при здійсненні експедицій інститут приділив перш за все дослідженню пам'яток, які мають безпосереднє відношення до вирішення однієї з найважливіших проблем радянської історичної науки — проблеми про походження і ранню історію східного слов'янства, а також утворення древньоруської держави — Київської Русі, що була спільною історичною основою трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського.

У цьому плані досить цікавими виявилися перш за все розкопки на Подолі в Києві, де вони досі взагалі не провадилися. Більшість археологів, особливо до Великої Жовтневої соціалістичної революції, цікавились, в основному, територією верхнього міста, де в старовину розташовувались князівські замки з монастирями, церквами, палацами князів і бояр, а також житла ремісників-ювелірів та ін., які обслуговували знать.

Ці розкопки (керівник В. А. Богусевич) виявилися досить вдалими. У шарі, який відноситься до Х ст., були відкриті залишки залізоробної майстерні, що виробляла залізні ножі, наконечники стріл, підкови для чобіт та ін. Це відкриття має особливо важливе значення, тому що місце обробки заліза в Києві до останнього часу не було відомим.

У шарі XI—XII ст. ст. відкрито наземний будинок з піччю, що складався з декількох кімнат, загальною площею близько 80 м². Будинок мав дерев'яні стіни, обмазані глиною і побілені вапном. Судячи з того, що в одній з кімнат знаходилась велика кількість дерев'яного, зробленого на токарному верстаті посуду та інших виробів, будинок, очевидно, належав реміснику-токарю. Навколо будинку були розташовані досить великі погреби округлої форми (до 5 м у діаметрі) — це є ще однією новою, досі невідомою рисою, яка характеризує господарство і побут жителів древнього Києва. У шарі XI—XII ст. ст. виявлені продукція і інші види ремісничого виробництва, а саме: скляні браслети і персні, скляний посуд, керамічні полів'яні плитки, смальта для мозаїки та ін. Досить важливою була знахідка великої кількості (більше 80 кг) свинцю у вигляді болванок і листів. Ця знахідка вказує на широке застосування свинцю у древньому Києві. Всі вказані речі датуються XI ст.

Розкопки показали, що Поділ є одним з найдревніших і густо населених районів Києва. Ремісничий характер знахідок вказує, що в період Київської Русі Поділ був заселений в основному ремісниками. Відкриття великого дерев'яного будинку, який належав реміснику, має ще одне важливе і принципове значення, підтверджуючи, що у древньому Києві будували не тільки землянки. Більш того, в світлі розкопок на Подолі можна приводити, що землянки, виявлені в околицях кам'яних князівських і боярських палаців і храмів верхнього міста, не були характерним типом жителів для основної маси населення древнього Києва.

Надзвичайно важливими для вивчення історії древньої Русі були також успішно завершені в 1950 р. розкопки древньоруського міста Колодяжного (В. К. Гончаров), розташованого на території Дзержинського

ського району, Житомирської області. Це місто в XII і першій половині XIII ст. було однією з фортець на р. Случ, яка, поряд з іншими такими ж фортецями, захищала правобережну частину Київської держави від нападів степових кочовників. Колодяжні був зруйнований татаро-монголами у 1241 р. після жорстокої битви, під час якої населення героїчно захищало своє місто.

Розкопками були відкриті залишки великої кількості пізньоміжземних дерев'яних, а також напізньоміжземних жителів, ремісничих майстерень та інших господарських споруд, під завалами обгорілих стінь і стін інших майже повністю збереглися знаряддя праці, що характеризують усі галузі господарства і побуту цієї епохи: залізні сокири, долоти, лемеші, коси, серпи, зброя, інструменти для обробки дорогоцінних металів і дерева, ткання, металічні і скляні прикраси та ін.

У дерев'яних бочках, великих глиняних посудинах і спеціальних зернових ямах збереглися обгорілі зерна жита, пшениці, ячменю, піasca, проса, гороху, льону, конопель, маку та інших рослин, аж разом із сільськогосподарськими знаряддями вказують на високий розвиток землеробства в древній Русі. Серед досліджених пізньоміжземних споруд і землинок вдалося встановити наявність спеціалізованих ремісничих майстерень по обробці деревини, заліза, золота і срібла, містки, скла, шкіри і інших матеріалів. Інколи житла були одночасно і майстернями.

У 1950 р. були проведені також дослідження оборонних укріплень міста, які складалися з валу і рову. Вал насипали на спеціально вінштовану вимостку з глини, товщиною до 0,3 м. До складу валу входили також і дерев'яні конструкції. Про міцність кріпосних укріплень Колодяжного згадує древньоруський літопис, в якому розповідається, що 12 порохів (спеціальних стінопробивних машин), встановлених татаро-монголами, не могли зруйнувати міських стін. Татари-монголи вірвались у місто тільки після того, як воно було підпалене з усіх боків.

Великий речовий матеріал, здобутий під час розкопок Колодяжного, залишки житлових і господарських споруд, оборонні укріплення та ін. дають іскряву картину устрою древньоруського міста-фортеці, а також характеризують господарство, побут і культуру його населення. Під завалами згорілих будов і на плані самого городища виявлено велика кількість людських кісток — останців населення, яке загинуло у боротьбі з татаро-монголами під час захисту міста.

Окремий загін Київської експедиції (П. А. Равонорт) провів дослідження валів і ровів на древньоруських городищах, розташованих поблизу Києва (Пирогів, Віта-Поштова, Старі Безрадичі). Ці дослідження дали нові дані для вивчення устрою оборонних споруд у древній Русі.

На Путільщині (Д. Т. Березовець) продовжувалось вивчення слів'янських пам'яток доби, що безпосередньо передувала утворенню Київської держави (пам'ятки так званого роменсько-борщевського типу). Тут на городищах біля с. Ворголь, Бунякіне та ін. знайдені уламки ліпного глиняного посуду разом з уламками посуду періоду Київської Русі, виготовленого на гончарському кругу. Ця обставина вказує на те, що киеворуські поселення виникли на місці більш давніх ранньослов'янських поселень.

Частини експедицій і окремих затонів провадили вивчення ранньослов'янських поселень останніх віків і тисячоліття до н. е. — першої половини I тисячоліття н. е., які належали безпосереднім попередникам і предкам літописних східнослов'янських племен.

Дослідження, проведені в околицях Києва, на Путільщині, на берегах Дніпро-Бузького лиману і в зорожності частині Дніпра, пока-

зали виняткову подібність у розташуванні цих поселень, їх укріплення, у плануванні і способі спорудження жителі і господарських будівель, складу речових знахідок, куди входили головним чином ліпій глиняний посуд і різноманітні металеві прикраси, і інших енав, що вказують на подібність характеру господарства, побуту і культури Іх жителів.

Така єдність цих пам'яток матеріальної культури є яскравим свідченням того, що процес формування східного слов'янства відбувався одночасно на величезних просторах Східної Європи. Вона вказує теж на автотонність населення, з якого формувались східнослов'янські племена.

Розкопки у с. Пирогові під Києвом (Є. В. Махно) показали, що городище цього часу, розташоване на високому виступі сильно порізаного правого корінного берега долини Дніпра, мало штучні укріплення у вигляді валів і ровів, збудованих в окремих місцях у два ради. Названість у культурному шарі знахідок і більш ранніх епох вказує на неодноразове заселення території городища людиною на протязі тисячоліть. Тут, як і на дослідженні тим же загоном поселення у с. Беликі Дмитровичі, Обухівського району, розташованому у таких же топографічних умовах, встановлено, що основним видом жителі цієї епохи були трохи затягнутий в землю будівлі з дерева, стіни яких обмазувались глиною.

Подібні житла були виявлені також і розкопками на поселеннях цього часу у Путівському районі, Сумської області (Д. Т. Березовець) і у с. Микольському, Дніпропетровської області (А. Т. Брайчевська). На березі Дніпро-Бузького лиману для спорудження жителі широко застосовували камінь (поселення в с. Пітухівці, Козирці, радгоспі „Радса“, Очаківського району, Миколаївської області).

На всіх поселеннях виявлені спеціальні ями-комори і господарські будівлі, які служили місцем для зберігання різноманітних запасів, головним чином зерна.

Інститут приділив достатню увагу і дослідженню пам'яток скіфського часу, які також мають безпосереднє відношення до проблеми походження древнього слов'янства.

У с. Лука-Врублівська, Кам'янець-Подільської області, автор цієї статті продовжує розкопки курганного могильника ранньоскіфського часу (блізько VIII ст. до н. е.), який дав цікавий матеріал, що характеризує похоронні споруди і обряд поховань. Насипи курганів цього могильника складаються з каменів різної величини і форми. Поховання, що знаходяться на спеціальних вимостках з каменів або в ямах, викладених кам'яними плитами, були в більшості випадків групові; небіжчики були в скороченому положенні. Одержані матеріали і спостереження дають нові відомості для вивчення побуту і культури населення середньої Наддністрянщини в ранньоскіфський час. Експедицією були проведені також невеликі розкопки на поселенні того ж часу, відкритому на березі Дністра в околицях с. Нагоряни, Кельменецького району, Чернівецької області. Тут виявлено залишки жителів наземлянкового типу, всередині яких знаходились печі, споруджені з каменів. У завалах печей і на долянці жителі знайдені глиняні посудини і знаряддя праці з кістки. Розкопки мають особливо важливе значення, тому що поселення ранньоскіфського часу в басейні Середнього Дністра до останнього часу не були відомі.

Біля с. Ріпнів, Новомилатинського району, Львівської області експедиція львівської групи Інституту археології (Ю. М. Захарук) провела розкопки поселення висоцької культури (VII—III ст. ст. до н. е.)

та ранньослов'янського поселення IV—VIII ст. ст. н. е. Виявлені та досліджені поселення висоцької культури (досі були відомі лише могильники) збагатили нашу науку незалежними даними про характер господарства посіда шеї культури. Завхоложені сільськогосподарських знарядь праві та залишки культурних рослин свідчать, що висоцька культура була культурою землеробською.

Матеріали вперше виявленого на території західних областей республіки відкритого (без оборонних споруд) ранньослов'янського поселення мають також значний науковий інтерес.

На іншому кінці республіки, в басейні р. Сейма, проводились розкопки на одному з найпівнічніших скіфських городищ VI—V ст. ст. до н. е. у с. Ширяєвому, Путильського району, Сумської області (В. А. Іллінська). Дослідження показали, що характерним типом жителів цієї групи скіфських городищ були наземні споруди, прямокутні в плані, розміром близько 8 × 8 м. Знайдені на городищі великі кількості кісток домашніх і диких тварин, а також залишків серпів дають вказівки для характеристики господарської діяльності його жителів, які зводилася до скотарства, полювання і землеробства. Міцність наземних жителів і господарських споруд, основою яких служили дерев'яні стовпи, велика потужність культурного шару (блізько 2 м) свідчать, що населення городища на протязі досить тривалого часу вело оський спосіб життя.

Більше 10 скіфських городищ і поселень відкрито і частково вивчено комплексною Очаківсько-Березанською експедицією (керівник член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін), проведеною Інститутом разом з Ольвійським історико-культурним заповідником АН УРСР.

На городищах „Дідова хата“ (V—III ст. ст. до н. е.) і „Широка балка“ (III ст. до н. е.) виявлені залишки великих кам'яних будівель, споруджених частково з добре обтесаних кам'яних плит, що вказує на високий розвиток кам'яної архітектури місцевого скіфського населення.

В самій Ольвії продовжувались розкопки складної гідротехнічної споруди, яка відноситься до V ст. до н. е.

Одночасно експедицією була проведена розведка і розкопки значної кількості сарматських і ранньослов'янських поселень і могильників в районі Дніпро-Бузького лиману. В результаті цих робіт вдалося встановити характер господарських і культурних взаємовідносин між місцевим скіфо-сарматським і древньослов'янським населенням Причорномор'я і сучасними Ім'янськими централами типу Ольвії і Березані.

Робота Ізмайліської експедиції (Л. Д. Дмитров) була спрямована на продовження дослідження древнього міста Піри (сучасний Білгород-Дністровський). Розкопками відкрито великий комплекс залишків кам'яних житлових, господарських і виробничих споруд, які складали значну частину древнього міського кварталу. Виявлені при розкопках залишки кам'яних бруків і вуличних водостоків, а також речові знахідки (глиняний посуд, будівельні матеріали, знаряддя виробництва із заліза, скрібки бронзових монет) дають можливість датувати будівлі міста першими століттями н. е.

Крім того, в околицях м. Білгорода-Дністровського експедиції дослідила древню гробницю, ансамбль у скелестому березі Дністровського лиману. Ця гробниця є однією з найдревніших архітектурних пам'яток території УРСР і датується початком I тисячоліття до н. е.

До числа дослідень видінчих скіфських похоронних пам'яток слід віднести розкопки великого кургану біля м. Василькова під Києвом (О. І. Тереножкін). Під величезним земляним насипом діаметром 64 м

і висотою 8 м знаходилося велике похоронне спорудження у вигляді склепу, який відтворював житлову будову. Він мав вигляд значної за розмірами прямокутної ями, перекритої пласкою покрівлею з декількох шарів балок і обтесаних колод, яка спиралась на товсті стовпні. Стіни і долівка склепу були обшиті широкими дошками. З південного боку знаходився коридороподібний вхід. Після поховання в ній померлих ця дерев'яна гробниця була навмисно спалена в ритуальних цілях — дослідники виявили її в обвугленому стані. Всередині гробниці були знайдені залишки кісток похованних і значна кількість речових знахідок — глиняного посуду, бронзових прикрас і зброй, частини яких досі була неайдома для скіфської культури. Величезні розміри курганного насипу і похоронної споруди, характер обряду і речових знахідок вказують на те, що небіжчик був, мабуть, воїдем одного з скіфських племен північної частини середньої Наддніпрянщини. Все це також дає підставу датувати цю пам'ятку VI ст до н. е. Під час розкопок було звернуто увагу на те, що рівень сучасних ґрунтovих вод навколо кургана знаходить значно вище від dna похоронної камери. Це свідчить, що за останні 2,5 тисячі років, які минули з часу спорудження насипу кургана, рівень ґрунтovих вод в цьому районі значно змінився. Ці факти мають великий інтерес для ґрунтознавців і ботаніків.

Закінчуємо короткий огляд пам'яток матеріальної культури скіфського часу, які досліджувалися в 1950 р., необхідно зупинитися також на важливих за своїми результатами дослідженнях (В. М. Даниленко) у ряді пунктів Обухівського району під Києвом. Тут було відкрито і частково досліджено декілька поселень і могильників, частина з яких має виразні залишки високорозвинутого місцевого бронзоливарного і залізобійного виробництва. Вони, як і класичні скіфські пам'ятки, безпосередньо передують найдревнішим слов'янським поселенням і могильникам на території Східної Європи і є важливим фактором для розуміння процесу древньослов'янського етногенезу.

У експедиційному сезоні 1950 р. Інститутом був досліджений і ряд пам'яток епохи первісно-общинного ладу починаючи від найбільш ранніх з них — місцевонаходжень палеолітичного часу — і кінчаючи добою пізньої бронзи.

Амвросієвський загін (П. И. Борисковський) продовжував розпочаті в попередні роки дослідження пізньопалеолітичної стоянки в Донбасі, пов'язаної з величезним скопченням кісток зубра-бізона біля м. Амвросіївки, Сталінської області. Дослідниками було встановлено, що обробка кременю і кістки з метою виготовлення знарядь праці провадилася безпосередньо на стоянці, про що свідчать знахідки великої кількості покідьків виробництва з цих матеріалів.

Відкрито кілька нових палеолітичних і неолітичних поселень, а також спеціальних майстерень по обробці каменю. Всі ці пам'ятки вказують на досить ранній час заселення людиною території Донбасу.

Дністровська палеолітична експедиція (О. П. Черніш) обслідувала поселення пізньопалеолітичного часу в басейні Середнього Дністра на території Станіславської і Чернівецької областей. У с. Бабин, Кельменецького району, Чернівецької області продовжувались розкопки пізньосолютреїського і мадленського поселень первісних мисливців. В культурному шарі виявлено багато кременних знарядь праці, а також численні залишки льодовикової фауни (мамонт, північний олень, дикий кінь, зубр та ін.).

Інститут археології разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР (О. М. Рогачев) провадив розкопки Тельманівської палеолі-

тичної стоянки в с. Костенках на Дону, південніше м. Воронежа, які мають важливе наукове значення для вирішення питання про характер початкового етапу пізнього палеоліту на території Східної Європи.

Важченно пам'яток неоліту і доби міді—бронзи була присвячена робота Донецької експедиції (І. Ф. Левицький, С. М. Одинцова, Д. Я. Телегін). Ця експедиція знову обслідувала і частково вивчала кілька десятків поселень в басейні р. Північного Дністра в межах Харківської, Сталінської і Ворошиловградської областей (Мінівецький Яр, Дропівка, Петрівська, Студеницька, Хайдівська та Ізюмська групи стоянок). Експедиція визначила ряд об'єктів для стаціонарних розкопок 1951 р.

Була проведена також значна робота по вивченню пам'яток цього ж часу і в басейні р. Сейму в межах Сумської області (Н. П. Амбургер), яка увінчалась відкриттям поселень, багатих на знахідки кам'яних знарядь праці і ліпного глиняного посуду. Більшість цих поселень була розташована безпосередньо біля річки, найчастіше на піщаних дюнах або на самих берегах Сейму.

У галузі вивчення пам'яток древньоземлеробської (тріпільської) культури також були проведені розкопки на декількох поселеннях.

Невеликі розкопки ранньотріпільського поселення типу Луки-Врублівської були проведені біля с. Конопки, Кельменецького району, Чернівецької області (К. К. Черніш), де були відкриті залишки жител, які містили велику кількість глиняних статуеток (що зображені людину і домашніх тварин), кам'яних і кістяних знарядь праці (мотики, сокири, проколки, кремінних серпів та ін.), кісток диких і домашніх тварин, а також глиняного посуду рівномірної величини і форми.

У с. Гандраках, Хмільницького району, Вінницької області проводжувалися розкопки пізньотріпільського поселення (О. Ф. Лагодовська), представленого залишками невеликих наземних жител, долівка яких була зроблена з шару добре обпаленої глини. Наукове значення цієї пам'ятки полягає в тому, що зона ще раз підтверджує факт існування підібних жител на поселеннях пізньотріпільського часу. Житло ці розташовувалось по краях мису, природно захищеного ярами, утворюючи велике внутрішнє подвір'я.

Речові знахідки, виявлені в житлах, досить численні (кістки тварин, уламки глиняного посуду, кістяні, рогові і кам'яні знаряддя праці, глиняні статуетки людини і тварин та ін.) і дають повне уявлення про характер господарства, побуту і культури жителів поселення.

Поселення цього часу із землянками, розташованими по краю високого правого берега долини Дніпра, було досліджено і в самому Кіеві, на Сирі (Ю. М. Захарук).

З числа похоронних пам'яток слід назвати два досить цікавих могильники, досліджені експедицією на території Дніпропетровської і Київської областей. Один з них, дослідженій А. В. Добропольським, розташований біля с. Чаплі, Дніпропетровської області і складається з 28 різномісних поховань, частина яких відноситься до неолітичного часу, частина — до початкового етапу доби міді—бронзи. У похованнях густо засипані червоною землею і супроводжуються великими кремінними ножовицями пластинами, а також поясами з панцирів черепашок, мідних бусин і пронизок, які прикрашали покійників.

Ця пам'ятка дає можливість не тільки встановити тип неолітичних поховань в порожній частині Дніпра, але й разом з Маріупольським могильником може служити джерелом для вивчення побуту і культури населення степової частини Української РСР періоду розвиненого неоліту і раннього етапу доби міді—бронзи.

Другий могильник, в околицях с. Чернина, Вишнедубечанського району, Київської області (В. І. Канівець, Г. Т. Тітенко, В. К. Гончаров) складається з великої кількості поховань (трубооспалень), які знаходилися в спеціальних глиняних урнах і в нетипічних вінках, розташованих невеличними групами. При похованнях знайдені кремінні ножовидні пластини, кремінні наконечники стріл, а також мідні бусини. Цей могильник, аналогічний до могильника, відкритого в 1947 р. біля с. Софіївки, Бориспільського району, Київської області, і відноситься до часу ранньої бронзи. Він має важливе значення для вивчення історії населення півдня СРСР в цю епоху і належить до числа унікальних пам'яток.

Підсумовуючи експедиційну діяльність інституту за 1950 р., слід відзначити, що навіть такий короткий перелік одержаних результатів показує їх важливість для вивчення далекого історичного минулого території нашої республіки.

Досвід організаційної роботи показав, що практика створення великих комплексних експедицій, яка вживається інститутом в останні роки, повністю себе виправдовує. Підтвердженням цього може служити, зокрема, те, що значна частина найважливіших відкрить принадає кожного року на комплексну експедицію "Великий Київ", керовану директором Інституту археології дійсним членом АН УРСР П. П. Ефіменком.

Крім проведення плавових експедицій, Інститут археології на протязі всього року зайснював археологічний нагляд за земляними роботами як у Києві, так і в інших місцях республіки.

На території Києва було виявлено (І. М. Самойловський) значну кількість досить цікавих пам'яток древнього міста, як наприклад, залишки дерев'яного земляного валу XI ст. (з внутрішніми дерев'яними конструкціями) і рову в районі Мало-Підвалної вулиці і на площі ім. Калініна, скарб срібних монет в с. Сокках, залишки дерев'яних мостових на Подолі, велику будівлю часів Київської Русі на горі Киселіця та ін.

З метою обстеження археологічних пам'яток на місцях проведення великих земляних робіт і новобудов співробітники інституту (Ф. Б. Кошилов, А. В. Добровольський, Р. І. Внезжев, В. П. Довженко та ін.) здійснили 21 візит в Київську, Полтавську, Кіровоградську, Запорізьку, Кам'янчу-Подільську, Житомирську і Волинську області.

У зв'язку з постановою Радянського уряду про будівання Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського каналу, вододільниць і систем зрошення на півдні нашої республіки, інститут приступив до підготовки археологічних досліджень на території цих новобудов. Восени і на початку зими 1950 р. проведено попереднє обстеження археологічних пам'яток на місцях трас майбутніх каналів і вододільниць. Встановлено було практичний зв'язок з будівельними організаціями і місцевими музеями з метою реагортації, починаючи з весни 1951 р., широких польових археологічних досліджень.

Протягом року інститут подав практичну допомогу (консультаціями, рецензіями тематичних та експозиційних планів, визначенням матеріалів та участю в перегляді і прийнятті експозицій) понад 20 музеям Української РСР. В під'її роботі брали участь майже всі наукові співробітники інституту, особливо А. В. Добровольський, О. Ф. Лагодовська, М. Ю. Смішко, Ф. Б. Кошилов, М. Я. Рудинський та ін.

Старші наукові співробітники А. В. Добровольський та В. А. Богусевич прочитали два спецкурси на Республіканській візраді обласних інспекторів по охороні пам'яток.

Згідно з проханням Молдавського філіалу АН СРСР група наукових співробітників інституту (В. М. Давиденко, Л. Д. Дмитров, Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевський та Д. І. Бліфельд) прорецензували макет підручника „Історія Молдавії”.

Досить успішною була видавнича діяльність інституту. Протягом року здано до друку 81 наукову працю (в тому числі статті в збірниках) загальним обсягом в 165 друкованих аркушів. Головнішими з них є наукові записки інституту „Археологія”, т. V, збірники „Археологічні пам'ятки УРСР”, тт. III і IV, монографія дійсного члена АН УРСР П. П. Ефіменка „Первобытнє общество” та перший том праці старшого наукового співробітника І. В. Фабриціус „Археологическая карта Причерноморья УССР”.

Вийшли з друку 37 наукових праць загальним обсягом в 95 друкованих аркушів. Головніші з них: наукові записки інституту „Археологія”, тт. III і IV та монографічні праці В. И. Довженко „Військова справа в Київській Русі”, М. К. Каргера „Археологическое исследование древнего Киева” та В. К. Гончарова „Райковецкое городище”.

Наукові співробітники інституту провели велику роботу по науковій пропаганді археологічних та історичних знань. Протягом року в журналах та газетах надруковано 49 науково-популярних статей з тематики, зв'язаної з профілем роботи інституту та його експедиціями, з них три у „Віснику АН УРСР” (№ 1, 2, 6). Ст. наук. співробітником І. В. Фабриціус написана науково-популярна стаття обсягом 2 друкованих аркушів про дреаню історію території гідробудівництва на півдні УРСР для спеціального збірника Відцілу суспільних наук АН УРСР. На підприємствах, в установах, навчальних закладах та військових частинах Києва та на місцях роботи експедицій прочитано 216 доповідей та лекцій; на місцях розвопок та по виставці інституту проведено понад 100 екскурсій. Найбільшу активну участь в цій роботі брали П. П. Ефіменко, В. А. Богусевич, А. В. Добровольський, М. Я. Рудинський, Ф. Б. Колилов, Д. Т. Березовець, О. Г. Шапошникова, Ф. М. Штітельман, А. І. Фурманська, М. Ю. Брайчевський, В. К. Гончаров та ін.

Разом з тим слід відзначити, як істотний недолік, що кількість лекцій, прочитаних старшими науковими співробітниками, залишається все ще порівняючи незначною.

Як і в минулому році, пілком задовільно працювала бібліотека інституту (Є. О. Дзбановський). Протягом року зареєстровано 4500 відвідувань, під час яких видано науковцям, аспірантам і студентам 9782 книжкові одиниці та 417 номерів архівних матеріалів, відновлено 8 книжкових виставок, присвячених видатним подіям і революційним датам.

Значну роботу було проведено по впорядкуванню наукового архіву.

По камеральній лабораторії (Н. П. Амбургер) опрацювано 24 074 предмети археологічних матеріалів та розпочато загальне впорядкування фондів.

Значна робота проведена в фотолабораторії інституту (С. Я. Павер). Протягом року виготовлено 2455 негативів і 5504 позитиви з археологічних матеріалів та процесів дослідження пам'яток під час експедицій.

List of Abbreviations

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР — Археологические листописи Южной России
АС — Археологический съезд.
ВДН — Вестник древней истории.
ВУАК — Всеукраинский археологический комитет.
ЖМГИМ — Журнал министерства государственных имуществ.
ЗРАО, т. с — Записки Русского археологического общества, новая серия.
ЕSA — *Erga etia septentrionalis antiqua.*
ИАК — Известия археологической комиссии.
ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры.
КСНИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
МАР — Материалы по археологии России.
ОАК — Отчет археологической комиссии.
ПСРЛ — Полное собрание русских листописей.
РАИМК — Российская Академия истории материальной культуры.
-

ЗМІСТ

Великі будови комунізму і завдання археології Радянської України	3
Статті і зослідження	
В. І. Довженко. При дарфедальний період в історії Русі	9
Ю. В. Кухаренко. Новопокровський могильник і поселення	33
А. Г. Сміленко. Про докази датування речі в культурі полін північна	51
М. Ю. Брайчевський. Час обігу ринської монети в античному суспільстві	74
I. Г. Шовковілєс. Кістки вироби Суходолівської палеолітичної стоянки	81
Повідомлення і публікації	
Е. О. Самойлович (Левінград). Місця спорудження первих століть н. е. на Південному Бузі	97
Д. Т. Березовець. Харіпський скарб	109
І. М. Самойловський. Новий скарб часів Кіївської Русі	120
Ю. М. Захарук (Львів). Нові знахідки кераміки середньодніпровської культури	126
Замітки про археологічні пам'ятки УРСР	
О. І. Богданов (Біла Церква). Нові дані про древньоруське місто Біла Церква	133
І. М. Самойловський. Сліди трапільської культури в Києві	135
М. В. Сибільзов. Стародавній посудина з «інсамелією»	139
Хроніка	
I. Г. Шовковілєс. Наукова діяльність Інституту археології у 1960 р.	145

Содержание

СОДЕРЖАНИЕ	3
Великие стройки коммунизма и задачи пращего Советской Украины	
Статьи и исследования	
В. Н. Долженок, О дофеодальном периоде в истории Руси	9
Ю. В. Кухаренко, Новогородский могильник в поседение	33
А. Т. Скилевко, О некоторых датирующих находках в культуре поздней погребальной	51
М. Ю. Брайчевский, Время обращения русской монеты в антик обществе	74
Н. Г. Шваковляс, Костные изделия Сунической палеолитической стоянки	81
Сообщения о публикациях	
Э. А. Симонович (Ленинград). Малыгинское сооружение первых веков н. э. на Южном Буге	97
Д. Т. Верезовец. Харинский клад	109
И. М. Самойловский. Новый клад времен Киевской Руси	120
Ю. Н. Захарук (Львов). Новые находки керамики древнепанновской культуры	126
Заметки об археологических памятниках УССР	
О. И. Борданс, Новые данные о древнерусском городе Белая Церковь	133
И. М. Самойловский. Следы трипольской культуры в Киеве	133
Н. В. Сабилев. Древний сосуд с "письменами"	129
Хроника	
Н. Г. Шваковляс. Научная деятельность Института археологии в 1960 г.	145

Поправка

У т. V „Археології” з'явилася помилка на стор. 215 в статті С. М. Бібакова „Зображення тварин на кістяній пластиці з с. Овчарівка (Поділля)”: місце 4 треба читати так: M. Rudulakuj, Les trouvailles paléolithiques d’Ovcharivtsi, Księga pamiątkowa ku czci prof. Dr. W. Demetrykiewicza, Родзай, 1930; яого ж, Полтавський музей культури мальованої кераміки, Антропологія, Річник кабінету антропології ім. Р. Вояка, т. III, 1929, К., 1930.

АРХЕОЛОГИЯ

том VI

На украинском языке

Редактор І. Г. Гомельсько

Техредактор Н. П. Ракитік

Коректор Л. М. Шадикіс.

БФ 01127. Зн. № 1225. Тираж 1000.
Формат паперу ТДХ300/10. Друк. крн. 15,7.

Обл. заліз. крн. 13,7. Підл. крн. 8.

Підписано до друку 15/III 1982 р.

•

друкарня видавництва АН УРСР,
Львів, вул. Стефаника, 11.

Номінал 38 прейскурантів 1982 р.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Київ, вул. Чудновського, 3.

ВИШЛИ З ДРУКУ

Археологія, т. I, 1947, 198 стор., шіна 25 карб.

Археологія, т. II, 1948, 226 стор., шіна 25 карб.

Археологія, т. III, 1950, 190 стор., шіна 20 карб., в оправі.

Археологія, т. IV, 1950, 202 стор., шіна 25 карб., в оправі.

Археологія, т. V, 1951, 240 стор., шіна 20 карб., в оправі.

Археологічні пам'ятки УРСР, т. I (Матеріали розвіючих досліджень Інституту археології Академії наук УРСР за 1945—1946 рр.), 1949, 262 стор., шіна 25 карб.

Археологічні пам'ятки УРСР, т. II (Матеріали розвіючих досліджень Інституту археології Академії наук УРСР за 1945—1950 рр.), 1949, 332 стор., шіна 35 карб.

Бедрусов С. М., канд. іст. наук, Вос'єдцівці украйнського народу в епоху Української Радянської держави, 1951, 164 стор., шіна 8 карб. 50 коп., в оправі.

Гончаров В. К., Райковецьке городище, 1951, 150 стор., шіна 20 карб., в оправі.

Гуржій І. О., Повстання голан в Турбіві (1789—1793 рр.), 1950, 142 стор., шіна 5 карб.

Довженко В. П., Військова справа в Київській Русі, 1950, 86 стор., шіна 3 карб. 50 коп.

Картгер М. К., Археологические исследования древнего Киева (отчеты и материалы 1936—1947 гг.), 1951, 252 стор., шіна 20 карб., в оправі.

Наукові записки Інституту історії України, т. III, 1950, 118 стор., шіна 5 карб., в оправі.

Савченко Д. М., канд. іст. наук, Древний город Ольвия, 1951, 94 стор., шіна 3 карб.

Стедюк К., канд. іст. наук, Вільне містечко Степана Раїса на Україні, 1947 р., 110 стор., шіна 10 карб.

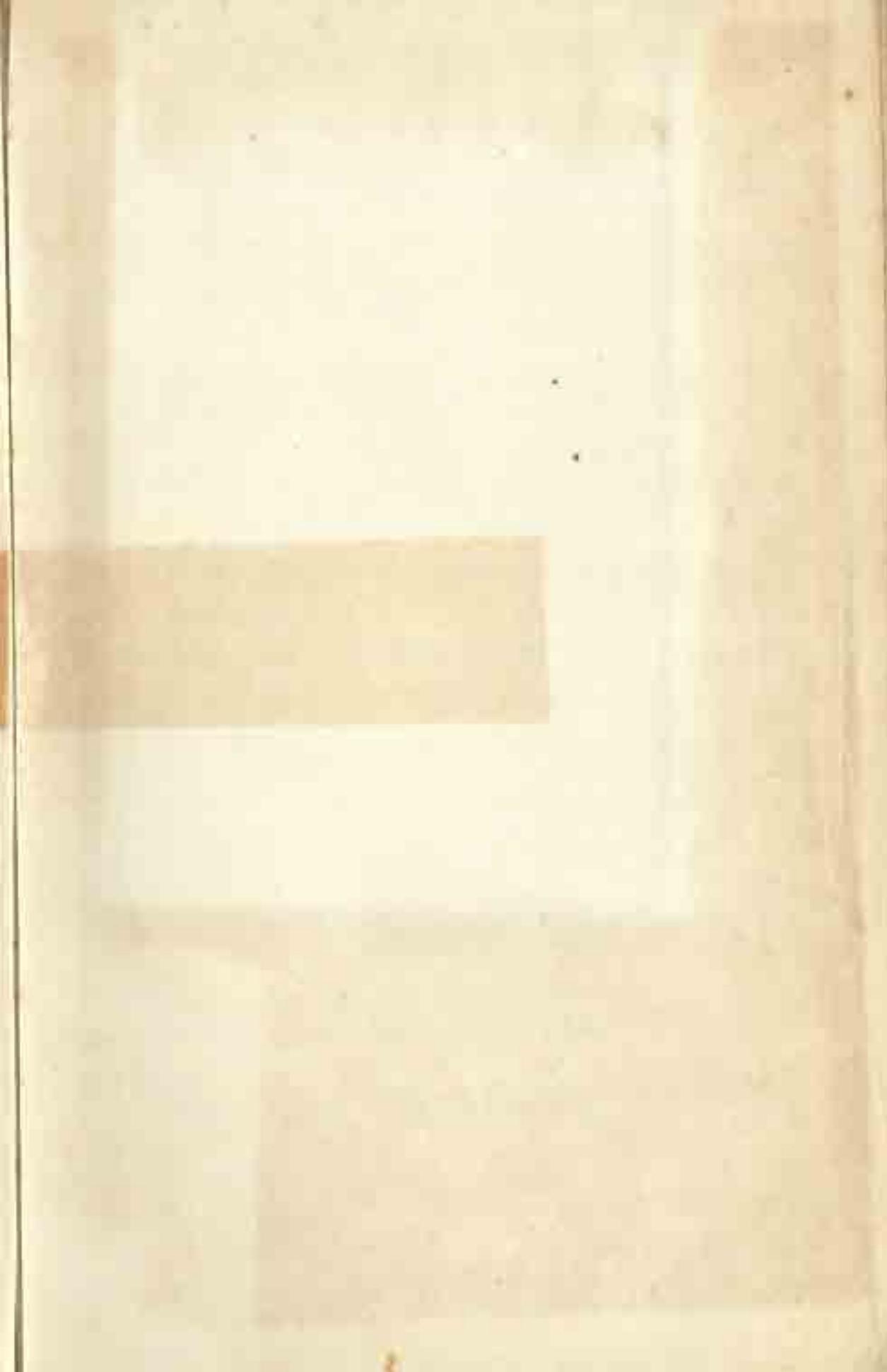
Фабрициус Н. В., Археологический карт-Причерноморья Украинской ССР, 1951, стор. 128 + 24 табл., шіна 20 карб. 50 коп., в оправі.

Заказовані книжки, з яких усі видання Академії наук УРСР продавуться у книгарні Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Леніна, № 42, а також в обласних та районних книгарнях Українського республіканського видавництва.

ПОЧВЫКА:

Сорт	Род	Назначение	Типы
46	Рис	Белоруссия	Рыба
77	Рис	Беларусь Башкирия	Лесные Джунгли

CENTRAL ANTHROPOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Bartter's Record

Catalogue No. 913.47/A.3.

Author—Academy of Sciences
U.S.S.R.

Title— Archaeology Tom VI

三九

913.47

Russia - Anthrology

